

Nyelvelmélet
és
kontaktológia 3

Nyelvelmélet és kontaktológia 3

Nyelvelmélet és kontaktológia 3

Szerkesztette:

É. KISS KATALIN

HEGEDŰS ATTILA

PINTÉR LILLA

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST • PILISCSABA
2016

A kötet megjelenését a Központi Alapok Program (KAP15-118-1.9-BTK) támogatta

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM

1635
alapítva

A kötet tanulmányait lektorálták:

Bene Annamária
Borbély Anna
Cser András
Gerstner Károly
Juhász Dezső
Kádár Edit
Kiss Sándor
Kontra Miklós
Mády Katalin
Péntek János
Presinszky Károly
Sándor Anna
Siptár Péter
Tánczos Orsolya
Vančo Ildikó

© A szerzők, 2016

A borítót Zétényi Zsófia tervezte
Dabis Balázs Silvius fényképének felhasználásával

ISBN 978-963-277-629-3

Nyomdai előkészítés: Balogné Bérces Katalin

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
1053 Budapest, Veres Pálné utca 24.
www.szit.katolikus.hu

Felelős kiadó: Dr. Rózsa Huba alelnök
Felelős kiadóvezető: Farkas Olivér igazgató
Készült a budapesti Prime Rate Nyomdában
Felelős nyomdavezető: Dr. Tomcsányi Péter ügyvezető igazgató

Tartalomjegyzék

Előszó	7
Adamik Béla: A vulgáris latin /b/ és /w/ fúziójának esetleges görög hátteréhez: dialektológia a kontaktológia szolgálatában	10
Zoltán András: A Kárpát-medencei szlávok nyelvéről a honfoglalás korában	33
Lanstyák István: Abszolút és relatív kontaktushatás	46
Huszthy Bálint: <i>Viszi busz gyermeket zeskolába</i> : Névelőtörlés a csángóban mint magánhangzó-gyengülési folyamat	66
Benő Attila: <i>Nem tudom, ha működik</i> . Egy lehetséges mondattani kontaktusjelenség az erdélyi magyar nyelvváltozatokban	97
Mus Nikolett: Orosz–tundrai nyenyec nyelvi kontaktus: A tundrai nyenyec lokatív szerkezetekről	109
Asztalos Erika: A fejkézü grammatikától a fejkezdetű felé: generációs különbségek a mai udmurt beszélőközösségben a szórendhasználat és -megítélés terén	124

Gósy Mária – Gyarmathy Dorottya – Beke András:	155
Az anyanyelv tükröződése az idegen nyelv kitöltött szüneteiben	
Baranyiné Kóczy Judit:	178
Népdalok kölcsönhatása: metaforizáció a magyar és a szlovák népköltészetben	

Előszó

A legtöbb nyelv az azt beszélők földrajzi elhelyezkedése révén ki van téve a más nyelvekkel való érintkezésnek. A nyelvek egymásra hatása a közösen lakott tér következményeként adódik mind a szinkroniában mind a történetiségben. Az areális nyelvészet központi fogalma tehát a kontaktus: melyik nyelv hat a másikra inkább, mi ennek az oka, mely nyelvi szinteken érhető tetten ez a hatás, hogyan folyik le az érintkezés, milyen időhatárokkal és milyen nyelvi-társadalmi környezetben. A kontaktológiában a nyelvi adat a főszereplő. A hatás vizsgálata a nyelvi adatokra támaszkodik, ezek általánosításaképpen fogalmazódhatnak meg a mechanizmus működéséről levont következtetések.

A jelen tanulmánykötet (mely a Pázmány Péter Katolikus Egyetem bölcsészkarán 2015. novemberében megrendezett műhelykonferencia előadásainak szerkesztett formáját tartalmazza) témája immár harmadízben a kontaktus-hatások elemzése (a korábbi kötetek, illetőleg ezek pdf formátuma megtalálható: btk.ppke.hu/karunkrol/intezetek-tanszekek/angol-amerikai-intezet/elmeleti-nyelvészet-tanszek/tanszeki-kiadvanyok). Az itt közölt kilenc tanulmány csak alig több, mint fele a konferencián elhangzott előadásoknak, köszönet azoknak, akik vállalták a formába öntés és a gondolatok rendezésének gyakran nem könnyű elvégzését. Köszönet továbbá a lektoroknak a lelkiismeretes közreműködésért, véleményük nyomán több tanulmány is lényeges átiráson ment keresztül.

Kötetünk két történeti jellegű tanulmánnyal indul. Adamik Béla írása, amint a címe is mutatja, a dialektológia szolgálólány-szerepét kutatja egy latin hangváltozás kérdése kapcsán. Mikor és hol történik meg a [b]>[w] fúzió, (amelyre a feliratok B/V keverése alapján következtethetünk), hogyan segítheti a következtetéseket a császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa, mely a birodalom egyes részterületein veszi számba a sajátos formákat, továbbá a mondatfonetikailag magánhangzóközinek besorolható eseteket is megjeleníti. A szerző lényegi meglátása, hogy a nyelvi anyagot időben is tagolni kell (kereszténység előtti és utáni korszakra), de figyelembe kell venni az adott fonéma helyzetét: szó eleji vagy szó belseji mássalhangzó utáni helyzetről van-e szó, hiszen a változás ennek függvénye is. A tanulmány következtetése a mondatfonetikai megjelenésekkel megerősítve, hogy a korai korszakban a hellén területekkel szomszédos területeken számottevő a B/V keverés, a késői császárkorban azonban már kiegyenlítődés tapasztalható. Zoltán András tanulmánya egy a magyar hangtörténet szempontjából is lényeges kérdésre keresi a választ. Ez a kérdés az ősszláv nazális magánhangzó további szláv folytatását és a

magyarba való átkerülésének idejét (a jövevényszókon keresztül) érinti. A szerző bizonyítása szerint a honfoglaló magyarok az ősszláv nyelv nem homogén formájával kerültek kapcsolatba, mert ebben az időben ez az ősszláv már két, számos nyelvi jelenségben eltérést mutató nyelvjárást jelentett: egy pannóniai szlávot és egy ún. bolgárszlávot. Ez a bolgárszláv dialektus kiterjedt az Északi középhegység területére is, és benne az ősszláv nazális magánhangzó csak a 13-14. században kezdett denazalizálódni. Az az állítás tehát, mely szerint a magyar jövevényszavakban előforduló nazálisokat tartalmazó szláv szavak a 10. században kerültek volna be egységesen a magyarba, felülvizsgálandó, hiszen a keleti területeken a magyarokkal érintkező szlávok később is átadhatták a nazálist tartalmazó szavakat.

Lanstyák István elméleti igényű tanulmánya a kontaktushatás kérdését tárgyalja. Írásának alapját két forrás adja: egy az 1990-es évek első felében megszerzett kutatás magyarországi és szlovákiai magyar diákok nyelvhasználatáról, másrészt a Termini-szótár folyamatosan bővülő anyaga. Megkülönböztet abszolút és relatív kontaktushatást. Az abszolút kontaktushatás megnyilvánulhat pozitív kontaktusjelenségekben, pl. kölcsönszavakban, esetenként nyelvtani szerkezetekben is, ezek ugyanis az egynyelvű közösségekben nem élnek. Létezhetnek „árva” kontaktusjelenségek is, ezek azok, amikor a kétnyelvű beszélők egy a domináns nyelvben meglévő nyelvi egységre nem találnak a kisebbségi nyelvükben meglévő megfelelőt, mivel az adott nyelv (jelen esetben a magyar) nem használja az adott fogalmat, s nem igényli nyelvi megformálását sem. A relatív kontaktushatás azt jelenti, hogy bizonyos jelenségek mindkét nyelvben megvannak, de eloszlásuk a többségi nyelv hatására a kisebbségi nyelvhasználatban lényegesen magasabb (*fodrász/fodrásznő*).

A két román nyelvi hatást feltételező dolgozat egyike Huszthy Bálinté, aki a csángóban megfigyelhető névelőredukciót egy magánhangzó-gyengülési folyamat részeként, román hatás következményeként tárgyalja. Hipotézisét empirikus anyaggal támasztja alá, melyben a folyamatot magát az egyes megszólalók eredeti hanganyagának lejegyzett felvételei adják. Román hatásra például megbomlik a hosszú magánhangzók ejtési ideje, megrövidülnek. Ez a hatás, mely a mezőségi magyarság nyelvében is megfigyelhető, a csángóban még inkább jelen van. Benő Attila a *nem tudom*-mal bevezetett kérdő jellegű tárgyi mellékmondat *ha* kötőszóval való megjelenését vezeti vissza idegen nyelvi hatásra. A *ha* kötőszónak a *hogy* helyén való megjelenése, és *vagy-gyal* vagy *-e* kérdőszóval való bővítésének hiánya az erdélyi régió nyelvhasználatában jellemző, és többnyire újabb nyelvi jelenség (bár Mikesnél, sőt régebben is előfordul a régióban). A szerző feltételezése szerint indoeurópai hatás, kézenfekvő tehát a román párhuzamos szerkezetre gondolni.

Az Oroszország területén létező (ma is beszélt [?]) finnugor nyelvek jelen helyzete jó terepet nyújt a kontaktusvizsgálatokhoz. E terepen találjuk Mus Nikolett és Asztalos Erika dolgozatát. Mus Nikolett tanulmánya egy a relatív kontaktushatás körébe tartozó mondat szerkezeti átalakulást vizsgál a tundrai nyenyec nyelvben. A lokatív mondatok ugyanis szerkeszthetők e nyelvben

kopulával (archaikus), és kopula nélkül (neológ alak). Az újabb regiszterekben azonban a kopula nélküli, az orosz mondatformának megfelelő szerkesztés a jellemzőbb, az orosz hatás tehát felerősített egy, a nyelvben meglévő lehetőséget. Asztalos Erika az (S)OV, fejevégű mondat szerkezet VO-vá alakulását vizsgálja az udmurtban. Vizsgálatának csoportjai földrajzilag is tagolódnak (Udmurtia és Tatár föld), továbbá kor szerint is. A szociolingvisztikai jellegű tanulmányban a szerző megfigyelése szerint a fiatalabb udmurtiai beszélők nyelvhasználata a fejezdetű szerkesztést preferálja, s ez orosz hatásnak tulajdonítható. A tatár földi megítélést viszont a fejevégű tatár mondat szerkesztés befolyásolja.

Gósy Mária – Gyarmathy Dorottya – Beke András tanulmánya a kitöltött szünet (hezitálás) problémakörét tárgyalja különböző szintű angol nyelvtudással rendelkező magyar anyanyelvű beszélők angol nyelvi produkciójában. Három nyelvtudási szinten 20-20 fő anyagát vizsgálták. Lényeges különbséget állapítottak meg a magyar nyelvű szünetek száma és az angol nyelvű szünetek száma között, továbbá abban is, hogy az adott csoport képviselői milyen szintű nyelvtudással rendelkeznek. Jellemző, hogy a kitöltött szünet nyelvi megformálásában az anyanyelvi hatás erősen jelen van. Baranyiné Kóczy Judit tanulmánya a magyar és a szlovák népdalok metaforizációját vizsgálja a fogalmi metaforaelmélet tükrében. Megkeresi azokat a fogalmi megfeleléseket, amelyek ugyanolyan gondolati sémát követnek mindkét nyelvben, rámutatva a különbségekre is. Nem egyszerű szövegekölcsönzésről van szó ez esetben, hanem a kétféle kultúrájú nép konceptualizációjának részben egyező, részben különböző megjelenéséről, melyben a „néplélek” világlátása erősen tükröződik.

Hegedűs Attila

A vulgáris latin /b/ és /w/ fúziójának esetleges görög háttéréhez: dialektológia a kontaktológia szolgálatában

Adamik Béla

1. Bevezetés*

A görög-latin nyelvi kapcsolatok vizsgálata hosszú múltra tekint vissza e két klasszikus nyelv kutatásának történetében, nem indokolatlanul. Egyrészt a klasszikus ókori civilizáció két kultúr- avagy presztízsnyelve, az ismert történelmi, kultúrtörténeti körülményeknek és fejleményeknek köszönhetően hosszú évszázadokon keresztül érintkezett egymással, és ez a változó intenzitású érintkezés hovatovább rendszerszerű együttéléssé alakult a Római Birodalom császárkori periódusában, amikor is e két idióma, világos területi és sokszor funkcionális megoszlás szerint is, az Imperium közigazgatásában és kulturális életében, idővel kiteljesedő módon, egyenrangú hivatalos és kulturális presztízsnyelvként működött.¹ Másrészt a görög és latin nyelv változásainak leírása, értelmezése kapcsán, különösen a római császárkor tekintetében (az igazolt nyelvi, főképpen szókészleti kölcsönhatásokon túl) viszonylag számos, ún. párhuzamos változásra, fejleményre figyelt fel a kutatás e két nyelv szinte mindegyik alrendszerét illetően, és számos kísérlet történt e párhuzamos fejlemények közötti esetleges kontaktológiai összefüggések feltárására. E törekvések egyfajta csúcspontjaként, a feltételezett balkáni nyelvsvözettség mintájára és hatására idővel megfogalmazódott az areális nyelvészeti ihletésű „császárkori görög-latin nyelvsvözettség” felvételének igénye, sőt e vélelmezett nyelvsvözettség első nyelvi katalógusát is összeállították már (Kramer 1983), inkább vitaindító, mintsem perdöntő jelleggel és céllal.

A nyelvi alrendszerek tekintetében a vélt és valós párhuzamokat egybegyűjtő Kramer (1983: 120-121) külön, bár rövid bekezdést szentelt a

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2016. *Nyelvelmélet és kontaktológia 3.* Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba. 10–32.

* Jelen tanulmány az OTKA K 108399 ny. sz. „Császárkori latin feliratok számítógépes nyelv-történeti adatbázisa: 3. szakasz” című projektje keretében az MTA *Lendület* Számítógépes Latin Dialektológiai Kutatócsoportban készült.

¹ Minderről részletesen vö. Adamik (2006).

fonológiai parallelizmusok között a bilabiális zöngés zárhang [b] bilabiális zöngés réshanggá [β] válásának is, ami leírása szerint a császárkorban mind a két nyelvben párhuzamosan, a görög és a latin konvergenciájának köszönhetően következett be. Bár a koiné görögben és a vulgáris latinban valóban úgy tűnik, hogy nagyjából egy időben, a Kr. u. első században vált a [b] általánosabb érvénnyel [β] réshanggá, e változás első jelei azonban – mint lejjebb bemutatjuk – a koiné görögben a latin adatoknál jóval korábban, a Kr. e. 2. századtól, sőt a görög dialektusokban (pl. a dórban) már a Kr. e. 5. századtól kezdve is kimutathatók. Így nem annyira konvergencia-jelenséggel, mint inkább egyirányú kontakt-hatással, a latin változás esetleges görög eredetével állhatunk szemben.²

Legutóbb, latin dialektológiai oldalról közelítve a problémához, J. N. Adams (2007: 663-665) foglalkozott a latin [b] és [w] fúzióját tárgyalva a változás esetleges görög háttérével, olyan megfigyelések kapcsán, miszerint a B/V betűcserék latin feliratokon szignifikánsabban gyakoribbak a Római Birodalom egykor hellenizált, mint a hellenizációtól érintetlen nyugati részein, amiből esetleg a változás görög eredetére következtethetnénk. Adams e lentebb részletesebben bemutatásra kerülő nézetet bírálva ugyan rámutatott a hellenizációs megfelelés-elméletnek ellentmondó esetekre, de végül nyitva hagyta a kérdést, hogy a szóban forgó latin változás görög háttérének igazolására alkalmas-e a latin feliratokon adatolt B - V betűcserék időbeli és területi megoszlásának vizsgálata. Így a következőkben arra teszünk kísérletet, hogy a szakirodalom eddigi vonatkozó állításait a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisán (<http://lldb.elte.hu/>) tesztelve és a Herman Józseftől kidolgozott viszonylagos gyakorisági vizsgálati módszertant alkalmazva (ehhez vö. Adamik 2012) feltárjuk a latin [b]-[w] fúzió lehető legpontosabb időbeli és területi megoszlását, gyakoriságát valamint elterjedését, és megkíséreljük megválaszolni az Adamstól nyitva hagyott fenti kérdést: végeredményben a dialektológia ebben a konkrét esetben a kontaktológia szolgálatába állítható-e?

Vizsgálataink kiindulópontja egy rövid állapotfelmérés kell legyen, ti. hogy az egyszerűség kedvéért *b-v* fúzióként ismert jelenség hogy néz ki a latinban és görögben, illetve folytatásaikban, mert ennek is van jelentősége, tehát az újlatin avagy román nyelvekben és az újgörögben. Mivel a görög nyelvet tételezzük kontaktológiai szempontból kiindulópontnak, nézzük először, hogy a vizsgált jelenség hogy néz ki a görög nyelvben, az ókortól egészen napjainkig nyúlóan.

2. A görög adatok

Mindenképpen említésre méltó, hogy a Kr. e. 323-tól kezdve a Nagy Sándor hódításainak köszönhetően a hellenisztikus korban, főképp a Mediterráneum keleti felében széles körben elterjedt, és pozícióit a római hódításokat követően,

² A konvergencia-magyarázat ellen foglalt állást Binder (2000: 106).

tehát a (kb. 6. század közepéig tartó) római korszakban is megőrző, általánosan használt, közös azaz koiné görög nyelv olyan dialektusok, ti. főképp az attikai és részben az ión ötvözetéből született meg, amelyek nem ismerték a /w/-t (sem /v/-t), így ezt a koiné sem tartalmazhatta.

Bilabiális zöngés spiráns fonéma csak olyan dialektusokban létezett, mint pl. az aiolban és a dóriban, amelyek lényegében nem voltak hatással a koiné formálódására: e dialektusok írásában a (szótageleji) /w/-t a digamma Ϝ jelölte (ebből lesz majd etruszk közvetítéssel a latin F betű). Bilabiális zöngés zárhang, azaz /b/ viszont mindegyik görög nyelvjárásban létezett, így nyilván nem véletlen, hogy a /b/ és a /w/ fúziójára utaló első jelek a „digammás”, tehát a nem ión-attikai típusú dialektusokban mutatható ki, a β és Ϝ keverése kapcsán (vö. Schwyzer 1939: 207-208). A β alkalmi használata Ϝ helyett az ilyen dialektusokban a (Kr. e. 3–2. századi) római hódítás előtti korban (már az 5. században) arra utal, hogy a β-val jelölt hang ilyen esetekben már nem /b/ hanem /β/ (bilabiális zöngés réshang) vagy /w/ (ún. labioveláris félhangzó) lehetett.³ A Boiotiában és Smyrnában a Kr. e. 3–2. században adatolt éβδ- helyetti εβδ- írásmódok mutatják, hogy a változásba a diftongusok félhangzó eleme is bekapcsolódott. Ez a típusú írásbeli keverés lesz azután az egyik, sőt az eredeti görög szavakat tekintve az egyetlen felszíni megjelenési formája ennek a frikativizálódási jelenségnek az olyan görög dialektusokban, így a koinében is, amelyek nem rendelkeztek szótageleji /w/-vel és az azt jelölő digammával (Ϝ).

Rátérve a koiné görögre, idézhetjük Gignac megfogalmazását: „A klasszikus zöngés zárhang /b/ eltolódása /β/ frikatívába először a Kr. e. 2. században adatolt, de nem vált széles elterjedté egészen a Kr. u. 1. századig”.⁴ A β /b/ helyetti /β/ értékét igazolják az olyan, papiruszokról rögzített formák, mint (1) az αω és ευ diftongusok második elemének alkalmi β-val történő írása,⁵ (2) a β alkalmi használata hiátustöltő [w] értékben,⁶ és (3) a latin kölcsönszavak

³ Ezt mutatják a dóρ Εὐράλης helyetti Εὐβάλης (att. Εὐάλκης, inetimológikus, hiátustöltő Ϝ helyetti β-vel), a krétai διαρειπάμενος helyetti διαβειπάμενος (att. διειπάμενος 'megállapodik', masc. med. pt. sg. nom.) és az élisi Ϝουκίαρ helyetti βουκίαρ (att. οικίας 'ház' pl. acc.) példái (a két utóbbi esetben etimológikus Ϝ-vel).

⁴ Gignac (1970: 200): „The shift of the classical voiced stop /b/ to a fricative /β/ is first attested in the second century B.C. but does not appear widespread until the first century A. D.”

⁵ Gignac (1970: 188) példája a προσαγόρευσε ('megszólította' koiné aor. Sg. 3.) helyetti προσαγόρεψε az 5-6. századból, inverz példái pedig a ῥάβδους ('bot, pálca', pl. acc.) helyetti ῥάυδους Kr. e. 158-ból, ill. a ἔβδῶμη ('hetedik', ti. nap, fem. sg. dat.) helyetti ἔυδῶμη a Kr. u. 4. sz.-ból. Vö. még Horrocks (2010: 169): „The progressive narrowing of the articulation of the second element of the original diphthongs /au, eu/, beginning in the 3rd century BC and leading, via [aw, ew], to audible friction, i.e. [aϕ^w /aβ^w, eϕ^w /eβ^w], is first attested in the spellings α(υ)ου/ε(υ)ου, which seem to reflect the consonantal character of the second element. By the Roman period, after the loss of the simultaneous lip-rounding, we seem to be dealing simply with a pronunciation [aϕ /aβ, eϕ /eβ], or perhaps even [af/av, ef/ev] as in Modern Greek; spellings with β (which by this time represented /β/ or /v/, see below) become increasingly common in late Roman and early Byzantine documents.”

⁶ Gignac (1970: 188) példája a προσαγορεύομαι ('hívnak' ti. valahogy, praes. impf. med. sg. 1.) helyetti προσαγορεύομε a 4-5. századból.

V-jének átírása β -vel, a Kr. u. 1. századtól egyre nagyobb gyakorisággal.⁷ A koiné korszak végére tehát a β -val eredetileg jelölt [b] bilabiális zöngés zárhang szóbeli helyzettől függetlenül – feltehetőleg esetlegesen a nazális utáni helyzetet kivéve⁸ – először bilabiális zöngés réshanggá [β], majd végül dentilabiális zöngés réshanggá [v] alakult, és ezt az állapotot őrzi mindmáig az újjörög β általános [v] hangértéke, nazális utáni helyzetben is (vö. Mohay 1999: 462).

A Gignac-féle példatár 3. elemét, a latin szavak görög átírásának forrásértékét természetesen kellő óvatossággal kell kezelni, ahogy erre Adams (2007: 664.) is utal, hiszen a β -s átírások akár latin változást tükröző írásmódokat is megjeleníthetnek. Így az olyan császárkori görög alakok, mint Λιβίου (*Livius*), Νέρβα (*Nerva*) sem a latin, sem a görög oldalról nem használhatók fel, hiszen a változás a Kr. u. 1. században már mindkét nyelvben kimutatható.

3. A latin és román/újlatin adatok

Ezzel rá is térhetünk a latin b-v fúziók kérdésére, amelynek vulgáris latin háttérét Herman (2003: 38, 42-43) és újlatin/román folytatásait Tamás (1978³: 54-55), a vitatott részkérdések ellenére, kellőképpen megvilágítja. A Kr. u. első században beinduló folyamat lényege a következő: egyrészt az írásban V-vel jelölt ún. labioveláris félhangzó [w] azaz a mássalhangzó-szerepet betöltő u elvesztette veláris komponensét és bilabiális réshanggá [β] (később pedig dentilabiális zöngés réshanggá [v]) lett szótageleji helyzetben.⁹ Másrészt a bilabiális zöngés zárhang [b], zárjának feloldódásával frikatívává, azaz réshanggá alakult, legalábbis szóközi, intervokális helyzetben, azaz magánhangzók között. Ez a részleges fúzió (V = [w] > [β] < [b] = B) váltotta ki a helyesírásban a jóval gyakoribb, V helyetti B és a ritkább, B helyetti V hibás írásmódokat a forrásokban (Stephens 1988, 421),¹⁰ amelyek főképp és nagy számban a feliratokon érhetőek tetten. A részlegest itt úgy kell érteni, hogy – akár a göröggel ellentétben – a fúzió, legalábbis az újlatin/román nyelvekből visszakövet-

⁷ Gignac (1970: 188) példái az *evocatus* átírása ἠβο[κῆτ]ος formában ἠουο[κῆτ]ος helyett a Kr. u. 2. századból és a *vicarius* átírása βικαρίος-ként οὐικαρίος helyett a Kr. u. 6. századból. Másik példája *Lucius Livius Servius Sulpicius Galba* császár névének összerántott átírása egy Kr. u. 68-as papirusz genitivuszos datálásában, Λουκίου Λιβίου Σερβικίου Γάλβα formában, amelyben a Σερβικίου természetesen nem egy amúgy nem létező *Servicius* név átírása, ahogy Gignac feltételezi, hanem a Σερβ<ίου Σουλπ>ικίου névelemek téves összevonásának eredménye; a normatív átírás tehát Λουκίου Λιουίου Σεροίου Σουλπικίου Γάλβα lett volna.

⁸ Vö. Horrocks (2010: 170): „Fricativization then affected the labial /b/ (β = /β/ by the 1st century AD, except after nasals)”. A nazális utáni kivétel, vagyis hogy ez esetben nem változik az ejtés (ha egyáltalán megvolt), nem maradt meg a későbbiekben, a λαμβάνω-t ma [lamˈvano]-nak ejtik, bár a mai görögben már nem létezik ez az ige (Solti Dóra szíves közlése).

⁹ A [w] ejtést olyan ritka írásmódok is igazolják feliratokon, mint az *invenias* ('talál', coni. praes. sg. 2) helyetti IMVENIAS, a [v] ejtést pedig az *eumve* (*eum* 'ő' masc. sg. acc. és -ve 'vagy') helyetti EVNVE, mindkettő a Kr. u. 2. századból (vö. az említett adatbázisban a LLDB-41173 és a LLDB-9851 adatlapokat).

¹⁰ A jóval gyakoribb azt jelenti, hogy pl. az adatbázis adatai szerint a 306 darab, 4-7. századi Itáliai B/V keverés közül 267 (87%) V → B típusú és csak 39 (13%) B → V típusú.

keztethetően, az (összromán fejlődést megtestesítő kései vulgáris) latinban a szóeleji helyzetet nem, vagy csak kis mértékben érintette és egyáltalán nem terjedt ki a szótagvégi helyzetre, így az AV-val írt [aw] diftongusra sem.¹¹

A görögben viszont éppen az volt a jellemző, hogy a fúzió a szóeleji helyzetben és szótagvégi pozícióban, azaz a diftongusok félhangzói elemében is bekövetkezett, tehát a koiné előzményeket folytató újjörög viszonyokat tekintve $\beta = [v]$ (Βασίλης [Vasilis] 'Vaszilisz, Vazul'), $\alpha\nu = [av]$ (αυλός [avlos] 'fuvola') / [af] (αυτός [aftos] 'ő, maga').

Mielőtt a latin helyzetet tárgyalnánk, érdemes az újlatin/román nyelvek nyújtotta képet bemutatni, főképp a szóeleji és nem szóeleji fejlődés különbségeit illetően. E nyelvekben a magánhangzóközi *b* általánosan réshanggá vált (vö. lat. *caballum* > fr. *cheval*, ol. *cavallo* [v], sp. *caballo* [β] etc.), míg a szóeleji *b* alapvetően megmaradt, így többnyire nem esett egybe az eredeti szókezdő *v*-kkel (vö. Tamás 1978³: 55: lat. *bonum* > rom. *bun*, dalm. *bun*, ol. *buono*, fr. *bon*, pr. *bo*, por. *bom*, sp. *bueno* [b] (csak mondatfonetikailag intervokálisan [β]) vs. lat. *vacca* > rom. *vacă*, o. *vacca*, f. *vache*, pr. por. *vaca* [v], sp. *vaca* [b]/[β] mondatfonetikai környezettől függően).¹² Mássalhangzó (azaz likvida) után az újlatin/román nyelvek egy részében meg éppenséggel nem a *b* *v* réshanggá, hanem a *v* *b* zárhanggá válása mutatható ki, nyelvföldrajzi tagolódás szerint nem egységesen és nem következetesen (vö. lat. *corvus* > rom. *corb*, ófr. pr. *corp* (f. *corbeau*) vs. ol. po. *corvo*, log. szárd *korvu*, sp. *cuervo*), ergo az alaphelyzetnek itt is a *b* és *v* külön tartása mondható. Az újlatin/román nyelvekből kibontakozó kép továbbá nagyjából és egészében megfeleltethető, illetve azonosnak mondható az újlatin nyelvállapotba való átmenetet közvetlenül megelőző legkésőbbi, tehát kb. a 8. század első felére datálható latin korszak nyelvi képével.¹³

¹¹ Egyáltalán nem találunk példát a latin feliratokon az *au* diftongus AB írására, tehát nincsen *CLABDIVS *Claudius* vagy *TABRVM *taurum* helyett. Ennek fordítottjára, tehát a mássalhangzó előtti *ab* hangsor AV elírására sincsen egyértelmű latin feliratos példa: ennek oka, hogy a zöngés zárhangok, így a *b* változása *r* és *l* előtt már újlatin/román, és azon belül is nyelvföldrajzilag tagoltan érvényesülő jelenség volt, vö. a vulgáris latin *fabru(m)* 'kovács' folytatásait: olasz *fabbro*, ófrancia *fevre*, provanszál *faure* etc., REW no. 3120 és Tamás (1978³: 66 sk.) egyéb példákkal.

¹² Ezt a kijelentést akkor is fenntartjuk (Tamással és Politzerrel együtt), hogy ha egyes, többé-kevésbé elszigetelt, többnyire dialektális példák ennek ellenkezőjére (is) mutathatnak. Általánosabbnak csak a szárd szóeleji *b*- és *v*-zárhangban és a dél-itáliai, szicíliai szóeleji *b*- és *v*-részhangban való, nagy valószínűséggel különnyelvi folytatása mondható (vö. lat. *vacca* log. szárd *bakka* és dalm. *baka* folytatását, vagy a lat. *bucca* ol. *bocca* mellett dél-olasz dialektális *vocca* változatát; vagy a latin *vulpe* olasz *volpe* mellett toszkán *bolpe* dialektális változatát etc.).

¹³ A latin-újlatin átmenethez vö. Herman (2003: 85-89) és Adamik (2009: 21-22).

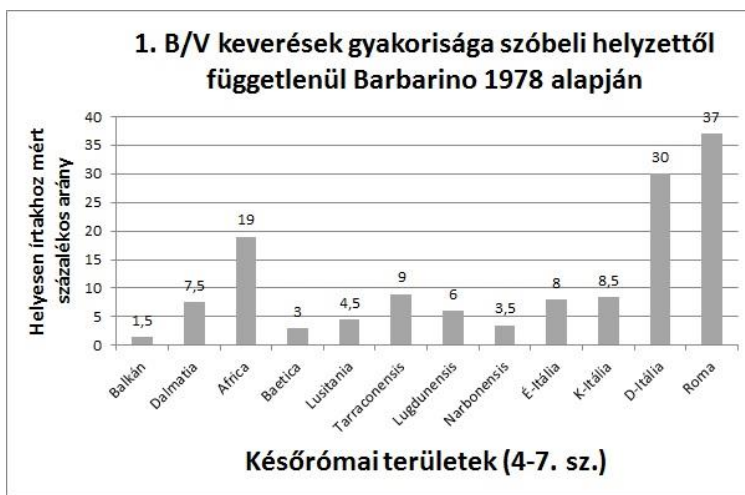
4. A korábbi latin dialektológiai irodalom eredményeinek felhasználhatósága

Ezek a görög és latin közötti, a szóbeli helyzetre tekintettel lévő megvalósulási különbségek lesznek segítségünkre a latin változás esetleges görög háttérének felderítésében, hiszen a jelenség latinon belüli gyakoriságának területi megoszlása nem mindig, vagy nem egyértelműen feleltethető meg az érintett területek hellenizáltságának mértékével, ahogy erre már J.N. Adams (2007: 663-665) felhívta a figyelmet Gratwick (1982) megfigyelései kapcsán. Gratwick (1982: 32) vizsgálatai szerint ugyanis a [b] - [w] fúzióra utaló B - V betűcserék latin feliratokon sokkal gyakoribbak a birodalom latin részének hellenizált területein (Róma, Ostia, Dél-Itália etc.), mint a görög nyelv hatásától érintetlen, vagy kevéssé érintett részein (Gallia Cisalpina, azaz Észak-Itália és általában az Alpokon túli területek), ami szerinte a változás görög eredetére utal. Adams (2007: 665) Gratwick megállapításainak mind módszertani alapjait, mind tényanyagát is szigorú, de részben jogos bírálattal illette, többek között rámutatva, hogy a latin felírt anyag a Gratwicktól felvázoltnál tagoltabb megoszlást mutat: vannak olyan nem hellenizált területek is, ahol a B - V betűcserék viszonylag gyakorinak mondhatók (pl. Észak-és Közép-Itália, Hispánia).

Herman József kutatásai szintén óvatosságra intenek, az általános (értsd a szóbeli helyzet szerint nem differenciált) gyakoriságot illetően. Ahogy 1985-ös tanulmányának, a keresztény korszak előtti B/V keverések általános gyakoriságát ábrázoló térképe mutatja, a jelenség nem csak a hellenizációnak erősen kitett Dél-Itáliában és Rómában, valamint a mégiscsak hellenizált területek szomszédságában fekvő Dalmatiában volt gyakori, hanem – az általa vizsgált területeket tekintve – Észak-Itáliában is, tehát olyan területen is, ahol hellenizált sub- vagy adstratumot egyáltalán nem tételezhetünk fel.

látni fogjuk, az eddigi vizsgálatok pont abban a differenciált megközelítésben nem vagy alig segítenek, amelyeket fentebb szükségesnek ítéltünk. Vagy a vizsgált anyag kronológiai tagolása hiányos ugyanis, vagy a szóbeli helyzet szerinti differenciálás nem történt meg.

Jól jellemzi a helyzetet, hogy a latin *b-w* fúzióról készült egyetlen monografikus feldolgozás, Barbarino (1978) alapvetően csak a keresztény korszak feliratainak egy ún. reprezentatív válogatására (ILCV) épült,¹⁴ így gyakorisági összehasonlításokat a jelenség tekintetében csak késő-római területek tekintetében lehet elvégezni, ott is csak fenntartásokkal, a görög hatás szempontjából fontosnak tűnő kora császárkori időszakét egyáltalán nem. Mindenesetre, ha megnézzük a Barbarino kutatási eredményeit összegző első diagramot a B/V keverések általános gyakoriságáról, akkor mindenképpen kiugrónak mondható a fúzió okozta keverés gyakorisága Rómában (37%) és Dél-Itáliában (30%); jelentősnek nyilvánítható a latin Africában (19%) és figyelemre méltónak tartható Hispania Citeriorban azaz Tarraconensisben (9%), majd csökkenő gyakorisággal egyre ritkábbnak Közép-Itáliában (8,5%), Észak-Itáliában (8%), Dalmatiában (7,5%) és Gallia Lugdunensisben (6%), illetve még ritkábbnak a többi vizsgált helyen (Lusitania 5%, Gallia Narbonensis 3,5%, Baetica 3%, Balkán 1,5%).

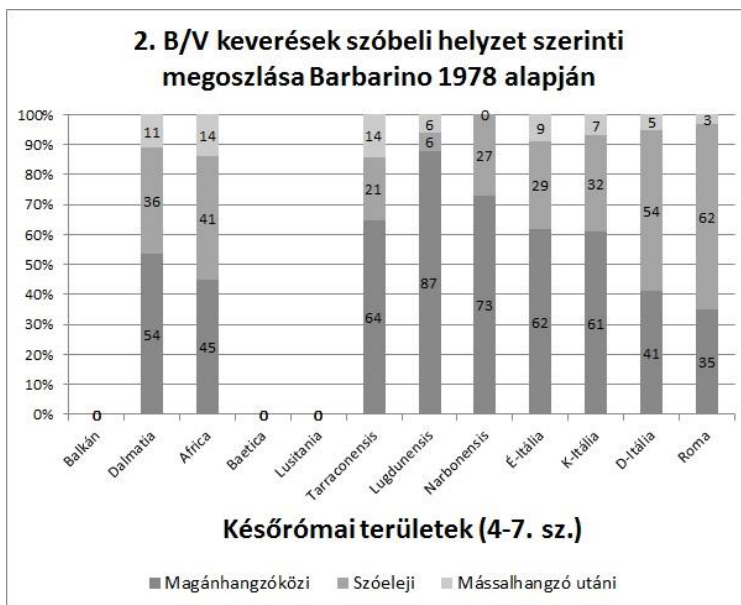

Nem szabad ugyanakkor figyelmen kívül hagynunk, hogy Barbarino adatait, azaz a mért gyakoriságokat torzíthatta az alkalmazott mérési technika vitathatósága: ti. Barbarino a B/V keverések arányát a helyesen írt B-k és V-k számaihoz viszonyította, így a megkapott százalékos arányszámok nem annyira

¹⁴ ILCV = Diehl, E. (1925-1967). *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres* 1-4. Berlin.

vagy nem csak a nyelvföldrajzi, hanem ezen túlmenően vagy inkább a nyelvhelyességi viszonyokról tájékoztatnak.¹⁵

A B/V keverések szóbeli helyzetre is tekintettel lévő vizsgálatára azonban már, bizonyos korlátozásokkal, alkalmassá tehető Barbarino munkája, mert a B/V keverések területenkénti adatait szóbeli helyzet szerint differenciáltan is közli, így ezek egymáshoz képesti arányait már megfelelő módon lehetett vizsgálni, ahogy a 2. diagram mutatja (a statisztikai torzulásokat minimalizálendő a vizsgált területek közül kizártuk az alacsony, összesen 10 alatti adatszámot felmutató területeket).

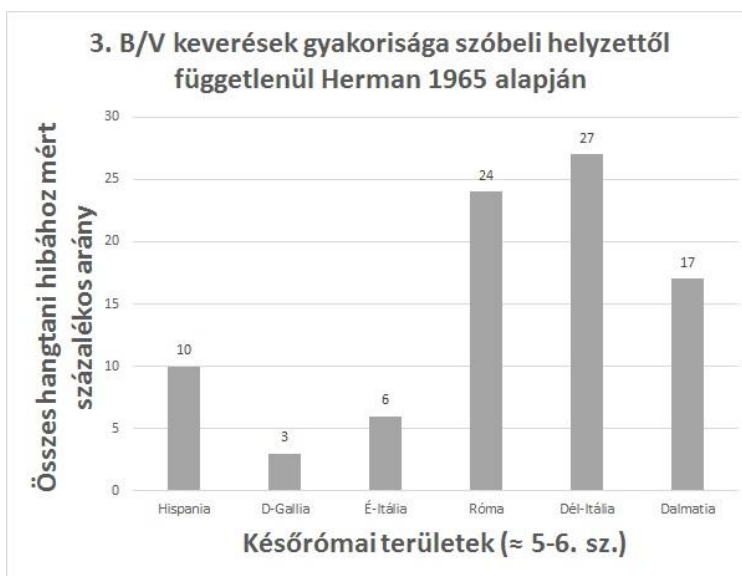
Ebből a 2. diagramból az derül ki, hogy a görög hatás szempontjából relevánsnak tartható szóeleji keverések aránya megint Rómában a legmagasabb (62%, likvida utániakkal együtt 65%), második helyen ismét Dél-Itália áll (54%, likvida utániakkal együtt 59%), harmadikon Africa (41%, likvida utániakkal együtt 55%), Dalmatia feljött a 4. helyre (36% likvida utániakkal együtt 47%), Közép-Itália az 5. (32%, likvida utániakkal együtt 39%), Észak-Itália a 6. (29%, likvida utániakkal együtt 38%), Gallia Narbonensis a 7. (27%, likvida utániakkal együtt 32%), Hispania Citerior a 8. (21%, de likvida utániakkal együtt 35%, s ezzel Narbonensis elé kerülne), s végül Gallia Lugdunensis a 9. (6%, likvida utániakkal együtt 12%).

A szóeleji keverések (akár a likvida utániakkal is egyesíthető) arányszám-megoszlása a Barbarino által vizsgált feliratos anyagon tehát úgy néz ki, hogy azokon a területeken a legmagasabb, ahol vélhetően a legnagyobb volt a

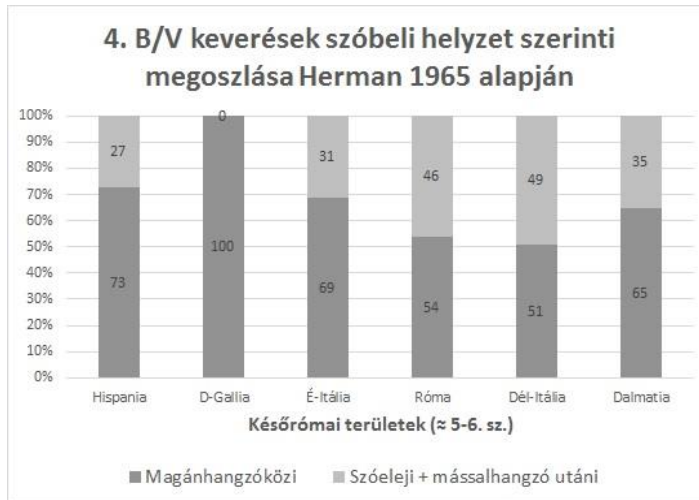
¹⁵ Módszertani kérdésekhez vö. Adamik (2012).

hellenizáció befolyása („substrátum”) mint Róma és Dél-Itália (az egykori Magna Graecia) területén, majd ott volt még jelentős, amely terület mellett, földrajzilag közel, hellenizált terület helyezkedett el („adstratum”), mint a latin Nyugat-Africa (a görög Kelet-Africa mellett) vagy a latin Dalmatia (a görög Macedóniától északra), míg a görög hatástól távolabbi területeken, a földrajzi távolság növekedésével arányosan ez az arányszám egyre csökken.

Bizonyos különbségekkel, de hasonló következtetések vonhatók le Herman József 1965-ben publikált vizsgálataiból, amelyek esetében a vizsgált jelenség általános (szóbeli helyzetre tekintettel nem lévő) megoszlása már pontosabban volt mérhető (vö. 3. diagram), mert a B/V keverések (szóbeli helyzettől független) arányát Herman nem a helyesen írt megfelelők számához, hanem az összes fonológiai hibatípus számához mérte: nála, az általa vizsgált területek közül Dél-Itália vezet 27%-al, 2. Róma 24%-al, 3. Dalmatia 17%-al, 4. Hispania 10%-al, 5. Észak-Itália 6%-al és Dél-Gallia (Vienna és Lugdunum) az utolsó 3%-al.

Herman vonatkozó tanulmánya alapján bizonyos mértékig a szóbeli helyzet szerinti megoszlások aránya is vizsgálható, de mivel Herman a szóeleji és a mássalhangzó utáni tévesztések számadatait egyesítve közölte (valószínűleg a Tamás és Politzer által is képviselt nézet hatására, miszerint a szóeleji és likvidák utáni pozíció együtt halad a *b* és *v* külön tartásában), így csak ezek egyesített arányait tudtuk a magánhangzó-köziek arányaihoz viszonyítani és a 4. diagramon ábrázolni.

Ennek alapján a vélt görög hatás tekintetében alapvető fontosságú, alapjáraton nem latin típusú szóeleji és mássalhangzó-utáni tévesztések tekintetében ismét Dél-Itália vezet 49%-al, második Róma 46%-al, harmadik Dalmatia 35%-al, negyedik Észak-Itália 31%-al, ötödik Hispania 27%-al és hatodik Dél-Gallia 0%-al (Dél-Gallia jelen esetben azonban figyelmen kívül hagyható, mert összes adatszám 8, ergo 10 alatti, de mivel csak intervokális példákat tartalmaz, esetleges reprezentativitása okán mégis ábrázoltuk). A szóbeli helyzet szerint nem differenciált megoszlások sorrendje tehát majdnem azonos a differenciált megoszlások sorrendjével, csak Hispania cserélt helyet Észak-Itáliával: mindenestre Dél-Itália (az egykori Magna Graecia) első helyre kerülése Rómával szemben (Barbarino vizsgálataihoz képest) mind az általános nem differenciált, mind a fonológiailag differenciált megoszlások tekintetében akár további érvként is felfogható a görög hatás tételezése mellett.

De Herman vonatkozó kutatásai csak a kései, keresztény korszak, főképp az 5-6. század tekintetében igazítanak el bennünket, ugyanakkor éppen az utolsó tanulmányában közölt adatok bizonytalaníthatnak el bennünket abban, hogy a jelenség pusztán földrajzi megoszlásának döntő jelentőséget tulajdonítsunk: 2000-ben közölt tanulmányának vonatkozó adatait közlő 5. diagram ti. minden eddigi következtetést, amit a most felvázolt megnyerő földrajzi megfelelésrendszerre építettünk, romba dönteni látszik.

A vizsgált öt itáliai terület keresztény kori anyagában az összes fonológiai hibát tekintve ugyanis a B/V keverés nem az egykori Magna Graecia területén, a csizma orrán fekvő Bruttium et Lucania (az augustusi 3. regio) területén volt a leggyakoribb (28%), hanem a hellenizációtól nem túlzottan érintett Sardinia szigetén, méghozzá elsöprő fölényrel (62%). Bár az igaz, hogy az archaikus kori görög gyarmatosítás kismértékben Szardínia szigetét is elérte (Olbia kolóniája, Neapolis városa) etc., de arról nem tudunk, hogy a sziget jelentős hellenizációs hatásként lett volna kitéve, s ha volt, az megérte-e a romanizációt és főképp a sziget latinizációját.

A kései keresztény feliratok disztribúcióját tehát óvatosan kell kezelni, mert Sardinia példája azt mutatja, hogy a *kései* elterjedtség esetleg már latinon belüli fejlődés eredménye is lehet. Sardinia *korai* (értsd koracsászárkori) helyzetéről a B/V keveréseket illetően még egyelőre pontos statisztikával nem rendelkezünk: a sardíniai latin feliratok fonológiáját feldolgozó, de statisztikai, gyakorisági vizsgálatokat nem végző Lupinu (2000: 49 skk.) adattárából az látszik, hogy a B/V keverés a különböző pozíciókban szórványosan már a császárkor elején az 1-2. században megjelenik, de csak a 3. században válik gyakorivá és a keresztény korszakban elsöprő gyakoriságú jelenséggé. A sardíniai anyagnak az LLDB adatbázisába vitele és elemzése segíthet majd e részkérdés eldöntésében.

Ezen a ponton be is fejezhetnénk tanulmányunkat azzal a következtetéssel, hogy a tárgyalt jelenség görög háttere megfoghatónak tűnik a jelenség földrajzi megoszlásában, különösen a „nem latin típusú” szóeleji tévesztések nyelvföldrajzi megoszlása tekintetében, amely szintén reflektálni látszik a hellenizációs viszonyokat. Szardínia esete azonban óvatosságra inthet bennünket, még akkor is, ha e területet tekintve a B/V keverések kora császárkori

gyakoróságát illetően egyelőre nem rendelkezünk megbízható statisztikai vizsgálati eredményekkel.

5. Új módszerek és eszközök bevonása a kutatásba

Ezért is gondoltuk úgy, hogy további, az eddigieknél még differenciáltabb vizsgálatokra van szükség, ezek elvégzésére azonban az eddigi kutatások által összegyűjtött anyag már nem igazán alkalmas. Hogy miért? Az a következőkből kiderül.

A görög hatás igazolásában legfontosabb, szóeleji tévesztéseknek legalább egy része lehet, hogy mégis latin típusúnak nyilvánítható. Az újlatin/román nyelvek egy része ugyanis, mégpedig a spanyol, a katalán, a szárd, a gaszkonyi és a dél-olasz dialektusok a szóeleji *b*-t mondatfonetikai helyzet szerint eltérően realizálják: tehát magánhangzó után [β]-ként, abszolút szóeleji helyzetben, illetve mássalhangzó után pedig [b]-ként (Väänänen 50): a spanyol iskolapélda szerint a *banca* 'bankügylet' szó ejtése ['baŋka], de a *la* névelő után [la 'βaŋka], de ott ez a megoszlás, minthogy a *b* és a *v* nem külön fonéma, a szóeleji *v*-re is kiterjed, tehát a spanyol *vaca* 'tehén' szó ejtése is ['baka], névelővel pedig [la 'βaka], vö. Tamás (1978³: 55).

Nyilván ez a szóeleji *b*-re vonatkozó mondatfonetikailag kondicionált *részleges* újlatin/román [b]/[β] realizáció (*részleges*, hiszen a „szókezdő B és V közti különbség a legtöbb neolatin nyelvben megmaradt”, vö. Tamás 1978³: 55) motiválta azt a szakirodalmi nézetet, amelyet Tamás Lajos is képviselt (1978³: 55), ti. hogy: „A szókezdő B és V a népi latinságban inkább csak mondathangtani okokból folyt össze (pl. *Lucio venemerenti*,¹⁶ ahol a B- hangzóközi helyzetbe került), de a birodalom egyes provinciáiban ez a jelenség eléggé általános lehetett, mert pl. a spanyolban, a katalánban, a szárdban és egyes délolasz nyelvjárásokban a két mássalhangzó története szókezdő helyzetben is közös vágányon halad. Ezért tesz fel egyesek, hogy a B és a V már a népi latinban gyakran egyetlen fonémává egyesült, aminek következtében pl. a *b* és a *v* betűk kiejtése [b], ill. [β] hangoztatással a spanyolban és a katalánban a fonetikai (mondatfonetikai) helyzet függvénye.”

Jelen vizsgálatunk szempontjából mindez azt jelenti, hogy a szóeleji tévesztések az eddigieknél is alaposabban szűrendők meg, differenciálандók: ti. mondatfonetikailag *magánhangzóközi* helyzetűeknek nyilvánítható, immár latin típusúnak nevezhető esetekre és mondatfonetikailag *mássalhangzók utáni* esetekre, melyek – a jelen vizsgálat szempontjából – továbbra is görög típusúnak tarthatók. Egy ilyen vizsgálatra azonban az eddigi szakirodalom által közölt adatok nem alkalmasak, mert ezekben a munkákban a szóeleji B/V keveréseknél pusztán az esetszámokat közölték (ha közölték egyáltalán), az esetek mondat-

¹⁶ Éppen a Tamástól idézett példa nem adatolt, de van *fra/tri vene me/renti* (*bene merenti* helyett) római feliraton, CIL 6, 9886.

fonetikai helyzet szerinti megoszlását ugyanakkor egyáltalán nem vették figyelembe.

A Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisában (<http://lldb.elte.hu/>) azonban már figyelembe vesszük a mondatfonetikai környezetet és a mondatfonetikailag magánhangzóközinek nyilvánítható eseteknél a megelőző kontextust is közöljük, továbbá az ilyen eseteket alternatív, intervokális B/V keveréses kódolással látjuk el.¹⁷ A következőkben tehát bemutatjuk az adatbázis ebből a szempontból már kellő feldolgozottságot elért anyagán, hogy milyen különbségek adódnak, ha figyelembe vesszük a mondatfonetikai helyzetet is a görög hatás megítélése szempontjából.¹⁸

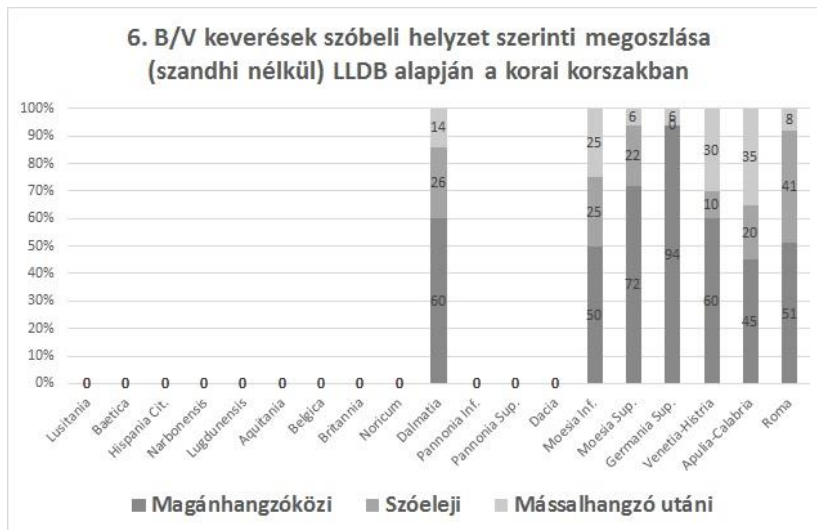
A 6-9. diagramok mutatják a B/V keverések szóbeli helyzet szerinti megoszlását a mondatfonetikai helyzet figyelembe vétele nélkül, majd annak figyelembe vételével, koracsászárkori (300 előtti) és későcsászárkori (300 utáni) bontásban. Itt rögtön hangsúlyozni kell, hogy a jelenség adatoltsága igen eltérő a 19 figyelembe vett (amúgy egyenként össz-adatszámát tekintve 700-nál több adatot felmutató) provinciánál – Róma városát is önálló provinciának számítva – a két korszak tekintetében. Csak kevés területnél lehet, az adatbázis jelenlegi „feltöltöttsége” mellett, a korai és kései korszakot egybevetni, ráadásul a vizsgálat szempontjából fontos területek, Róma, Délnyugat-Itália ill. a latin Africa közül csak – a már alacsony (kb. 20%-os) feldolgozottság mellett is jelentős adatmennyiséget felmutató – Rómát tudtuk vizsgálatunkban figyelembe venni.¹⁹ Továbbá ezúttal is kizártuk a vizsgálatból a B/V keverések tekintetében 10 alatti adatszámú területeket, elkerülendő a statisztikai torzításokat. A tárgyalt területek rangsorát a vizsgált kérdés, tehát a vélelmezett görög hatás

¹⁷ Pl. LLDB-14279: v- > B / (voc.)-v-(voc.) > B, QVI BIXIT = *qui vixit*, ILJug 3, 2567, 3 = CIL 3, 9551, 3, Dalmatia, Salona, Kr. u. 611- 612.

¹⁸ Az LLDB-adatbázis adatait a 2016.01.31-i állapot szerint használtuk fel, a kiterjesztett keresőmodul (http://lldb.elte.hu/admin/search_2.php) következő beállításával: Kód típusa *egyenlő* Consonantismus, Alternatív kód típusa *nem egyenlő* Vocalismus, Nominalia, Verbalia, Syntactica etc. (tehát kizártunk minden olyan mássalhangzóit adatot, amely más módon, pl. morfoszintaktikailag is értelmezhető), Fortasse Recte (tehát kirekesztettük a kontextuálisan vagy filológiai-technikai okokból opcionálisan helyesnek is tekinthető eseteket), c > K, k > C, / x > SX / CS / XS / XSS / XX, g > C (azaz nem vettük figyelembe a pusztán helyesírási háttérű adatokat) és Import (tehát kizártuk a más területről behozott tárgyak feliratos adatait is). A korai korszakra szűrésnél az „Időszak ettől *egyenlő* 1 Kr. u. eddig *egyenlő* 300 Kr. u.”, a kései korszaknál pedig az „Időszak ettől *egyenlő* 301 Kr. u. eddig *egyenlő* 700 Kr. u.” kritériumokat alkalmaztuk, mindkét esetben úgy, hogy a megadott időszaknál szűkebb (jele: [*], pl. 151-200-as vagy 401-500) és tágabb (jele: [*], pl. Kr. e. 27 – Kr. u. 312 vagy 301-750], valamint a korai korszaknál a „lefelé” kilógó (jele: [*], pl. Kr. e. 27 – Kr. u. 14), a kései korszaknál meg a „felfelé” kilógó (jele: [*], pl. 601-800) datálású lapokat is figyelembe vegye a kereső.

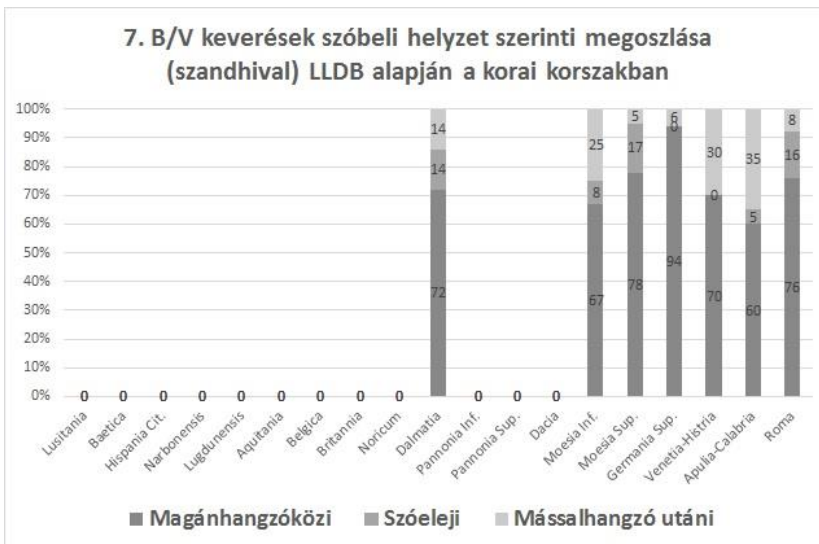
¹⁹ Dél-Nyugat Itália ill. a latin Africa feliratainak feldolgozása csak nemrég indult meg, így ezeket a területeket még nem vehettük figyelembe. Az adatrögzítő csapatot l. <http://lldb.elte.hu/team.php>, a gyűjtési elveket és módszertant l. http://lldb.elte.hu/admin/doc_guidelines.php, a felhasznált feliratos gyűjtemények rövidítéseit: http://lldb.elte.hu/admin/abbrev_bibl.php, az alkalmazott kódrendszer (a kódtípusok példákkal megvilágított felsorolását) pedig: http://lldb.elte.hu/admin/abbrev_codes.php.

szempontjából mindig úgy fogjuk megállapítani, hogy a jelen vizsgálatban latin típusúnak tekintett magánhangzóközi B/V keverések számát a jelen vizsgálatban görög típusúnak tekintett szóeleji és mássalhangzó utáni B/V keverések együttes számához fogjuk viszonyítani, először (a 6-7. diagramok alapján) a mondatfonetikai szempont figyelmen kívül hagyásával (szandhi nélkül), majd (a 8-9. diagramok alapján) a mondatfonetikai szempont figyelembe vételével (tehát szandhival).

A 6. diagram alapján, a *szóeleji* tévesztéseket egybe számítva a *mássalhangzó utáni* tévesztésekkel és azok együttes számát a *magánhangzóközi* tévesztésekhez mérve, a területi sorrend a következőképpen alakul: 1. helyen Apulia et Calabria áll (20%+35%=) 55%-al, 2. helyre került Moesia Inferior (25%+25%=) 50%-al, 3. helyezett lett Róma (41%+8%=) 49%-al, 4-5. helyen végzett holtversenyben Dalmatia (26%+14%=) 40%-al és Venetia et Histria szintén (10%+30%=) 40%-al, 6. helyezett lett Moesia Superior (22%+6%=) 28%-al és 7. tehát utolsó helyre Germania Superior került (0%+6%=) 6%-al.²⁰

²⁰ Adattár a diagramon ábrázolt provincia sorrend szerint, magánhangzóközi, szóeleji és mássalhangzó utáni keverések típusonkénti számának és egymáshoz képest mért arányának megadásával: Dalmatia (21) 60% + (9) 26% + (5) 14% = (35) 100%; Moesia Inferior (6) 50% + (3) 25% + (3) 25% = (12) 100%; Moesia Superior (13) 72% + (4) 22% + (1) 6% = (18) 100%, Germania Superior (15) 94% + (0) 0% + (1) 6% = (16) 100%; Venetia et Histria (6) 60% + (1) 10% + (3) 30% = (10) 100%; Apulia et Calabria (9) 45% + (4) 20% + (7) 35% = (20) 100%; Róma (42) 51% + (34) 41% + (7) 8% = (83) 100%.

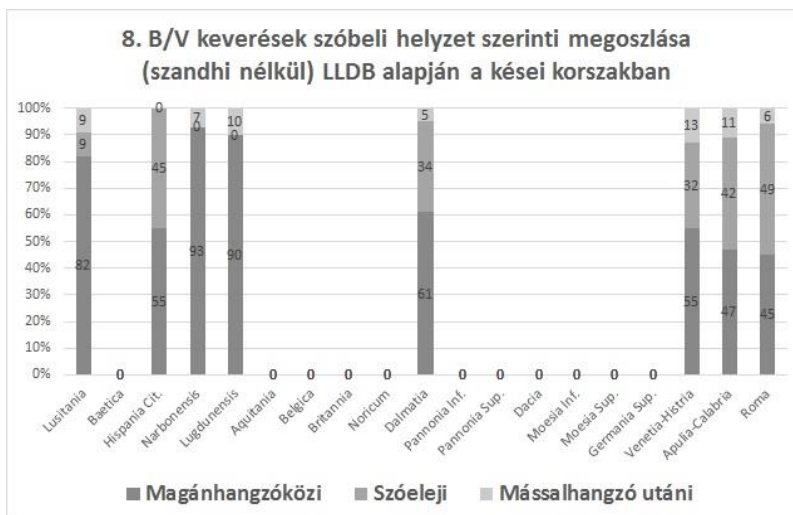
Miután a mondatfonetikailag magánhangzóközi helyzetű szóeleji B/V keveréseket a szóbelseji intervokális tévesztésekhez soroltuk, a mondatfonetikailag nem magánhangzó utáni tehát abszolút szóeleji avagy szóvégi mássalhangzó utáni tévesztéseket pedig ismételten a szóbelseji mássalhangzó utáni tévesztésekkel olvasszjuk egybe, tehát végeredményben az ún. latin típusú keveréseket az ún. görög típusúakkal kontrasztáljuk, akkor a 7. diagram tükrében a következő rangsort kapjuk: 1. helyre került a dél-itáliai Apulia et Calabria (5%+35%=) 40%-al; 2. helyre került a kelet-balkáni Moesia Inferior (8%+25%=) 33%-al, 3. helyen végzett az észak-itáliai Venetia et Histria (0%+30%=) 30%-al, 4. helyre Dalmatia került (14%+14%=) 28%-al, 5. helyezett lett Róma városa (8%+16%=) 24%-al, 6. helyen Moesia Superior végzett (17%+5%=) 22%-al és 7. azaz utolsó helyre Germania Superior került ismét (0%+6%=) 6%-al.²¹ Táblázatosan így összegezhetjük a kétféle mérés szerinti rangsorolást:

6. diagram	1. AC 55%	2. MI 50%	3. RO 49%	4. DA 40%	5. VH 40%	6. MS 28%	7. GS 6%
7. diagram	1. AC 40%	2. MI 33%	3. VH 30%	4. DA 28%	5. RO 24%	6. MS 22%	7. GS 6%

²¹ Adattár a diagramon ábrázolt provinciasorrend szerint, magánhangzóközi, szóeleji és mássalhangzó utáni keverések típusonkénti számának és egymáshoz képest mért arányának megadásával: Dalmatia (25) 72% + (5) 14% + (5) 14% = (35) 100%; Moesia Inferior (8) 67% + (1) 8% + (3) 25% = (12) 100%; Moesia Superior (14) 78% + (3) 17% + (1) 5% = (18) 100%, Germania Superior (15) 94% + (0) 0% + (1) 6% = (16) 100%; Venetia et Histria (7) 70% + (0) 0% + (3) 30% = (10) 100%; Apulia et Calabria (12) 60% + (1) 5% + (7) 35% = (20) 100%; Róma (63) 76% + (13) 16% + (7) 8% = (83) 100%.

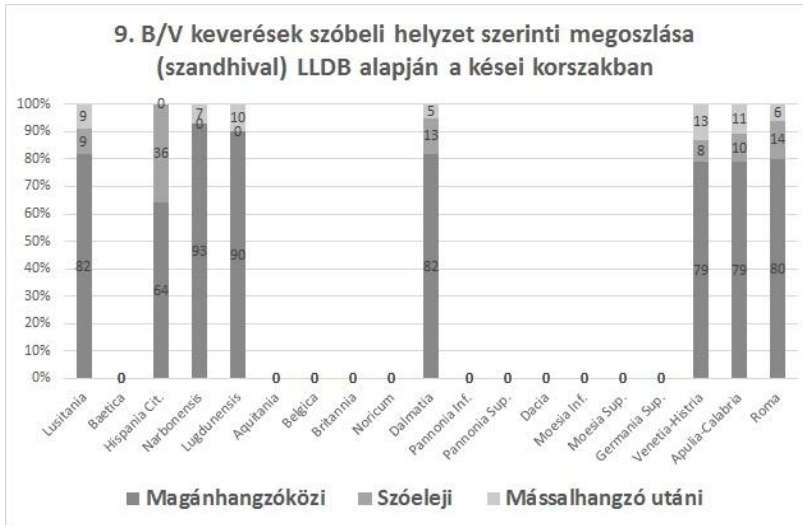
A koracsászárkori, kontaktológiai szempontból valószínűleg döntő jelentőségű időszakot tekintve tehát valóban igazolhatónak tűnik, hogy az egykor hellenizált vagy hellenizált területek szomszédságában lévő területek vezetnek az ún. görög típusú B/V tévesztésekben: itt a szakirodalomban ebben az összefüggésben már sokszor emlegetett dél-itáliai csizmasarok, tehát Apulia et Calabria mindkét mérésben az élre került (55%, ill. 40%-al), de ami még fontosabb, hogy az ebben az összefüggésben eddig egyáltalán figyelembe nem vett Moesia Inferior, a fekete-tengerparti görög poliszaival, gazdag, feliratokon is megnyilvánuló latin-görög kétnyelvűségével, mindkét mérésben a második helyen végzett (50%, ill. 33%-al). A további rangsor tekintetében a kétféle mérés csak egy esetben hozott eltérő eredményt, mégpedig a második mérés szerint harmadik helyezett Venetia et Histria esetében, amelyik az első mérés szerint ötödik volt, és a második mérésben helyet cserélt az első mérésben harmadik helyezett Rómával, amelyik így a második mérés szerint lett ötödik. De Venetia et Histria alacsony 10-es össz-adatszámú éppen a kizárási határértéken mozog (hiszen a *10 alatti* adatszámú területeket zártuk ki a vizsgálatból), így a vizsgálatba vonásától a statisztikai torzítás veszélye miatt szintúgy eltekinthetünk. Ez esetben Róma viszont a szintén gazdag adatszámú Dalmatiával cserél helyet, azaz a második mérés szerint Dalmatia megelőzi az első mérés szerint előtte végzett Rómát. A császárkor folyamán mindvégig jelentős görög kisebbséggel rendelkező Rómától és a görög Macedonia északi szomszédságában fekvő Dalmatia provinciától, különösen a második mérés szerint nem túlzottan elmaradó 6. helyezett Moesia Superior jelentős érdekeltsége (22%) is érthető a görög Macedonia és Thracia szomszédságában. Az is teljesen érthető, hogy a görög területektől távoli Germania Superior alacsony (6%) arányszámával miért került mindkét mérésben az utolsó helyre. Megállapítható tehát, hogy a jelen vizsgálatban görög típusúnak tekintett (tehát a szóeleji és mássalhangzó utáni) B/V-keverések területenkénti arányszámai nagyjából tükrözni látszanak ugyanezen területek valószínűsíthető földrajzi megoszlását a hellenizációban való érintettségük mértéke szerint. Tehát – az egyelőre rendelkezésünkre álló adatok alapján a korai korszakban – azokon a területeken találunk nagyobb arányú görög típusú B/V keverést, amely érintett volt a hellenizáció által vagy amelynek közvetlen szomszédságában hellenizált terület feküdt (Apulia et Calabria, Moesia Inferior), és fordítva, ott regisztrálhattunk kevesebb arányú görög típusú B/V keverést, ahol nem volt hellenizációs befolyás (Germania Superior).

Nézzük végül a késő császárkori megoszlásokat mutató 8. és 9. diagramokat.

A 8. diagram alapján az látszik, hogy a kései korszakban a szóeleji tévesztések mondatfonetikai helyzettől független gyakorisági rangsorában 1. helyen Róma (49%+6%=) áll 55%-al, 2. helyre került Apulia et Calabria (42%+11%=) 53%-al, 3-4. helyezést holtversenyben Hispania Citerior (45%+0%=) 45%-al és Venetia et Histria szintén (32%+13%=) 45%-al, 5. helyezést Dalmatia (34%+5%=) 39%-al, 6. helyre került Lusitania (9%+9%=) 18%-al, 7. helyezést Lugdunensis (0%+10%=) 10%-al és 8. tehát utolsó helyre került Narbonensis (0%+7%=) 7%-al.²²

²² Adattár a diagramon ábrázolt provincia-sorrend szerint, magánhangzóközi, szóeleji és másalhangzó utáni keverések típusonkénti számának és egymáshoz képest mért arányának megadásával: Lusitania (9) 82% + (1) 9% + (1) 9% = (11) 100%; Hispania Citerior (6) 55% + (5) 45% + (0) 0% = (11) 100%; Narbonensis (13) 93% + (0) 0% + (7) 1% = (14) 100%, Lugdunensis (18) 90% + (0) 0% + (2) 10% = (20) 100%; Dalmatia (37) 61% + (21) 34% + (3) 5% = (61) 100%; Venetia et Histria (26) 55% + (15) 32% + (6) 13% = (47) 100%; Apulia et Calabria (25) 47% + (22) 42% + (6) 11% = (53) 100%; Róma (75) 45% + (82) 49% + (10) 6% = (167) 100%.

Ha ezt követően a mondatfonetikailag polarizált megoszlások alapján felállított 9. diagramot vesszük görcső alá, akkor azt láthatjuk, hogy első helyre került Hispania Citerior (36%+0%=) 36%-al; 2-3. helyezett lett holtversenyben a dél-itáliai Apulia et Calabria (10%+11%=) 21%-al és az észak-itáliai Venetia et Histria (8%+13%=) szintén 21%-al, 4. helyezett lett Róma városa (14%+6%=) 20%-al, 5-6. helyen végzett holtversenyben Dalmatia (13%+5%=) 18%-al és Lusitania (9%+9%=) szintén 18%-al, és ismételten 7. helyezett lett Lugdunensis (0%+10%=) 10%-al és 8. tehát utolsó helyre Narbonensis került (0%+7%=) 7%-al.²³ Táblázatosan így összegezhetjük a kétféle mérés szerinti rangsorolást:

8. d.	1. RO 55%	2. AC 53%	3. HC 45%	4. VH 45%	5. DA 39%	6. LUS 16%	7. LUG 10%	8. NA 7%
9. d.	1. HC 36%	2. AC 21%	3. VH 21%	4. RO 20%	5. DA 18%	6. LUS 18%	7. LUG 10%	8. NA 7%

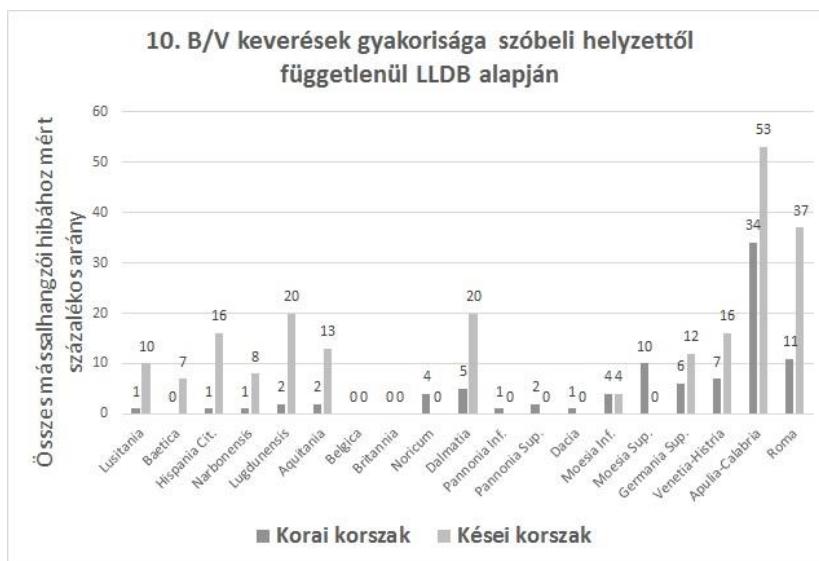
A kései korszakot illetően tehát, legalábbis a vizsgált területek tekintetében, ahonnan egyáltalán figyelembe vehető adatszámval rendelkezünk, egyfajta kiegyenlítődés figyelhető meg az egykor hellenizált és nem hellenizált területek között, mind a mondatfonetikai szempontot figyelmen kívül hagyó (8. diagram) és az azt figyelembe vevő mérés (9. diagram) szerint. Mindenképpen szembeötlő

²³ Adattár a diagramon ábrázolt provincia sorrend szerint, magánhangzóközi, szóeleji és másállhangzó utáni keverések típusonkénti számának és egymáshoz képest mért arányának megadásával: Lusitania (9) 82% + (1) 9% + (1) 9% = (11) 100%; Hispania Citerior (7) 64% + (4) 36% + (0) 0% = (11) 100%; Narbonensis (13) 93% + (0) 0% + (7) 1% = (14) 100%; Lugdunensis (18) 90% + (0) 0% + (2) 10% = (20) 100%; Dalmatia (50) 82% + (8) 13% + (3) 5% = (61) 100%; Venetia et Histria (37) 79% + (4) 8% + (6) 13% = (47) 100%; Apulia et Calabria (42) 79% + (5) 10% + (6) 11% = (53) 100%; Róma (133) 80% + (24) 14% + (10) 6% = (167) 100%.

a már az első mérés szerint (Apulia et Calabria mögött) harmadik Hispania Citerior élre kerülése a második mérés alapján (Apulia et Calabria elé) vagy az első mérés szerint, Dalmatia mögött hatodik Lusitania egy szintre kerülése a második mérés szerint Dalmatiával. Óvatosságra int bennünket ugyanakkor a körülmény, hogy mindkét hispaniai provincia 11-es adatszámra építve csak a kirekesztési határérték (10) felett van. Ugyanez a kiegyenlítődés mutatkozik Itálián belül is, amennyiben az észak-itáliai Venetia et Histria, amelyik már az első mérés szerint is megközelítette a második Apulia et Calabriát, a második mérés szerint utol is érte a dél-itáliai tartományt. A galliai tartományok, Lugdunensis és Narbonensis, látványos konzervatívizmusa mellett (ti. ezeken a területeken szóeleji tévesztés egyáltalán nem mutatható ki) figyelemre méltó Róma szerepe, amelyik a mondatfonetikai szempontok nélküli első mérésben az élen végzett ugyan, a mondatfonetikai szempontokra tekintettel lévő második mérésben azonban jelentősen lemaradva a negyedik helyre került (1. → 4.). Mivel Róma a korai korszakra vonatkozó mérések tekintetében is hasonló, ha nem is ekkora háttérbeszorulást könyvelhetett el (3. → 5.), ebből esetleg arra következtethetünk, hogy Róma változásokat generáló és továbbító központi szerepe elsősorban a latin típusú (tehát a szóhatárra tekintettel nem lévő magánhangzóközi) *b ~ v* fúzió terjesztésében volt meghatározó (ti. a szóbeli magánhangzóközi keverések 45%-os aránya a mondatfonetikailag magánhangzóközi keverések beolvasztásával, 35%-al, majdnem a duplájára, 80%-ra növekedett!). Hasonló következtetések vonhatók le a többi vizsgált itáliai tartomány és Dalmatia anyagából, ahol a szóbeli magánhangzóközi keverések aránya a mondatfonetikailag magánhangzóközi keverések beolvasztásával Apulia et Calabriában (47% > 79%) 32%-al, Venetia et Histriában (55% > 79%) 24%-al, Dalmatiában pedig (61% > 82%) 22%-al növekedett meg. Mivel a korai korszakban e négy terület tekintetében sokkal kisebb aránynövekedést könyvelhettünk el – Rómában (51% > 76%) 25%, Apulia et Calabriában (45% > 60%) 15%, Venetia et Histriában (60% > 70%) 10%, Dalmatiában pedig (60% > 72%) 12%-ost – ebből is nagy valószínűséggel arra következtethetünk, hogy a kései korszakban a szóban forgó változás immár elszakadt vagy legalábbis kezdett elszakadni esetleges hellenizációs motivációs környezetétől és immár pusztán latinon belüli folyamatként terjeszkedett tovább a latin nyelvterületen, hogy a 7-8. századra elérje az újlatin/román nyelvek előzményeként rekonstruálható állapotot.

Mint ahogy csak e négy terület esetén rendelkezünk egyelőre korai és kései korszakban is összehasonlítható, releváns mennyiségű adattal, még egy körülményre érdemes itt kitérnünk. A mondatfonetikai szempontokat nélkülöző első mérés szerint a szóeleji tévesztések aránya a kései korszakban mind a négy területen megnőtt a korai korszakhoz képest: Venetia et Histriában (10% > 32%) és Apulia et Calabriában (20% > 42%) 22%-al, Rómában (41% > 49%) és Dalmatiában pedig (26% > 34%) 8%-al. Ha azonban kirekesztjük a szóeleji tévesztések közül a mondatfonetikailag magánhangzóközi tévesztéseket, akkor a kép a következőképpen módosul: a korai korszakhoz képest a kései korszakban Dalmatiában a szóeleji tévesztések aránya (14% > 13%) 1%-al, Rómában pedig

(16% > 14%) 2%-al csökkent, viszont Venetia et Histriában (0% > 8%) 8%-al, Apulia et Calabriában pedig (5% > 10%) 5%-al megnőtt. Venetia et Histria esetében a korai korszak összesített 10-es adatszámja a kirekeszthetőség határán mozog, így nem tudjuk nagy biztonsággal megmondani, hogy valóban növekedéssel állunk-e szemben? Így marad az egykori Magna Graecia örököséként a császárkorban mindvégig hellenizált területnek számító Apulia et Calabria enyhe, 5%-os növekedése, amely érzékelhető kontrasztba állítható a római és a dalmatiai, a stagnáláson feltehetően éppen túllibbenő 2%-os, ill. 1%-os enyhe csökkenéssel. Míg a dél-itáliai terület enyhe növekménye valószínűleg még mindig a hellenizáció hatásának számlájára írható, addig a római és dalmatiai kismértékű csökkenés már valószínűleg a későbbi latin/román többségi fejlődést előlegzi meg, amely a szóeleji helyzetben a *b* és a *v* különtartásáról fog szólni.

6. Végkövetkeztetés

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy önmagában a *b/v* fúzió területi elterjedésének egybevetése a hellenizált területek megoszlásával nem vezet, vezethet eredményre a görög hatás feltárásában, mert, bár vannak feltűnő egyezések a latin fúzió általános elterjedtsége és a hellenizált területek elhelyezkedése között különösképpen a korai korszak (1-3. század) tekintetében, vö. 10. diagram (pl. Apulia et Calabria), de vannak eltérések is, amikor ezek a területek, mint a korai Venetia et Histria és Germania Superior, nem fedik egymást (lehetséges hogy ugyanez érvényes a vizsgálatba még nem bevont Sardinia esetére is). A differenciált fonológiai elemzés segítségével, főleg a mondatfonetikai viszonyok figyelembe vételével azonban néhány esetben már az adatbázisunk jelenlegi, teljesnek még nem mondható feldolgozottsága mellett is sikerült a pusztá feltételezésen és lehetőségen túllépni a görög hatás valószínű-

sítésének irányába és a koracsászárkori, döntőnek ítéltető időszak tekintetében az eddigi szakirodalmi állásponton, főként Adams tanácsalanságán a kérdés eldönthetőségét illetően túllépnünk. Úgy véljük, ebben az esetben egy differenciált dialektológiai megközelítés valóban a kontaktológia szolgálatába állítható.

Hivatkozások

- Adamik Béla 2006. *Nyelvpolitika a Római Birodalomban*. Budapest.
- Adamik Béla 2009. *A latin nyelv története az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig*. Budapest.
- Adamik Béla 2012. A császárkori feliratok vulgáris latin nyelvi adatainak dialektológiai érvényessége. *Antik Tanulmányok* 56, 91–105.
- Adams, James N. 2007. *The Regional Diversification of Latin 200 BC–AD 600*. Cambridge.
- Barbarino, Joseph L. 1978. *The Evolution of the Latin /b/–/u/ Merger: A Quantitative and Comparative Analysis of the B–V Alternation in Latin Inscriptions*. Chapel Hill.
- Binder, Vera 2000. *Sprachkontakt und Diglossie. Lateinische Wörter im Griechischen als Quellen für die lateinische Sprachgeschichte und das Vulgärlatein*. Hamburg.
- Gignac, Francis T. 1970. The Pronunciation of Greek Stops in the Papyri Source. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 101, 185–202.
- Gratwick, Adrian S. 1982. Latinitas Britannica: was British Latin archaic? In: N. Brooks (szerk.). *Latin and the Vernacular Languages in Early Medieval Britain*. Leicester, 1–79.
- Herman József 1965=1990. Aspects de la différenciation territoriale du latin sous l’Empire, in J. Herman, 1990, p. 10–28.
- Herman József 1985=1990. La différenciation territoriale du latin et la formation des langues romanes, in J. Herman, 1990, p. 62–92.
- Herman József 1990. *Du latin aux langues romanes. Études de linguistique historique* (réun. S. Kiss). Tübingen.
- Herman József 2000. Differenze territoriali nel latino parlato dell’Italia tardo-imperiale: un contributo preliminare, in J. Herman and A. Marinetti (szerk.), *La preistoria dell’Italiano. Atti della Tavola Rotonda di Linguistica Storica, Università Ca’ Foscari di Venezia 11–13 giugno 1998*, Tübingen, p. 123–135.
- Herman József 2003. *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Tinta. Budapest.
- Horrocks, Geoffrey C. 2010. *Greek: a History of the Language and its Speakers* (Second Edition). Chichester.
- Kramer, Johannes 1983. Der kaiserzeitliche griechisch-lateinische Sprachbund. In: N. Reiter (szerk.). *Ziele und Wege der Balkanlinguistik. Beiträge zur Tagung vom 2.-6. März 1981 in Berlin*. Berlin 115–131. [= Kramer, J. (2011). Von der Papyrologie zur Romanistik, Berlin, 57–80.]

- Lupinu, Giovanni 2000. *Latino epigrafico della Sardegna. Aspetti fonetici*. Nuoro.
- Mohay András 1999. Görög. In: Fodor István (szerk.). *A világ nyelvei*. Budapest, 456–471.
- Politzer, Robert L. 1952. On B and V in Latin and Romance. *Word* 8, 211–220.
- Schwyzler, Eduard 1939. *Griechische Grammatik I*. München.
- Stephens, Lawrence D. 1988. The Role of Palatalization in the Latin Sound Change /w/ > /β/. *Transactions of the American Philological Association* 118, 421–431.
- Tamás Lajos 1978³. *Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba*. Budapest.
- Väänänen, Veikko 1981³. *Introduction au latin vulgaire*. Paris.

Adamik Béla

MTA Nyelvtudományi Intézet

Lendület Számítógépes Latin Dialektológiai Kutatócsoport

adamik.bela@nytud.mta.hu

A Kárpát-medencei szlávok nyelvéről a honfoglalás korában

Zoltán András

A honfoglaló magyarok által a Kárpát-medencében talált szláv nyelvű népesség számáról és a magyarsághoz való számbeli arányáról a nyelvészeti adatok alapján nem lehet nyilatkozni, régi szláv jövevényszavaink kimagasló száma alapján csak sejthetjük, hogy a szlávul beszélők aránya a magyarok megtelepedése után is jelentős lehetett. A honfoglaló magyarság számát történelemszeink igen tág határok között becsülik. Ezzel kapcsolatban csak annyi látszik bizonyosnak, hogy a Kárpát-medencében bőven jutott hely mindenkinek. A honfoglaló magyarok nem irtották ki a helyben talált lakosságot, a régészetileg feltárt temetők egy része a lakosság folyamatos továbbéléséről tanúskodik (Kovács 2014). A szláv–magyar kétnyelvűség a honfoglalást követő egy-két évszázadban viszont az anyag jellege folytán valószínűsíthető. Kézszelfogható bizonyítékai ennek az *Ácsteszer* típusú tautologikus szláv–magyar helynevek (Kiss 1979).

Mint ismeretes, a mai magyar szókincs legnagyobb tömegű idegen eredetű elemét szláv jövevényszavaink képezik. E kétségtelen tény jelentőségét Melich János óta (1910: 31) azzal szokás kisebbíteni, hogy noha a szláv hatás nyelvünkre összességében valóban nagy volt, az egyes szláv nyelvek (orosz, bolgár, szerbhorvát, szlovén, szlovák, cseh, lengyel, ukrán stb.) külön-külön azonban nem gyakoroltak nagyobb hatást a magyarra, mint bármely más nyelv, amellyel nyelvünk története során érintkezésbe került. Ugyanakkor viszont legrégebbi szláv jövevényszavaink esetében legtöbbször nem dönthető el még az sem, hogy a szláv nyelvek mely csoportjából származnak, mert semmiféle alaki vagy jelentéstani megkülönböztető jegyük sincs, amely a szláv nyelveken belül valamely konkrét nyelvhez vagy legalább nyelvcsoporthoz kötné őket (pl. *bab*, *bába*, *dajka*, *déd*, *ikra*, *mák*, *patak*, *rák*, *széna*, *szita* szavaink szláv előképe ma is nagyjából ugyanúgy hangzik az összes környező szláv nyelvben). Melich felfogását Kniezsa István is követte: „A magyar nyelv szláv elemei azonban távolról sem jelentenek valami egységes szláv hatást a magyarra. A magyarság sohasem érintkezett az őszlávokkal, csak az egyes szláv népekkel volt kapcsolatban. Ezért tehát voltaképpen nem is szláv, hanem külön tót, orosz, szerb, horvát, bolgár, illetve szlovén hatásokról kellene beszélnünk.” Kniezsa

azonban gyakorló etimológusként mindjárt hozzáteszi: „Az anyag természete azonban a legtöbbször ezt a széttagolást nem teszi lehetővé. Egyes esetekben meg tudjuk ugyan mondani, hogy bizonyos szó például csak bolgár lehet, mint pl. a *mesgye*, *mostoha*, *rozsa*, vagy pedig szerb, mint a *gatyá*, *paritya*, *kótyavetye* és a *paprika* szavaknál, túlnyomó többségénél azonban igen kevés támpontunk van arra vonatkozólag, vajon a szó északról vagy délről került-e a magyarba?” (Kniezsa 1942: 178), Kniezsa István itt arra céloz, hogy gyakran az sem segít meghatározni valamely szláv jövevényszavunk közelebbi forrását, ha amúgy lenne hangtani fogódzónk: a *barázda*, *kalász* típusú szavak esetében ugyan kizárható a *borozda*, *kolos* típusú keleti szláv vagy a *brózda* > *bruzda*, *klos* típusú lengyel alakokból való származás, de az ilyen szavak még mindig jöhettek nemcsak bármely déli szláv nyelvből, hanem a tőlünk északra lévő morva–szlovák nyelvjárásokból is. Ebben az esetben a hangtani kritérium, ti. hogy az ilyen szavak csak a déli szláv nyelvekre, valamint a csehre és a szlovákra jellemző *brazda*, *klasъ* hangalakú átadó nyelvi alakokból származhatnak, csupán az amúgy is valószínűtlen lengyel és keleti szláv eredetet zárják ki, de hogy a magyarral a legnagyobb területen érintkező szláv nyelvek közül melyik lehetett az átadó, arra semmiféle eligazítást ez a kritérium nem nyújt.

Ezzel a mai magyar nyelvtudományi kézikönyvekben is közkeletű felfogással szemben a magyar honfoglalás korában és a honfoglalást követő egy-kétszáz évben, vagyis a szláv–magyar érintkezések legintenzívebb szakaszában a szlávok még egy nyelvjárásilag ugyan tagolt, de nagyjából egységes, ráadásul mind saját maguk, mind a külső megfigyelők által egységesnek tekintett nyelven beszéltek, vagyis az a tény, hogy gyakran nem dönthető el, hogy egyes régi szláv jövevényszavaink mely szláv nyelvből kerültek a magyarba, nem kutatási módszereink hiányosságából, hanem az anyag természetéből adódik: a IX–XI. században nem is voltak még kialakulva az egyes szláv nyelvek, a honfoglaló magyarság a felbomlófélben lévő késői ősszláv nyelvjárások beszélői közé ékelődött. Tekintve, hogy legrégebb szláv jövevényszavaink zöme nem tájszó, hanem a magyar nyelvterület egészén el van terjedve és történetileg sem mutatható ki, hogy valamely peremvidékről kiindulva vált volna idővel ősszmagyar elterjedésűvé, fel kell tételezni, hogy átvételükre a Kárpát-medence központi vidékein került sor, mégpedig a honfoglaláskor ott talált és idővel a magyarság által teljes egészében asszimilált szlávok nyelvéből. Ezt a rendkívül ésszerű felfogást az uralisztikában és a szlavisztikában egyaránt járatos Evgenij Arnol'dovič Chelimskij (1950–2007) kezdte hirdetni az 1980-as évek második felében (e tárgykörbe tartozó dolgozatai összegyűjtve: Chelimskij 2000: 404–66), de nézetei nem váltottak ki különösebb visszhangot a magyar nyelvtudományban. Ehhez ugyanis fel kellett volna adni azt a magyar szlavisztikában mély gyökeret eresztett, de már a 20. század elején meghaladott nézetet, miszerint az ősszláv nyelv korszaka csupán a Kr. u. V. századig tartott. Ezzel szemben már N. S. Trubetzkoy (1925) és N. N. Durnovo (1932) óta tudható, hogy egy nyelv akkor esik szét két vagy több nyelvre, amikor

nyelvjárásai már nem képesek közös változásokat átélni, így tehát az ősszláv nyelv végső határa az utolsó közös szláv innováció, vagyis az ún. *jerek* (a cirill betűs ószláv szövegekben ѣ és ѥ betűkkel jelölt hangok) eltűnése, illetve átalakulása (12. sz., vö. Zoltán 2012: 420–1).¹ Tehát Knieszsa István óta, sőt tulajdonképpen már az ő életében jelentősen átalakult a nemzetközi szlavisztikai környezet, amellyel a hazai történeti szlavisztika nem szembesítette a magyarban megőrzött régi szláv anyagot; ezt említett munkáiban Chelimskij tette meg.

Bármily kézenfekvő is Evgenij Chelimskijnek az az álláspontja, miszerint legrégebbi szláv jövevényszavaink szubsztrátum jellegűek és a magyarság által később teljesen asszimilált Kárpát-medencei szlávok általa pannóniai szlávoknak nevezett késői ősszláv dialektusából származnak, túlzottan kategorikus megállapításai némi finomítást igényelnek. Egyrészt a helyben talált szlávokon kívül a magyarság természetesen a környező szláv nyelvekkel is kapcsolatba került. Ezeknek a marginális nyelvi kapcsolatoknak a révén átvett korai jövevényszavak száma nyilván kisebb a tartós együttélés során az ország belsejében élő szlávoktól átvett kölcsönzéseknél, de létük bizonyítható és átvételi útvonaluk is nyomon követhető (pl. *hálát ad*, *karácsony*, *pitvar*).² Másrészt bármennyire is igyekezett Evgenij Chelimskij ezt a pannóniai szlávot egységes dialektusnak láttatni, az anyag tüzetes vizsgálata mégis legalább két szláv nyelvjárást enged feltételezni.

Az egyik ezek közül kétségtelenül az a pannóniai szláv, amely egy déli szláv–nyugati szláv átmeneti dialektus lehetett, s hidat képezve a mai horvátok és szlovének elődei, valamint a morvák és a nyugatszlovákok elődei által beszélt nyelvjárással a Dunántúl nagyobb részén lehetett elterjedve. Ebben a nyelvjárásban a nyugati szláv jellegzetességek délszláv vonásokkal ötvöződtek.

¹ Az elsőként 1968-ban megjelent és azóta is használt budapesti egyetemi tankönyv Trubeckoj felfogásáról tudósít ugyan, de azt indoklás nélkül el is utasítja: „Egyes nyelvészek, pl. N. S. TRUBECKOJ (1890–1938) szerint a szláv nyelvek csak a XII. századtól tekinthetők teljesen önállóaknak, ez az álláspont azonban nem fogadható el” (Baleczky–Hollós 1968: 14). Ehhez képest a jó negyedszázaddal későbbi szegedi tankönyv mindössze annyit lépett előre, hogy elutasító megjegyzés nélkül említi ezt a nézetet: „Vannak nyelvészek, akik az ősszl. korszak utolsó hangfejlődési tendenciájának a sorvadó magánhangzók kiveszését tekintik, és kiveszésük időpontját jelölik meg az ősszláv nyelv befejezésének (N. Trubeckoj és N. Durnovo)” (H. Tóth 1995: 57). Mindkét tankönyvből hiányzik egyébként a bibliográfiai utalás Trubeckoj, illetve Durnovo idevágó munkáira.

² Mindhárom szó a szláv nyelvi közvetítéssel megvalósult bizánci térítés nyoma a magyarban; a térítők minden bizonnyal görög–szláv kétnyelvű (feltehetőleg macedóniai) papok voltak. A ma is szinte kizárólag egyházi használatú *hálát ad* az óegyházi szláv *chvalq vьzda(ja)ti* tükörfordítása, ez pedig görög mintát követ (*χαριτι αποδοσωμι*); a *karácsony* délszláv előképe, az eredetileg ’téli napforduló’ jelentésű *kračunъ* az óalbán *karcun-* ’tuskó’ átvétele (a szlávok a téli napforduló pogány ünnepéhez kapcsolódó tuskóégetés ceremóniáját vették át az erre később időben rátapadt keresztény ünnep nevéként); a *pitvar* ma ugyan elsősorban népi építészeti terminus, de 1300 körül a ’pokol tornáca’ jelentésben *pulkul pitvaranak fugliabeleul* szókapcsolatban fordul elő először a Leuveni Kódex egyik glosszájában, s az ortodox szlávoknál a templom előcsarnokát jelentő óegyházi szláv *prítvorъ* szóból származik, amely viszont görög eredetű. Tehát mindhárom szó kívülről, mégpedig a Balkán felől érkezett (vö. Zoltán 2015).

Nyugati szláv jellegzetesség az ősszláv szókezdő **ort-*, **olt-* hangkapcsolatok (ahol a *t* bármely mássalhangzó) **rot-*, **lot-* hangkapcsolatokká való fejlődése, ami a magyarban rövid *a*-ként tükröződik: m. *rab* < pannóniai szláv **robъ* < korai ősszláv **orbъ*, m. *ladik* < pannóniai szláv **lod-* < korai ősszláv **oldъjъ*. Nyugati szláv jellegzetesség volt a pannónia szlávban az ősszláv **dl* megőrzése (a déli szlávoknál **dl > l*), amely a magyarban hosszú *ll*-ként jelentkezik (**vidla > villa*, **motovidlo > motolla*); Chelimskij (1988: 359, 2000: 427) szerint a **dl > ll* változás már a pannóniai szlávban végbement. Ugyanakkor a déli szlávok és azon belül a horvátok és a szlovének elődeinek a nyelvjárására mutat az ősszláv **tj* és **dj* sorsa: a **dj* utódhangja a magyarban *gy* (vö. horvát *đ*): m. *megye* < ősszláv **medja* (vö. horv. *měđa*), m. *ragya* < ősszláv **rъdja* (vö. horvát *řđa*), a **tj* reflexe pedig *ty* vagy *cs* (vö. horvát *ć*, szlovén *č*): m. *parittyá* < pannóniai szláv **pratja* < korai ősszláv **portja* (vö. horv. *prŭća*, szlovén *práča*), m. *lencse* < ősszláv **lętja* (vö. horvát *lěća*, szlovén *lěča*).

Emellett létezett még egy másik nyelvjárás is, amelyben az ősszláv *dl* hangkapcsolatból *l* lett, akárcsak a legtöbb déli és keleti szláv nyelvjárásban, és ez az *l* a magyarban rövid *l*-ként jelentkezik: m. *zab(o)la* < déli szláv **zobalo* < ősszláv **zobadlo*, m. *nyoszolya* < déli szláv < **nosilo* < ősszláv **nosidlo*. Az ősszláv szókezdő **ort-*, **olt-* hangkapcsolatokból mássalhangzó előtt itt *rat-*, *lat-* alakult (a *t* itt is bármely mássalhangzó jele), mint az összes déli szláv nyelvjárásban, s ez a magyarban *rá*-ként tükröződik (a *la*-ra nincs példánk): m. nyj. *rásza* 'palánta' < déli szláv **rasadъ* < **raz-sadъ* < ősszláv **orz-sadъ* (az **orz-saditi* 'szétültet' igéből képzett főnév), vö. bolgár *pázcad* 'palántázás', horvát *rásad* 'palántázás; palánta'; m. elavult *rászt* 'lépduzzadás' < déli szláv **rastъ* < ősszláv **orstъ*, vö. horvát *râst* 'növekedés'; (régén) 'lépbetegség'. Az ősszláv **tj*, **dj* hangkapcsolatokból ebben a nyelvjárásban *št*, *žd* lett, akárcsak az óegyházi szlávban (óbolgárban) és a mai bolgárban: m. *nyüst* < óbolgár *ništi* < ősszláv **nitji*, m. *mostoha* < óbolgár *maštecha* < ősszláv **matjecha*, m. *mezsgye* < óbolgár *mežda* < ősszláv **medja*, m. *rozsa* < óbolgár *rъžda* < ősszláv **rъdja*. Mindezek a jegyek így együttesen csak a bolgár(szláv)ból magyarázhatók (vö. Zoltán 2013).

A felsorolt és bolgárszlávra mutató példák többnyire az egész magyar nyelvterületen el vannak terjedve (az elavult *rászt* is ilyen lehetett, legalábbis nincs rá adat, hogy tájszó lett volna), e „bolgáros” szláv dialektus földrajzi elterjedéséhez csak a *rásza* 'palánta' nyújt némi támpontot, ez a tájszó ugyanis az egykori Gömör és Kishont vármegyékben, valamint Borsod és Szabolcs vármegyék északi peremén fordul elő (ÚMTSz. 4: 675), vagyis jobbra a szlovák–magyar nyelvhatáron, miközben a szó a szomszédos szlovákból nem mutatható ki. (Egyébként is ott **rozsad* lenne várható.)³

³ Kniezsa (1955: 459) és Chelimskij (1988: 357) lehetségesnek tartották, hogy a m. *rásza* egy szláv **rozsad* alakból származzék magyar szó eleji nyúlással, vö. *ábra* (< **obrazъ*), *pászta* (< **postavъ*). Ennek azonban legfőbb akadálya az, hogy a szó nem mutatható ki a szlovákból, ahol *ro-* szókezdet lenne várható, mint ahogy az ősszláv *orz-* igekötőnek még az egyébként több

A Kárpát-medencei egykori bolgárszláv nyelvjárások elterjedésére még egy fogódzónk van, mégpedig az ősszláv **ktb* hangkapcsolat, amely a *tj*-hez hasonlóan fejlődött és a szláv nyelvek közül egyedül a bolgárban *št*-vé változott (ősszláv **pektb* > óbolgár *pešt* > m. *pest* 'kemence, barlang'). Ez a szó nemcsak hangtani, hanem szemantikai bolgarizmus is. Az ősszláv **pektb* származékai az összes szláv nyelvben megvannak ugyan, de csak 'kályha, kemence' jelentésben, az ebből hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett 'barlang' jelentése az alapszónak csak a bolgárban van: *neu* 'kályha, kemence; barlang', mégpedig már az óbolgárban is: *pešt* 1. 'kemence'; 2. 'barlang' (SJS 3: 32). A 'barlang' jelentésű *pest* elemet tartalmazó földrajzi neveket – *Pest pataka*, *Pes(t)kő*, *Kőpes(t)* – Dénes György vette számba és azonosította. Ezek szerint az ilyen földrajzi nevek zömmel a Budai-hegységtől a Bükkig, valamint ettől északra, a Vág völgyétől Észak-Borsodig vannak elterjedve (valamint a székelyföldi Csíkszentdomokoson is van egy *Pestkő* nevű barlangos hegy, vö. Dénes 2009). Kniezsa István (1963: 28–32), noha néhány, később Dénes György által bejárt ilyen helynévről még nem tudhatta biztosan, hogy a *pest* elem bennük 'kemence' vagy 'barlang' jelentésű-e, a már az ő adatai szerint is 'barlang' jelentésű *pest* elemet tartalmazó földrajzi nevek alapján biztosra vette, hogy Budapest környékétől a Bükkig és Börzsöny–Cserhát–Mátra–Bükk hegyvonulattól délre a honfoglalás előtti szláv lakosság bolgár jellegű délszláv nyelvjárást beszélt. Dénes György kutatásai ezt a Kniezsa által is bolgárszlávnak tartott sávot szélesítették ki észak felől az egykori Hont és Gömör megyei *pest* elemet tartalmazó helynevekkel a mai államhatár szlovák oldalán.

Ha Kniezsa és Dénes kutatási eredményei alapján elfogadjuk, hogy a Kárpát-medence szívében viszonylag nagy területen a magyarság bolgár jellegű nyelvjárást beszélő szlávok közé települt, akkor viszont felül kell vizsgálnunk a szláv nazálisokat tükröző régi szláv jövevényszavaink kronológiáját. Arról van ugyanis szó, hogy míg a magyar nyelvtudománynak modern etimológiai szótárainkban is rögzített egyöntetű álláspontja szerint a *rend* (< szláv **rędb*), *galamb* (< szláv **golqbb*) és hasonló, az egykori szláv nazális *ę* és *ǫ* magánhangzókat még tükröző szavaink a 10. század vége előtt kerültek nyelvünkbe, addig a szláv nyelvtudománynak tulajdonképpen nincs semmi más bizonyítéka arra, hogy a 10. században a Kárpát-medencei szlávok nyelvében még egyáltalán hangzottak ezek a szláv nazálisok, mint éppen a magyar nyelv korai szláv jövevényszavai. Ez a dátum bizonyos értelemben spekulatív, mivel biztosan csak azt tudjuk, hogy a 10. század közepén a keleti szlávban ezek a nazálisok már denazalizálódtak (*ę* > 'a, *ǫ* > u, vö. az előbbi példákban: **rędb* >

délszláv hatást mutató középszlovákban is mindig *roz*- felel meg (Kniezsa 1948: 139). Elvileg ilyen szó eleji nyúlással származhatna a *rásza* a ruszinból is, ahol szintén *ro*- a szókezdet és meg is van a szó, vö. „Розада н. рásза, palánta, fiatal káposzta, ültetvény, káposzta mag” (Csopei 1883: 343), ezt viszont nem támogatja sem a szóföldrajz, sem a szóvég hangalakja.

orosz, ukrán *ряд*, **golǫbь* > orosz *голубь*, ukrán *голуб*).⁴ Azért teszik a szlavisták a denazalizációt a 10. század végére, hogy adjanak némi időt arra, hogy a magyarok a viszonylag nagy számú, még a szláv nazálisokat tükröző jövevényszót az itt talált szlávoktól átvegyék (*bolond, csombor, donga, dorong, galamb, gomba, gerenda, goromba, konkoly, konc, korong, lengyel, lencse, lanka, munka, abroncs, péntek, pisztráng, porond, rend, rombol, szombat, szomszéd, szent(el), szerencse, tompa* – hogy most itt csak az ismertebbeket soroljuk fel). Lehetséges azonban, hogy a keleti szlávokhoz hasonlóan a pannóniai szlávok nyelvében is megtörtént a denazalizáció már a 10. század közepére. Ebben az esetben viszont igen kevés idő állt rendelkezésre az ilyen magánhangzót tartalmazó népes jövevényszó-csoport átvételére.

Ebből a kelepceből kétféleképpen lehet szabadulni. Az egyik kiút az ún. kettős honfoglalás elfogadása, amint azt szlavistáink közül Király Péter (2006) szorgalmazta. Ha ugyanis egy-két évszázaddal korábban kezdődött a szláv–magyar együttélés a Kárpát-medencében, amire Király adatainak kritikus megrostálása után is van esély (vö. Balogh 2007, Zoltán 2008), akkor kényelmesen volt idő átvenni az itteni szlávoktól a még nazális magánhangzókat tartalmazó korai szláv jövevényszavainkat. Más megfontolások alapján, de hasonló következtetésre jutott Makkay János is, aki szerint a nazális alakot tükröző szláv jövevényszavaink átvételének ideje „a 7–9. század, és nemcsak a 10. század első néhány évtizede” (Makkay 1994: 104, vö. Makkay 2004: 46).

A másik kiút annak feltételezése lehet, hogy a magyarság érintkezett olyan szlávokkal is, akik tovább őrizték nyelvükben a nazálisokat, mint a pannóniai szlávok, s a magyaroknak volt alkalmuk még a 10. század után is nazális magánhangzókat tartalmazó szláv szavakat hallani és átvenni legszűkebb környezetükben.

Érdekes, hogy Kniezsa István, miközben kimutatta a honfoglalás kori bolgárszláv nyelvjárások meglétét a Budai-hegységtől a Bükkig és tudott arról, hogy a bolgárban a nazális magánhangzók lényegesen tovább maradtak meg, mint a magyarsággal közvetlenül érintkező többi szláv nyelvben,⁵ nem gondolt

⁴ Arról, hogy a keleti szlávoknál 950 körül már megtörtént a nazális magánhangzók fenti módon való megváltozása, kétségtelen bizonyítékot szolgáltat Biborbanszületett Konstantin (illetve szláv informátora) két dnyeperi zuhatag szláv nevének görög átírásával: *Νεασήτ* < *nejasyt*’ < **nejesyty* ‘telhetetlen’; *Βερούτζη* < *vrucь* < **vrortь* ‘habzó, forró’ (DAI, cap. 9, v. 46, ill. 62).

⁵ Kniezsa István a *porong* takácsműszó kapcsán figyelmeztetett arra, hogy a bolgárból származtatott szónak nem kell okvetlenül X. század előttinek lennie, mivel a nazálisok a bolgárban viszonylag későn tűntek el (Kniezsa 1955: 438). Kniezsának ezt a fontos megjegyzését mind a TESz. (3: 258), mind az EWUng. (2: 1190) egyszerűen ignorálta. Egyébként Kniezsa más összefüggésben – a szláv eredetű helynevekkel kapcsolatban – korábban is felhívta erre a körülményre a figyelmet (1943: 120, 1. lábjegyzet, 155, 171, 2. lábjegyzet). – A bolgár nazálisok történetére nézve elgáztatnak 1) a cirill betűs középbolgár nyelvemlékek, amelyek még a közép-bolgár korban (XII–XIV. sz.) is következetesen megtartják az óegyházi szláv (óbolgár) nyelvemlékekben (X–XI. sz.) az *(j)ę*, *(j)ǫ* hang(kapcsolat)ok jelölésére használt *ѧ*, *ѡ*, *Ѣ*, *ѣ* betűket (Mladenov 1929: 115), míg például a nemrég felfedezett legkorábbi pontosan datált orosz szövegben (XI. sz. eleje) már keveredik az *ѧ* az *ѧ*-val, az *Ѣ* az *ѣ*-vel és viszont, vagyis ezek a betűpárok ott és akkor már

arra, hogy akkor nyilván ezekből a bolgárszláv nyelvjárásokból nemcsak a *st* hangkapcsolattal ejtett *pest* kerülhetett át a magyarba, hanem átjöhetnek más bolgáros kiejtési jellegzetességek is. A bolgár történeti dialektológiában közismerten járatos Samuil Borisovič Bernštejn szláv összehasonlító nyelvtanában szintén hangsúlyozta, hogy – saját fordításomban idézem – „a bolgár nyelv az összes szláv nyelv között különleges helyzetet foglal el a nazális magánhangzók sorsát illetően. Itt ugyanis a nazális magánhangzók nagyon tartósaknak bizonyultak. A denazalizáció első jelei elszórtan felfedezhetők már a XI. században. Meredeken emelkedik a példák száma a XII. században. Az északi nyelvjárásokban ez a folyamat lassabban ment végbe. Az erdélyi bolgárok nyelve arról tanúskodik, hogy az észak-keleti bolgár nyelvjárások még a XIII. század második felében is megőrizték a nazális magánhangzókat a tőmorfémákban. A denazalizáció a bolgárban valószínűleg csak a XIV. században zárult le teljesen”. A XIII–XIV. századra datálta a nazálisok kései denazalizációját a bolgárban H. Tóth Imre is (2011: 40–2). Semmi okunk annak feltételezésére, hogy a Kárpát-medence bolgárszláv típusú nyelvjárásaiban a denazalizáció előbb ment volna végbe, mint a bolgár nyelvjárások zömében. Éppen ellenkezőleg, a nyelvöldrajz azt sugallja, hogy ezek a nyelvjárások az észak-bolgár nyelvjáróterülettel érintkeztek, ahol a nazálisok még a XIII. században is hangzottak. Ezt a lehetőséget mindeddig sem a magyar, sem a szláv szakirodalom nem vette figyelembe, noha például Bernštejn idézett könyvének más lapjain (1961: 243–4) éppen a magyar nyelv régi szláv jövevényszavaival érvel amellett, hogy a IX. és a X. század fordulóján még megvoltak a nazálisok a pannóniai szlávok nyelvében. Ezért van az, hogy etimológiai szótáraink minden egyes szláv nazális reflexét tartalmazó jövevényszavunk esetében imamelomyerűen ismételtetik, hogy átvételük a X. század vége előtt történt, ami viszont egy kissé önkényes meghosszabbítása a nazálisok létének a bolgárszlávon kívüli szláv nyelvjárásokban a Kárpát-medencében, illetve annak szomszédságában. A bolgárszláv szubsztrátum figyelembevételével teljesen új megvilágításba helyezi a szláv nazális magánhangzókat tükröző jövevényszavaink időrendjének kérdését, mivel – mint láttuk – a bolgárban a denazalizáció lényegesen később ment végbe, mint a keleti szlávban (amiről biztos tudomásunk van) és a pannóniai

egyaránt az [a], illetve az [u] fonémák jelölésére szolgáltak (Zalijnjak–Janin 2001:7); 2) a bolgár-csergédi (Cergău Mic, Fehér megye) latin betűs szövegek, amelyek a XIII. században oda települt bolgárok nyelvének XVII. századi állapotát rögzítik, és a szótövekben elég következetesen tükrözik a nazális magánhangzókat: *csenzto* (óegyházi szláv *часно*) 'gyakran', *deřbenta* (ДѢРЪБЕНТА) 'tizedik', *deventa* (ДѢВЪБЕНТА) 'kilencedik', *meňbo* (МѢСО) 'hús' (vö. régi magyar *menszáros*), *manka* (МѢКА) 'kín' (vö. magyar *munka*), *mans* (МѢЖЬ) 'férfi', *poroncsenie* (ПОРЪЖЕНІЕ) 'parancsolat' (vö. magyar *parancsol*) stb. (Miklosich 1856: 37–8) és 3) a modern nyelvjárási kutatások, amelyek még az előző századforduló körül is találtak a nazális magánhangzókat elvétele őrző alakokat például Ruszcsuk (ma: Rusze) környékén (Miletič 1903: 809) vagy a nazálisok helyén rendszerszerűen magánhangzó + *n*, *m* hangkapcsolatokat mutató nyelvjárásokat a (történeti) Macedóniában (Oblak 1896: 18–25).

szlávban (amint az a szomszéd – horvát, szlovén, szlovák – nyelvek alapján feltehető).

Mindebből az következik, hogy a szláv nazálist tükröző jövevény-szavaink nem feltétlenül a honfoglalást közvetlenül követő néhány évtizedben kerültek átvételre (a Dunántúlon), hanem a 11–13. század folyamán is, de a nyelvterület központi és keleti, északkeleti részén legalábbis addig, amíg az itt élt bolgárszláv nyelvjárást beszélő népességet a magyarság nyelvileg nem asszimilálta teljesen, vagyis a *menszáros* ~ *mészáros*, *donga* ~ *duga* párok nem feltétlenül különböző korban, hanem éppolyan valószínűséggel különböző helyen párhuzamosan átvett alakváltozatok is lehetnek.

A lehetséges szláv nyelv(járá)s-i előképek valószínűsítésekor a szláv és a magyar hangváltozások időbeli egymásutánját és térbeli különbségeit egyaránt figyelembe kell vennünk. Az $y > i$ változás⁶ például délnyugaton (a mai horvát és szlovén területen) már a 9. században megkezdődik, de délkeleten (a mai bolgár területen) csak a 13., északnyugaton (a mai cseh és szlovák nyelvterületen) pedig csak a 14–15. századra fejeződik be, tehát a magyarországi szlávoknál mind a kétféle kiejtéssel számolni kell a 10–12. században. Igaz, hogy az y -ből a magyarban is i lett, de az egykori y -vel való átvétel nyomát őrzi a magyar az ilyen szavak vegyes hangrendű voltában: *vydra* > *vidra*, *vyžigati* > *vizsgál*. Átkerülhetett ugyanaz a szláv $tő$ y -vel és i -vel is: *styd(iti)* > *szid(ok)*, de *styděnije* > *szígyen* ~ *szégyen*.

Használhatóbb korjelzőnek tűnik a szláv jerek (*ь*, *ѣ*) sorsa. A *jer* elnevezés a szláv ábécé *ѣ* betűjének *jer*, illetve *ь* betűjének *jer'* nevéből vált nyelvészeti terminussá. E két magánhangzót szokás redukált *ь* és redukált *ь* névvel is illetni, ami teljességgel téves, mivel ezek a magánhangzók a X–XI. században még többnyire teljesen tiszta, a szlávval kontaktáló nyelvek beszélői számára jól azonosítható vokálisok voltak, s később is csak bizonyos pozíciókban esnek ki, egyéb helyzetekben viszont más rövid magánhangzókká válnak. Hogy hogyan ejthették ezeket a hangokat a X–XI. században, arra nézve Décsy Gyula alapján teljesen biztosak lehetünk abban, hogy a *ь* (*jer*) rövid *u*-nak, a *ь* (*jer'*) pedig rövid *i*-nek hangzott, illetve — ahogy Décsy (1958: 384) óvatosan fogalmaz, ezek vagy rövid *u*-nak és rövid *i*-nek hangzottak, vagy olyan hangszínű hangok voltak, amelyeket a finnek és a magyarok rövid *u*-nak és rövid *i*-nek érzékeltek. Ugyanez a helyzet egyébként a görög nyelv régi szláv jövevényiszavai esetében is, vö. középgör. (XIII. sz.-tól) *χομῆλι*, újgör. *χοῦμελι* 'komló' < szláv **chъmelъ* 'ua.' (vö. Zoltán 1982: 327).

Ha tehát a XIII. században Kassa környékén feljegyzett *pisztráng* (< *pъstrъngъ*) szavunk (1261: *Pistrungus* potoc, TESz. 3: 216) esetében a fentebb a nazálisokkal kapcsolatban elmondottak fényében abban nem lehetünk ugyan biztosak, hogy ez a szó már a X. század vége előtt bekerült a magyarba, az azonban nagy valószínűséggel állítható, hogy átvétele a XII. század előtt történt,

⁶ A szlavisztikai szakirodalomban az y hagyományosan a veláris i (mint az orosz *и*, a román *î* vagy a török *i*; IPA: *ɨ*).

amikor „az első szótag jere még feltétlenül hangzott” (Kniezsa 1955: 424, vö. Décsy 1958: 380). Ebben a pozícióban ugyanis a palatális *ɔ* a környező szláv nyelvjárásokban gyenge helyzetben volt és később mindenütt kiesett (vö. szlk. *pstruh*, le. *pstrag*, ukr. *ncпыз*), ezért egy XII–XIII. századi bolgárszlávos **pstrǫg* alakból, amelyben a nazális még hangzott, de a jer’ már nem (ez elméletileg Kassa környékén is elképzelhető), *pisztrang* helyett valamiféle **pasztrang* lett volna várható (a régi és nyelvjárási *pisztrang*-hoz képest a ma normatív *pisztráng* másodlagos). Amúgy az úgynevezett erős helyzetekben a szláv *ɔ* ugyanúgy fejlődött a magyarban, mint a szláv *u*. Ahogy a szláv *sluga* szóból egy közbeeső **szuluga* alakon keresztül (1138 k. *Sulgadi* 1228 *Zuluga* TESz. 3: 777) *szolga* lett, ugyanúgy a szláv **blɔcha* szóból (1228 u. *Bolchas* TESz. 1: 332) végül *bolha* lett, tehát ugyanúgy kezelte a magyar a szláv *ɔ*-t, mint az *u*-t. Viszont a XIV. század óta adatolható *takács* szavunkat – Décsy Gyulával (1958: 377) ellentétben – nem egy még hangzó *ɔ*-val ejtett szláv **tɔkačb*, hanem egy későbbi, immár jerek nélküli **tkač* átvételének tartom (**tkač* > *takács*, mint **brat[ɔ]* > *barát*).⁷ Hasonlóképpen egyformán kezelik régi szláv jövevényszavaink a szláv *ɔ*-t és az *i*-t. Ugyanolyan pozícióban a magyarban *i* van mind a szláv *čɔstɔ* főnévből lett *tiszt* szavunkban (1315 k. *tiftef* TESz. 3: 924, vö. Kniezsa 1955: 524–5), mind pedig a szláv *čistɔ/čista/čisto* melléknévből származó *tiszta* szavunkban (1350 k.: *tifan* TESz. 3:925, vö. Kniezsa 1955: 525–6) vagy az *i*-ből és az *ɔ*-ból egyaránt *i* lett *igríc* szavunkban (< szláv **igrɔcb*, Kniezsa 1955: 221).

Az etimológiai kutatások Kniezsa István óta elsősorban a szláv történeti-összehasonlító nyelvtudomány újabb eredményeinek a hasznosítása révén hozhattak új megoldásokat. Ezek kritikai megrostálása a készülő Új magyar etimológiai szótár (vö. Gerstner 2014) feladata lesz. Ennek közvetlen előzményei (TESz., EWUng.) a szláv jövevényszavak tekintetében elsősorban Kniezsa István műveire épülnek, ami teljesen érthető, hiszen Kniezsa nagy összefoglaló műve (1955) e munkák keletkezése idején még egészen frissnek számított, és monumentális volta miatt a magyar nyelvtudományban az a meggyőződés alakulhatott ki, hogy szláv jövevényszavaink terén lényegében már nincs sok teendő. A TESz. ráadásul néha olyannyira vakon követte Kniezsát, hogy az általa véletlenül vagy néha talán tudatosan figyelmen kívül hagyott korábbi szakirodalmat nem is veszi figyelembe. Így például mivel Kniezsánál nem szerepel a *töröl*, a TESz. (3: 973) nem idézi Simonyi (1925: 30) szláv etimológiáját (pontosabban Munkácsi Bernátnak tulajdonítja azt), csupán Bárczira (1941: 317) hivatkozva jegyzi meg hibásan, hogy „szlovákból való származtatása téves” (Bárczinál a *szlov.* rövidítés jelentése ’szlovén’, mert nála a ’szlovák’ még *tót*; ő egyébként a *töröl* igének nem konkrétan a szlovénből, hanem általában a szlávból való származtatását utasítja el mint nem meggyőzőt,

⁷ Décsy itt nyilván Kniezsát (1955: 516) követte, de nem vette észre, hogy Kniezsa érvelése téves (a **tɔkačb* > *tkač* fejlődés ugyanis teljesen szabályos). Kniezsát követi a TESz. (3: 823) is; az EWUng. (2: 1470) – helyesen – nem említi a nem létező problémát.

a szlovén *treti* 'dörzsöl' nála csak egy példa), az EWUng. (2: 1546) pedig már csak a TESz.-ig nyúl vissza (vö. Zoltán 2005: 242). Az EWUng. néhány szláv etimológiát rosszabbra „javít”: *gyanta*, *inas*, *pózna* stb. (vö. Zoltán 2007). Mértékadó etimológiai szótáraink egynémely hiányosságának kiküszöbölése mellett a Kniezsa István korszakos munkájának megjelenése óta eltelt hatvan év során számos, korábban ismeretlen eredetűnek tartott szavunkról bizonyosodott be, hogy a szlávól származik. Néhány ilyen újabban felmerült és szerintem helytálló etimológia népszerűsítésére választottam a TESz.-ben és az EWUng.-ban még ismeretlen vagy bizonytalan eredetűként szereplő *vizsgál* (Králik 2014), *szégyen* és *szid* (Zoltán 1999) szavakat a mély *i* illusztrálására. Különösen sok magyar szó új, köztük szláv etimológiája fűződik Hadrovics László (vö. Zoltán 2011) és Kiss Lajos (vö. Gerstner 2012, Zoltán 2012) munkásságához.

Végeredményben tehát a magyar nyelv szláv jövevényszavainak a kérdése nem zárható még le; a nehezebben felismerhető esetek maradtak ránk.

Hivatkozások

Balogh László 2007. Új könyv a „kettős honfoglalásról” (Megjegyzések egy a magyarság korai történetét tárgyaló mű margójára). *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica* 125, 3–19.

Bárczi Géza 1941. *Magyar szófejtő szótár*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

[Bernštejn 1961] Бернштейн, С. Б. *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*. Издательство Академии наук СССР. Москва.

[Chelimskij 1988] Хелимский, Е. А.: Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии. *Славянское языкознание: X Международный съезд славистов, София, сентябрь 1988 г., Доклады советской делегации*. Наука, Москва, 347–68. [Új kiadása: Chelimskij 2000: 418–434.]

[Chelimskij 2000] Хелимский, Е. А. *Компаративистика, уралистика, Лекции и статьи*. Языки русской культуры, Москва.

Csopel László 1883. *Rutén–magyar szótár* — Л. Чопей, *Русско[-]мадярский словарь*, М. Kir. Egyetemi Könyvnyomda, Budapest.

DAI = Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio*. Greek text edited by Gy. Moravcsik. English translation by R. J. H. Jenkins. New, revised edition. The Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington D. C., 1967.

Décsy, Gyula 1958. Die Entsprechungen der gemeinslavischen Halbvokale im Finnischen und Ungarischen. *Die Welt der Slaven* 3: 369–88.

[Durnovo 1932] Дурново Н. Н. К вопросу о распадении общеславянского языка. *Sborník prací I. Sjezdu slovanských filologů v Praze, 1929. Svazek II. Přednášky*. Orbis, Praha, 514–526. [Új kiadása: Дурново Н. Н. 2000. *Избранные работы по истории русского языка*. Языки русской культуры, Москва, 624–37.]

- EWUng. = Loránd Benkő (Hrsg.). *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1997.
- Gerstner Károly 2012. Kiss Lajos, az etimológus. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 394–402.
- Gerstner Károly 2014. A magyar szókészlet eredetéről – újra magyarul. Készülőben az Új magyar etimológiai szótár. *Nyelvtudományi Közlemények* 110: 191–204.
- Király Péter 2006. *A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve.* Nyíregyháza. (= Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae 10.)
- Kiss Lajos 1979. Tautologische slawisch-ungarische Mischnamen in der ungarländischen Toponymie. *Studia Slavica Hung.* 25: 231–9.
- Kniezsa István 1942. Magyar–szláv nyelvi érintkezések. Szekfű Gyula (szerk.) *A magyarság és a szlávok.* Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarágtudományi Intézete–Franklin-Társulat, Budapest, 168–88.
- Kniezsa István 1943. Keletmagyarország helynevei. Deér József–Gáldi László (szerk.) *Magyarok és románok* I. Athenaeum, Budapest, 111–313. [Új kiadása önálló kötetben: Lucidus, Budapest, 2001.]
- Kniezsa István 1948. Zur Geschichte der Jugoslavismen im Mittelslowakischen. *Études Slaves et Roumaines* 1: 139–47.
- Kniezsa István 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* I/1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kniezsa István 1963. Charakteristik der slawischen Ortsnamen in Ungarn. *Studia Slavica Hung.* 9: 27–44.
- Kovács László 2014. Elnöki zárszó – Régészet, embertan, genetika szekció. Sudár Balázs–Szentpéteri József–Petkes Zsolt–Lezsák Gabriella–Zsidai Zsuzsanna (szerk.) *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 205–10.
- Králik, Lúbor 2014. Ungarisch *vizsga, vizsgál*: Versuch einer slawischen Etymologie. *Studia Etymologica Cracoviensia* 19: 205–10.
- Makkay János 1994. *A magyarság keletkezése.* 2., átdolgozott és bővített kiadás. Damjanich János Múzeum, Szolnok.
- Makkay János 2004. *Korai szláv kölcsönszavaink keletkezési kérdései és a honfoglalás.* A szerző kiadása, Budapest.
- Melich János 1910. *Nyelvünk szláv jövevényei.* Budapest (= A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 13.)
- Miklosich, Franz 1856. *Die Sprache der Bulgaren in Siebenbürgen.* Kaiserlich-Königliche Hof- und Staatsdruckerei, Wien.
- Miletič, Ljubomir 1903. *Südslavische Dialektstudien II: Das Ostbulgarische.* Alfred Hölder, Wien.
- Mladenov, Stefan 1929. *Geschichte der bulgarischen Sprache.* Walter de Gruyter, Berlin–Leipzig.

- Oblak Vatroslav 1896. *Macedonische Studien. Die slavischen Dialecte des südlichen und nordwestlichen Macedoniens*. Carl Gerold's Sohn, Wien. (Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Classe. CXXXIV. Band. Jahrgang 1895. Abhandlung VIII.)
- Simonyi Zsigmond 1925. Simonyi Zsigmond hátrahagyott kéziratai: Szláv jövevényszók. *Magyar Nyelvőr* 54: 28–31.
- SJS = Kurz, Josef–Hauptová, Zoé (red.) *Slovník jazyka staroslověnského. Lexikon linguae palaeoslovenicae 1–4*. Academia, Praha, 1966–1997.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.). *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1984.
- H. Tóth Imre 1995. *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. JATE BTK, Szeged.
- H. Tóth Imre 2011. H. Tóth Imre: Fonetika. [In:] H. Tóth Imre, Balázs L. Gábor, Majoros Henrietta. *Bolgár történeti nyelvtan: Hangtan, alaktan*. SZTE, Szeged, 32–63.
- Trubetzkoy, N. S. 1925. Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit. *Zeitschrift für Slavische Philologie* 1: 287–319. [Új kiadása: Trubetzkoy, N. S. 1988. *Opera slavica minora linguistica*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 93–125. Orosz fordítása: Трубецкой, Н. С. 1987. О звуковых изменениях русского языка и распаде общерусского языкового единства. Трубецкой, Н. С. *Избранные труды по филологии*. Прогресс, Москва, 143–67.]
- ÚMTSz. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.) *Új magyar tájszótár 1–5*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- Zoltán András 1982. *Émely* szavunk (szavaink) eredetéről. *Magyar Nyelv* 78: 321–8.
- Zoltán András 1999. „Lappangó” szláv eredetű szavaink: *szid, szégyen*. *Magyar Nyelv* 95: 54–9.
- Zoltán András 2005. Szláv–magyar etimológiák. *Nyelvtudományi Közlemények* 102: 238–46.
- Zoltán András 2007. Széljegyzetek az *Etimológiai szótár*hoz. *Magyar Nyelv* 103: 208–23.
- Zoltán András 2008. Király Péter, A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. Nyíregyháza, 2006. *Magyar Nyelv* 104, 355–9.
- Zoltán András 2011. Hadrovics László, az etimológus. *Magyar Nyelv* 107: 340–4.
- Zoltán András 2012. Kiss Lajos, a szlavista. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 418–26.
- Zoltán András 2013. Legrégibb szláv jövevényszavaink szláv dialektológiai hátteréhez. Forgács Tamás–Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 193–8.

Zoltán András 2015. Византийская миссия у венгров в X в.: Вопрос о славянском языковом посредничестве. In: Anthony-Emil Tahiaos (szerk.) *Cyril and Methodius: Byzantium and the world of the Slavs*. Δήμος Θεσσαλονίκης, Thessaloniki, 658–663.

Zoltán András

ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet

zoltan.andras@btk.elte.hu

Abszolút és relatív kontaktushatás

Lanstyák István

1. Bevezetés¹

1. Dolgozatomban a kontaktushatás két válfajával, az abszolút és a relatív kontaktushatással, ill. az ezek nyomán az átadó nyelvből az átvevő nyelvbe bekerülő abszolút és relatív kontaktusjelenségekkel foglalkozom. Nyelvi kontaktushatáson azt a hatást értem, melyet az átvevő nyelvi formákra² az átadó nyelvi formák vagy maga a kétnyelvűségi helyzet gyakorol. Egy nyelv akkor hat egy másik nyelvre, ha „egyenes úton” (egyes elemei, ill. szerkezeti sajátosságai révén) vagy áttételesen (a kétnyelvűségi helyzet révén) változásokat idéz elő benne. Nyelvi kontaktusjelenségek azok a nyelvi formák, amelyek nyelvi kontaktushatás következtében a) jelennek meg az átvevő nyelvi diskurzusokban, ill. magában az átvevő nyelvben; b) ritkulnak meg az átvevő nyelvi diskurzusokban, ill. magában az átvevő nyelvben vagy eltűnnek belőlük, ill. belőle.

Az írásom alapjául szolgáló konferencia-előadásban az abszolút és a relatív kontaktushatáson kívül a kontaktushatás számos más válfaját is bemutatam, nevezetesen a diskurzusbeli és a nyelvbéli kontaktushatást, a közvetlen és a közvetett kontaktushatást, a helyzeti és az eseti kontaktushatást, valamint a gyenge és az erős kontaktushatást. Ha mindezekkel előadásom írott változatában is foglalkozni szerettem volna, óhatatlanul csak az alapfogalmak magyarázatára, egy-két példával való illusztrálására kellett volna szorítkoznom, ennek pedig nem sok értelme lett volna, mivel ilyen áttekintő módon máshol már korábban is beszéltem a kontaktushatásnak ezekről a formáiról (l. pl. Lanstyák 2002a, 2002b). Ezért választottam azt a megoldást, hogy figyelmemet egyetlen

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2016. *Nyelvelmélet és kontaktológia 3*. Szent István Társulat. Budapest–Piliscsaba. 46–65.

¹ Az írásom alapjául szolgáló kutatások a „Slovenčina v kontexte viacjazyčných spoločností na Slovensku” című APVV-projekt (a szerződés száma APVV-0869-12), valamint a Fórum Intézet keretében működő Gramma Nyelvi Iroda támogatásával folynak a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén, az MTA támogatásával. Itt köszönöm meg Kitlei Ibolya javításait.

² Dolgozatomban összefoglalóan nyelvi formának nevezem a nyelvi rendszer egyes síkjainak egységeit (pl. a fonémákat, morfémákat, lexémákat, szintagmákat), de közvetve beleértém ebbe a műszóba az ezek létrehozását vezérlő szabályokat is (hiszen a nyelvi formák közül azok, amelyek a nyelvi rendszer bármely síkján szerkesztettek, e szabályok működésének következtében jönnek létre).

fogalompárra összpontosítom. A jövőben a többi fogalompárral is szeretnék majd részletesen foglalkozni, külön-külön közleményekben.

2. A kontaktusjelenségek tárgyalt típusait a magyar nyelv szlovákiai változataiból (Fv, azaz felvidéki változatok) vett példákkal illusztrálom, amelyek köztudomásúan kontaktusváltozatok. A Fv magyar beszélőközösség egésze csaknem száz esztendeje a kisebbségi kétnyelvűség állapotában van, egyes helyi közösségek pedig már korábban is kétnyelvűek voltak, igaz, akkor a magyarok még jogilag nem voltak kisebbségi helyzetben (számszerűleg viszont számos helyen igen). A Fv közösség egészére jelenleg a szlovákiai szlovák (Ss) nyelvnek többféle változata gyakorol hatást: az írott és a beszélt standard különféle stílusváltozatai, a nyelvjárásiás színezetű beszélt nyelv, sőt némely régióban a nyelvjárások is. Témánk szempontjából azonban beérhetjük azzal, hogy a Ss nyelvre differenciálatlanul utalunk. A tárgyalt jelenségek más határon túli magyar nyelvváltozatokban is megvannak. Annak érdekében, hogy ezek a párhuzamok teljesen ne sikkadjanak el, a más régiókban működő kollégák néhány munkájára való hivatkozásokkal utalok ezekre a párhuzamokra.

A dolgozatomban bemutatott példák két forrásból származnak: egy régebbi empirikus kutatás publikált eredményeiből, valamint egy folyamatosan épülő magyar–magyar online szótárból és adatbázisból, amely több tekintetben szintén empirikus alapozású.

A statisztikailag is megragadható példák az ún. Sofuhe-kutatásból valók, melyet 1991 és 1993 között folytattunk Szabó Mihály Gizellával. Ennek anyaga 1602 nyelvhasználati kérdőív nyelvi adataiból áll (a mintára vonatkozó számadatokat l. a függelékben). Fő témánk egyfelől az egy- és a kétnyelvű, másfelől az anyanyelvükön és a másodnyelvükön tanuló kétnyelvű diákok nyelvhasználatának összehasonlítása volt egyes „árulkodó” jelenségek vonatkozásában, vagyis az, hogy a beszélők nyelvhasználatát milyen módon befolyásolja az a tény, hogy Magyarországon vagy Szlovákiában élnek-e, ill. ha Szlovákiában élnek, az, hogy magyar vagy szlovák tanítási nyelvű középiskolába járnak-e. A kérdőív kitöltői három szlovákiai és három magyarországi település gimnazistái (s kisebbsézt szakközépiskolásai) voltak. A nyugati régiót Somorja és Csorna, a középsőt Fülek és Bátortereny, a keletit Királyhelme és Tokaj képviselte. A szlovákiai városokban mind a magyar, mind a szlovák tannyelvű gimnáziumba (gimnáziumi osztályokba) járó, saját bevallásuk szerint magyarul beszélő diákok kitöltötték a kérdőívet. (A kutatás részleteire l. Lanstyák–Szabó Mihály 1996, 1997.)

A dolgozatomban idézett szókészleti elemek a folyamatosan bővülő Termini magyar–magyar szótárból és adatbázisból valók, amely a Magyarországot körülvevő hét ország magyarlakta régióinak a magyarországitól eltérő, országos vagy regionális szinten koiné jellegű szavait és állandósult szókapcsolatait tartalmazza, s melynek építése 2003 óta folyik az MTA anyagi

támogatásával, 2007 óta pedig minden érdeklődő számára hozzáférhető a világhálón.³ A szótárban és adatbázisban önálló lexémákon kívül Km szavak ht alakváltozatai,⁴ sajátos jelentései, jelentésárnyalatai, stílusértékei is megtalálhatók. A kutatók által használt adatbázis jelenleg (2016 januárjában) mintegy 4500 szócikket tartalmaz; ezek nagyobb része a kutatói jogosítvánnyal nem rendelkező felhasználók számára is hozzáférhető (a Termini szótárra és adatbázisra l. Lanstyák–Benő–Juhász 2010). A Termini szótár és adatbázis fejlesztésének egyik célja az ún. határtalanítás előmozdítása. „Határtalanításon” azokat a nyelvészeti munkákat kell érteni, melyeknek célja, hogy az újonnan készülő vagy átdolgozott magyarországi nyelvészeti kiadványokban jelentőségüknek megfelelő mértékben jelenjenek meg a magyar nyelv ht változatai (l. pl. Lanstyák 2006b; Kolláth 2007; Maticsák szerk. 2007: 6–206; Benő–Péntek 2011).

3. Bár a hagyományos szociolingvisztikai paradigma működőképességében egyre kevésbé hiszek, a kutatások eredményeit mégis ebben a keretben mutatom most be (egy másfajta keret kezdeményeire l. Blommaert 2014; Blommaert–Backus 2011; Blommaert–Rampton 2011; Jørgensen és mtsai 2011; Jørgensen–Varga 2011). Ez azt jelenti, hogy az egyszerűség és a közérthetőség kedvéért az olyan ideológiai konstruktumokat, mint amilyen a „nyelv”, a „kétnyelvűség”, az „első nyelv” vagy „nyelvváltozat”, a valóságban is létezőnek tekintem, s elfogadva a szokásos terminológiát én is képszerűen fejezem ki magam: „a nyelvről” úgy beszélek, mintha valamiféle dolgoszerű létező – csaknem élőlény – volna, amely képes más nyelvekkel „érintkezni”, más nyelvekre „hatni”, ami által egyik nyelvből a másikba „nyelvi jelenségek” tudnak „átkerülni”, mégpedig úgy, hogy az „nyelv” „átadja”, pontosabban „kölsönzi” őket a másiknak. Egyfajta vissza nem térítendő kölcsönről van szó ilyenkor, hiszen ezeket az átadott „valamiket” az átadó nyelv sose kéri vissza, átadásukkal egyébként sem lett szegényebb.

Nyilvánvaló, hogy ezek és az ehhez hasonló műszók sokszor inkább nehezítik, mint elősegítik a valós nyelvi folyamatok megértését, jelenleg mégis legfeljebb a beszélők nyelvi viselkedése írható le újszerű módon.⁵ Arról egyelőre

³ URL-cím: <http://ht.nytud.hu/htonline/htlista.php?action=firstpage>.

⁴ Km: közmagyar vagy Kárpát-medencei magyar; ht: határon túli magyar, azaz a Kárpát-medencei külső régiók magyar nyelvváltozataira, az azokban található nyelvi formákra vonatkozó.

⁵ Az új keretben dolgozó kutatók a nyelvi viselkedés leírásában a „nyelv”, „nyelvváltozat” és az egyéb, fentebb említett ideologikumok helyett a beszélő nyelvi repertoárjára (linguistic repertoire) támaszkodnak mint a leírás egyik alapkategóriájára. A beszélő nyelvi repertoárjába különféle nyelvekből és nyelvváltozatokból tartozhatnak elemek, ún. nyelvi egységek (linguistic units) és az ezek használatára vonatkozó szabályszerűségek (linguistic regularities); együtt nyelvi jegyeknek (linguistic features) nevezik őket. A beszélők alapvetően nem nyelveket, hanem nyelvi jegyeket sajátítanak el és használnak a beszédhelyzet követelményeinek megfelelően. A szabályok nem szigorúak, azért nevezik őket szabályszerűségeknek; magyarul még jobban kifejezi lényegüket a szokásszerűség terminus, amely arra utal, hogy a

nincs elképzelésem, hogy a különböző nyelvű (és nyelvváltozatú) beszélők interakciója nyomán létrejövő beszéléstermékek nyelvi építőelemeit és belső szerkezetét hogyan lehetne a hagyományos kategóriák mellőzésével leírni (egynyelvűségi viszonylatban egy ilyesféle kísérletre l. Szilágyi 2004), s az sem világos, hogy a különféle beszéléstermékekben található közös sajátságok általánosító leírásának milyennek kellene lennie.

2. Nyelvi változó

A labovi szociolingvisztika megjelenése azzal, hogy hatékony eszközöket dolgozott ki a strukturalista nyelvészet által szőnyeg alá söpört nyelvi változatosság megragadására, a kontaktológiai kutatásokban lehetővé tette az olyan jellegű eseti kontaktushatás felismerését, amely korábban rejtve maradt. A kontaktushatás régebből ismert válfaját abszolút kontaktushatásnak nevezzük, amely abszolút kontaktusjelenségek létrejöttével jár, vagyis azzal, hogy az átadó nyelv hatására az átvevő nyelvben egyfelől új, addig ott meg nem lévő nyelvi formák jelennek meg, másfelől – jóval ritkábban – korábban meglévő nyelvi formák teljesen eltűnnek. A kontaktushatásnak korábban nyelvészeti eszközökkel kimutathatatlan válfaja a relatív kontaktushatás, melynek következtében az átvevő nyelvben az átadó nyelv hatására relatív kontaktusjelenségek jönnek létre. Ezek jellegadó sajátossága az, hogy az átadó nyelvet nem gazdagítják újabb elemekkel vagy szerkezeti jegyekkel. A kontaktushatás csupán abban nyilvánul meg, hogy az azonos jelentésű, ill. funkciójú nyelvi formák egymáshoz viszonyított gyakorisági aránya megváltozik: az átadó nyelv valamely elemének vagy szabályának hatására az átvevő nyelv valamelyik meglévő elemének vagy szabályának előfordulási gyakorisága az érintett közösségben növekszik vagy csökken (l. Lanstyák 2002a: 93, 2002b: 80–81; Benő 2008: 42–44, 2013, 2014: 47–49; Rabec 2012: 168).

A nyelvi változás megragadására, rendszerszerűségének kimutatására szolgáló eszköz a variációs szociolingvisztikában az ún. nyelvi vagy szociolingvisztikai változó; ezt olyan nyelvi formák alkotják, melyeknek jelentése, ill. funkciója azonos, s ugyanazon beszélőközösségben használják őket, sokszor ugyanazok a beszélők. Nyelvi vagy szociolingvisztikai változót alkotnak a Km beszélőközösségben például a *ropi* és a *sóspálcika*⁶; ezekhez járul még a Fv közösségben a *ticsinki*, a *sósrúd* és a *sósrudacska* (l. a Termini-szótár vonatkozó szócikkeit). Szintén nyelvi vagy szociolingvisztikai változót alkot a Km közösségben a *kulcs a szekrényhez* és a *szekrény kulcsa*; ehhez járul még a Fv közösségben – és talán némely, a mai Magyarország területére eső magyar nyelvjárásban is – a *kulcs a szekrénytől* (l. Lanstyák–Szabó Mihály 1996: 124; 1997: 116–118; Szabó Mihály–Lanstyák 1998: 116–117; vö. még Kontra 2005: 36). Az egyes változatok használati gyakorisága egyrészt a beszédhelyzet

beszélő bizonyos elemeket ilyen vagy olyan módon *szokott* egymással összekapcsolni – de bármikor kész ettől a szokástól eltekinteni, ha valami miatt úgy látja jónak. (L. Lanstyák 2016.)

⁶ Az érvényes helyesírási szabályok szerint: *sós pálcika*.

különbéle tényezőitől függ (a beszélgetőtársak egymáshoz fűződő viszonya, beszédtema, helyszín, a beszélők lelkiállapota, az interakció célja stb.), másrészt pedig a beszélők társas jellemzőitől (társadalmi helyzetük, iskolázottságuk, nemük, életkoruk stb.). Külön tényezőcsoportként kell kiemelnünk a két- és többnyelvű közösségek esetében a beszélők nyelvi környezetével és nyelvismeretével kapcsolatos tényezőket (a település, ill. a régió nyelvi összetétele, a beszélők két- vagy többnyelvűségének jellege, mértéke stb.).

A Fv beszélőközösségben használatos kontaktusjelenségek legtöbbje mellett Km megfelelőjük is él, ahogy ezt az említett példákban is láttuk. A magyarhoz hasonló, anyaországgal rendelkező és azzal szoros kapcsolatot ápoló kétnyelvű közösségekben ritka az, hogy az egynyelvű változatokban használatos formát a kontaktusjelenség teljesen kiszorítaná; más közösségekben ez előfordul (a szókincs vonatkozásában már Weinreich klasszikus munkájában is találunk erre példákat, l. 1953/1974: 54–55). A nyelvi rendszerből így kiszorult nyelvi formákat is érdemes kontaktusjelenségeként számon tartani, hiszen kiszorulásuk kontaktushatásnak (konkrétabban: egy kontaktusjelenség elterjedésének) a következménye. Az ilyen kontaktusjelenségeket negatív kontaktusjelenségeknek nevezhetjük (l. még a következő fejezetet).

3. Abszolút kontaktushatás

Amint az előzőekből kiderült, történetileg tekintve az abszolút kontaktushatás következtében az átvevő nyelvbe olyan nyelvi formák kerülnek át, amelyek ott korábban egyáltalán nem voltak meg; az ilyen jelenségeket abszolút kontaktusjelenségeknek nevezzük. Ha pontosabbak akarunk lenni, pozitív abszolút kontaktusjelenségeknek kell őket minősítenünk, mivel az abszolút kontaktusjelenségeknek, amint láttuk, létezik egy másik, mintegy láthatatlan csoportja is, a negatív kontaktusjelenségek. Ez utóbbiak olyan nyelvi formák, amelyek nem kapnak támogatást az átadó nyelvből, ez pedig kiavulásukhoz vezet. Gyakoriságuk az átvevő nyelvi közösségben fokozatosan csökken (ebben a fázisában ezek még „csak” relatív kontaktusjelenségek; l. alább), mígnem eléri a 0%-ot, s ezzel negatív abszolút kontaktusjelenséggé válnak. Negatív kontaktusjelenségeknek tekinthetők ezenkívül a vonatkoztatási csoportként szolgáló egynyelvű közösségben újabban megjelent, ám a kétnyelvű közösségbe át nem került jelenségek is, legalábbis akkor, amikor a kétnyelvű közösség nyelvében meglévő kontaktusjelenségek használata teszi szükségletenné átkerülésüket (a „vonatkoztatási csoport” fogalmára l. Csepeli 1997: 455–460).

A magyar nyelvterület központi részén, a mai Magyarországon, az emberek olyan nyelvváltozatokat beszélnek, melyekre a környező nyelvek nem vagy alig gyakorolnak hatást; ebben a vonatkozásban egynyelvű nyelvváltozatoknak tekinthetjük őket. Ezzel szemben a külső régiókban, Erdélyben és Moldvában, a Felvidéken, a Vajdaságban, a Kárpátalján, a Drávaszögben, a Muravidéken, valamint az Őrvidéken a magyar nyelvváltozatok kontaktus-

helyzetben vannak,⁷ hatnak rájuk az adott országokban beszélt hivatalos és más nyelvek is; ezek ilyen értelemben kétnyelvű nyelvváltozatok. Az a tény, hogy a magyar nyelvnek vannak egynyelvű változatai is, a külső régiók nyelvében lehetővé teszi az abszolút és a relatív kontaktusjelenségek megkülönböztetését a szinkroniában is.

A szinkroniában tehát az abszolút kontaktusjelenségek olyan nyelvi formák, amelyek csak a kétnyelvű nyelvváltozatokban fordulnak elő rendszeresen, az egynyelvűekben (csaknem) ismeretlenek; ide vehetjük negatív kontaktusjelenségekként azokat a nyelvi formákat is, amelyek a kétnyelvű nyelvváltozatokban nem élnek. A kétnyelvűek és egynyelvűek nyelvi érintkezése folytán némely egynyelvűek tudomást szerezhetnek a kétnyelvű közösségben használatos kontaktusjelenségek létezéséről (a pozitív abszolút kontaktusjelenségekről), s alkalmilag használhatják is őket, többnyire stilisztikailag jelölt elemként, ám ilyenkor a beszélők tudatában vannak, hogy olyan nyelvi formákat használnak, amelyek nem az „övéik”.⁸

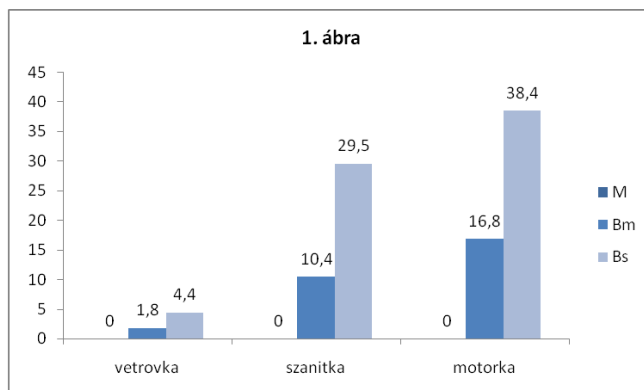
3.1. Pozitív kontaktusjelenségek

3.1.1. Pozitív abszolút kontaktusjelenségek a Fv nyelvváltozatokban például a *vetrovka* 'dzseki', a *szanítka* 'mentőautó' és a *motorka* 'motorbicikli' kölcsön-szavak (l. Termini-szótár). Ezek a Hu nyelvváltozatokban ismeretlenek, így a Fv diskurzusokban való pusztán felbukkanásuk – előfordulási gyakoriságtól függetlenül – Ss kontaktushatás. Ezt a három szót – sok más mellett – képmegnevező teszt segítségével vizsgáltuk a Sofuhe-kutatásban (l. Lanstyák–Szabó-mihály 1996: 118, 125–126). Az 1. ábra azoknak a diákoknak az arányát mutatja az egyes csoportokban,⁹ akik a képet kölcsönszóval nevezték meg:

⁷ Nyelvközi kontaktushelyzetben két vagy több eltérő nyelv érintkezése folytán fennálló helyzetet értünk; olyan nyelvi helyzetet, melyben egy vagy több beszélőközösség – olykor egy beszélőközösségnek csak egy szűk rétege – egynél több nyelvet sajátít el és használ rendszeresen. Dél-Szlovákiában főként a magyar, a szlovák és a romani nyelvek különféle változatai vannak nyelvközi kontaktushelyzetben. Dolgozatomban „kontaktushelyzet”, ill. „nyelvi kontaktushelyzet” mindig nyelvközi kontaktushelyzetet értek, a nyelven belüli kontaktushelyzet nyelvi folyamataival, ill. azok következményeivel nem foglalkozom.

⁸Erre a jelenségre a „rengetegféleségről” (superdiversity) szóló szakirodalomban két rokon műszóval utalnak. Az egyik a stilizálás, melynek lényege, hogy a beszélő valamilyen stílushatás céljából feltűnő vagy szokatlan, rá, ill. a csoportjára, amelybe tartozik, nem jellemző módon válogatja össze a nyelvi formákat, pl. nyelvjárásban szólal meg oly módon, ahogy nem szokott, vagy egy általa tanult idegen nyelven kezd el stílushatás (nem gyakorlás) kedvéért beszélni (Rampton–Charalambous 2010: 4, 7). A másik műszó az átlépés; átlépésről olyankor beszélünk, amikor a beszélő tudatosan olyan csoporttal asszociálódó nyelvi formákat használ, amely csoportnak *nem* tagja (l. Rampton 1995/2005, 1997; Rampton–Charalambous 2010).

⁹A Sofuhe-kutatásból hozott példákban a vizsgált három nagy csoportot a következő rövidítések jelölik: M: magyarországi egynyelvű középiskolások; Bm: magyar tannyelvű középiskolába járó, kétnyelvű szlovákiai diákok; Bs: szlovák tannyelvű középiskolába járó, kétnyelvű szlovákiai diákok.

A képmegnevező teszt három képét kölcsönszóval megnevező adatközlők aránya a vizsgált csoportokban

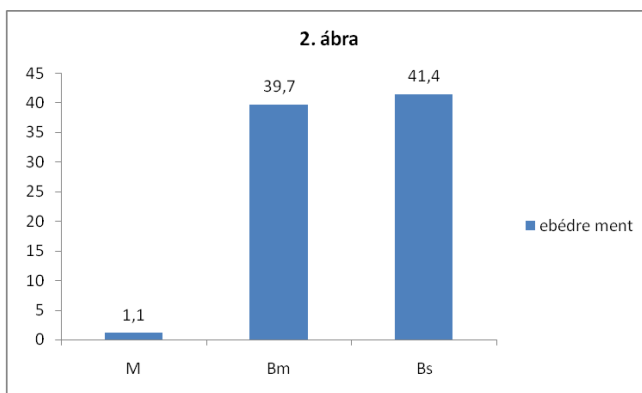
Az ábráról leolvashatjuk, hogy a három képet nagyon eltérő arányban nevezték meg kölcsönszóval a két Fv csoport diákjai; ezenkívül jelentős különbségek vannak a három szó választásának mértékében is: a legkevésbé az egyértelműen szlovák etimonú *vetrovka* szót használták; többen az érezhetően nemzetközi etimonú *szanitka*t (vö. Hu *szanitéc*, *szanál*, *szanatórium*); még többen a *motorka* szót, melynek nemcsak hogy a nagyon közismert, és már szinte idegennek sem érzett *motor* a töve, hanem a maga egészében is egybeesik a *motor* Km szó kicsinyítő képzős *motorka* alakjával, amely az adatok szerint főként a kis motorkerékpárnak többnyire „kedveskedő” stílusértékű megnevezéseként használatos.¹⁰ Gyakorisági eltérések azonban csak a Fv nyelvváltozatokban vannak; a Hu diákok közül senki sem használta az egyik szót sem, attól függetlenül, mennyire szlovákos az etimonja. Mindhárom szó tehát abszolút kontaktusjelenségként viselkedik, s mivel többletként jelentkezik a többi Km nyelvváltozathoz képest, pozitív kontaktusjelenség.

Amint az már az előző fejezetben is kiderült, az ilyen kontaktusjelenségek „abszolút” volta nem azt jelenti, hogy a kétnyelvű közösségekben csak ezek volnának használatosak, hanem csak azt, hogy az egynyelvű közösségekben ezek egyáltalán nem élnek. Az 1. ábrából arra is következtethetünk, hogy azok az adatközlők, akik *nem* kölcsönszóval nevezték meg a

¹⁰ Az MNSZ2 2 Hu találatot ad a *motorka* szóra (a 7 Fv találat mellett), mind a kettőben ’kismotor’ a jelentése: 1. *A kis motorka a 100-asnál nagyobb sorozatban készült, különböző fejlesztett változatait 17 éven keresztül, 1966-ig gyártották.* 2. *A motorka azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: nem tudta teljes értékű motorizált járművé varázsolni a kerékpárt.* Mind a kettő egy-egy Wikipédia-szócikkből való. A WebCorpLive e kettő mellett még további 18 releváns találatot ad, többnyire szintén ’kismotor’ jelentésben. Az egyik idézet szerzője meg is magyarázza a szóalkotás logikáját: *Az egész motorkából (mert ha a motornak a nagymotort hívjuk a robogó meg robogó akkor ez motorka) sugárzik a harmónia az átgondoltság, látszik hogy nem 2 évre tervezték hanem egy emberöltőre.* <http://www.sportmotor.hu/teszt/yamaha?c=3804&r=2260> (Utolsó letöltés: 2016. január 19.)

képeket, a Km formákat használták (és ez így is volt). Ez azt jelenti, hogy az egynyelvű nyelvváltozatokban is meglévő formák és a kontaktusváltozatok a kétnyelvű közösségekben nyelvi változót alkotnak. Vagyis az olyan váltakozáson kívül, amely az illető nyelvnek mind egynyelvű, mind kétnyelvű változataiban megtalálható (pl. *mentőautó* : *mentőkocsi* : *mentő* : *betegszállító kocsi*, *motorkerékpár* : *motorbicikli* : *motor*), olyan váltakozás is létezik, amely a Fv változatokra korlátozódik: ebben az egynyelvű változatokra jellemző formák váltakoznak a másodnyelv hatására létrejött kontaktusváltozatokkal (pl. *dzseki* : *vetrovka*, *mentőautó* : *mentőkocsi* : *mentő* : *betegszállító kocsi* : *szanitka*, *motorkerékpár* : *motorbicikli* : *motor* : *motorka* stb.).¹¹ A kölcsönszavak (és más kontaktusjelenségek) tehát rendszerint nem kizárólagos előfordulásuk, hanem az adott nyelv egynyelvű változataiban használatos megfelelőikkel váltakoznak.¹²

3.1.2. Nézzünk meg az abszolút pozitív kontaktusjelenségekre egy nyelvtani példát is! A 2. ábrán azt látjuk, milyen arányban választották a Sofuhe-kutatás adatközlői az *ebédre megy* 'ebédelni megy' kontaktusváltozatot, illetve az *ebédelni megy* standard formát a következő mondatban: *Hol van Józsika? Ebéd... ment, de mindjárt visszajön.* A kipontozott helyre a megfelelő toldalékot kellett írni.

A tükörszerkezet (*ebédre ment*) használatának gyakorisága a vizsgált csoportokban

Látjuk, hogy a kétnyelvű Fv csoportok (Bm, Bs) elég magas arányban választották a kontaktusváltozatot, még ha mindkét csoportban a standard

¹¹ A Km *motorka* 'kismotor' szót azért nem tekintjük Km szinonimának, mert jelentése szűkebb a *motorénál*, vagyis nem általában a *motorkerékpárnak*, hanem a hangsúlyozottan *kis motor-kerékpárnak* a szinonimája, ami nem mondható el a Fv *motorka* szóról.

¹² A kölcsönszavak és az eredeti elemek váltakozására már a szociolingvisztikai szemlélet és fogalmi apparátus elterjedése előtt is fölfigyeltek, így pl. Márton Gyula a moldvai csángó nyelv-járás román kölcsönszavairól írott munkájában (1969: 20–21).

változat volt is az enyhén domináns. Az egynyelvű M csoportban is voltak, akik az *ebédre* formát használták (összesen 4 diák a 363-ból, a diákok 1,1%-a), náluk azonban nem kontaktushatásról, hanem feltehetőleg nyelven belüli interferenciáról van szó, az *ebédre megy* ’ebéddel összekötött ünnepélyes összejövetelre megy’ Km szerkezet botlásszerű használatáról.

Az *ebédre megy* ’ebédelni megy’ jelentésben tehát abszolút kontaktusjelenség, viszont a Hu adatok jól tükrözik azt a tapasztalati tényt, hogy az abszolút kontaktusjelenségek közt is vannak különbségek a tekintetben, hogy azok mennyire elfogadhatóak a többi régió Km beszélői számára: vannak, amelyeket feltűnően idegennek érznek, s vannak, amelyeket nem is feltétlenül vesznek észre. Általában is elmondható, hogy a szókincset nem tekintve a kontaktushatás a Fv változatokban leginkább ott tud érvényesülni, ahol az csak csekély eltérést jelent a közmagyar nyelvhez képest, ahol olyan változásról van szó, amely akár idegen hatás nélkül is végbemehetett volna, mert összhangban van a magyar nyelvben régóta érvényesülő változási tendenciákkal (l. Lanstyák–Szabómihály 1997: 141).

3.2. Negatív kontaktusjelenségek

Teljesen kipusztult nyelvi formára a Fv nyelvváltozatokból nem tudunk példát hozni; ez nem meglepő annak fényében, hogy a Fv és Hu beszélők közt intenzív és sokoldalú a kapcsolat, amit elősegít az ún. határmentiség, vagyis az a tény, hogy a Fv nyelvterület a Hu nyelvterület szerves folytatása északi irányban, s a határ két oldalán élők közt sokoldalúak a kapcsolatok; ezek különösen a külső régiók magyar lakossága számára fontosak (l. Sík–Surányi szerk. 2015). A negatív abszolút kontaktusjelenség másik, főntebb említett válfajára azonban sok példánk van. Ezek egyike a *MÉH* betűszó, amely Ss megfelelője, a *zber* szó (l. Termini-szótár) általános Fv elterjedtsége miatt nem tudott bekerülni a Fv nyelvváltozatokba, olyannyira nem, hogy azon Fv beszélők számára, akik mégis ismerik, a *MÉH* stilisztikailag jelölt elem, „magyarországi” a stílusértéke. Elmondható tehát, hogy a Ss nyelv a Fv nyelvváltozatokból a Hu nyelvben 1918 előtt is és ma is meglévő elemeket nem tudja kiszorítani, erejéből csupán arra telik, hogy az 1918 után keletkezett elemek egy részének behatolását megakadályozza.¹³

¹³ Ezenkívül a Ss nyelv képes akadályozni azoknak a Fv nyelvi formáknak a kiavulását, amelyek 1918 előtt közmagyar jellegűek voltak, különösen ha ezek jobban hasonlítanak Ss megfelelőjükre, mint a Hu nyelvváltozatokban helyettük használt új nyelvi formákra. Pl. a Fv *kaszárnya* jobban hasonlít a ss *kasáreň* és még inkább a cseh *kasárna* szóra, mint a Hu *laktanyára*, nem csoda hát, hogy a *kaszárnya* stílusbeli kölcsönszóként a mai napig eleven a Fv nyelvváltozatokban (l. Termini-szótár). A Hu nyelvváltozatokból teljesen kiavultnak tekinthető nyelvi formák (pl. a *benevolens* ’engedékeny’ szó; l. Termini-szótár) a Fv nyelvváltozatokban leíró nyelvészeti szempontból abszolút (pozitív) kontaktusjelenségek. A Hu nyelvváltozatokból kiavulók, de nem ismeretlenek (pl. az említett *kaszárnya*) a Fv nyelvváltozatokban relatív kontaktusjelenségek (l. alább).

3.3. „Árva” kontaktusjelenségek

Nem minden abszolút kontaktusjelenség alkot nyelvi vagy szociolingvisztikai változót: akadnak olyan abszolút kontaktusjelenségek is, melyeknek paradigmatiszta szinten nincs az egynyelvű változatokban semmilyen megfelelőjük. Példaként megemlíthetjük, hogy Szlovákiában, ill. az egykori Csehszlovákiában azokat a rendezvényeket, melyeket valamilyen konkrét tevékenység együttes végzése érdekében szerveztek (pl. közös, rendszerint többnapos fölkészülés valamilyen versenyre, fellépésre, bentlakásos foglalkozás, tanfolyam), szlovákul *sústredenienek* nevezték és nevezik. A Hu nyelv-változatokban ilyen átfogó fogalom – és azt jelölő szó – nem létezik, a Hu magyarok külön-külön beszélnek pl. *bentlakásos próbáról*, *tanfolyamról*, *edzőtáborról* stb., ezek fölé nem boltozódik átfogó fogalom, s így nem is létezik mindezekre vonatkozatható szó, hiperonima. A Hu beszélők jól megvannak az ilyen szó nélkül, hiszen az ő tudatukban az ilyen eltérő tevékenységek nem álltak össze egyetlen fogalommá. Nem úgy a Fv magyarok, akiknek szükségük van arra, hogy ezt a fogalmat magyarul is egy szóval (vagy esetleg állandósult szókapcsolattal) nevezzék meg. Így aztán érthető, hogy a Fv nyelv-változatokban vagy vendégnyelvi betétként, ill. közvetlen kölcsönszóként a *sústredenie* szót használják, vagy pedig – főleg formálisabb beszédhelyzetekben, ill. írásban – az *összpontosítás* jelentésbeli kölcsönszót (vö. Ss *sústredit* ’összpontosít’ < Ss *stred* ’közép’; l. Termini-szótár).¹⁴ Ennek terjedését épp az a tény segíti elő, hogy a szó nem váltakozik semmilyen Hu megfelelővel, mivel ilyen nincs neki, annak ellenére, hogy konkrét diskurzusokban, azaz szintagmatikus szinten természetesen a Fv szó jelentése leszűkül úgy, hogy az adott kontextusban már Hu megfelelője könnyen megadható (l. pl. a fentebb felsorolt Hu szavakat).

4. Relatív kontaktushatás

Amint a fentiekből kiderült, vannak olyan kontaktusjelenségek is, amelyek nem jelentkeznek többletként az átvevő nyelvben, mivel az érintett nyelvi formák ott már a kontaktushatás megkezdődése előtt is megvoltak. Ilyenkor a kontaktushatás csupán növeli vagy csökkenti az átadó nyelvben párhuzammal rendelkező nyelvi formák előfordulási gyakoriságát. Az ilyen kontaktushatást relatív kontaktushatásnak nevezzük, az eltérő gyakorisági arányokban megnyilvánuló kontaktusjelenségeket pedig relatív kontaktusjelenségeknek.

Mihez mérjük ilyenkor a változást? Történetileg elvben a történelmi kiindulópontoz, azaz a kontaktushatás megkezdődése előtti állapothoz vagy a kontaktushatás érvényesülésének egy korábbi állapotához. Ám a szinkroniában is van lehetőségünk a relatív kontaktushatás kimutatására, legalábbis olyankor,

¹⁴ Történelmi szempontból a jelentésbeli kölcsönszavak olyan lexémák, amelyek egy vagy több denotatív jelentésükre átadó nyelvi megfelelőjük hatására tettek szert (l. Lanstyák 2006a: 42; a jelentéskölcsönzésre l. még Csernicskó 2003: 146; 2005: 120–122, 126–127; Lanstyák–Szabó-mihály 2005: 75–76; Benő 2014: 44, 79–81).

amikor a nyelvterület egy része nincs kontaktushelyzetben (az ottani nyelvváltozatok ún. egynyelvű nyelvváltozatok), egy másik része pedig kontaktushelyzetben van. Ez a helyzet, amint arra már fentebb is utaltunk, a magyarban is. Az ilyen nyelvekben a relatív kontaktushatás kimutatásához össze kell hasonlítani azt, hogy az érintett nyelvi változó egyes változatai milyen gyakorisági eloszlást mutatnak az egynyelvű és a kétnyelvű nyelvváltozatokban.

Ilyen nyelvi helyzetben abszolút kontaktusjelenségeknek azokat a nyelvi formákat tekintjük, amelyek az átvevő nyelvnek csupán a kétnyelvű változataiban vannak meg; ezekben tehát a kontaktushatás abszolút különbségként mutatkozik meg az egynyelvű közösségek nyelvváltozataihoz képest. Ezzel szemben a relatív kontaktusjelenségek az átvevő nyelv egynyelvű változataiban is megtalálhatók, igaz, ott ezek „dőglött” kontaktusjelenségek, hiszen az egynyelvű változatokat használó egynyelvű beszélőközösségekben nincs másodnyelv, melyhez képest ezek kontaktusjelenségeként volnának azonosíthatók.¹⁵

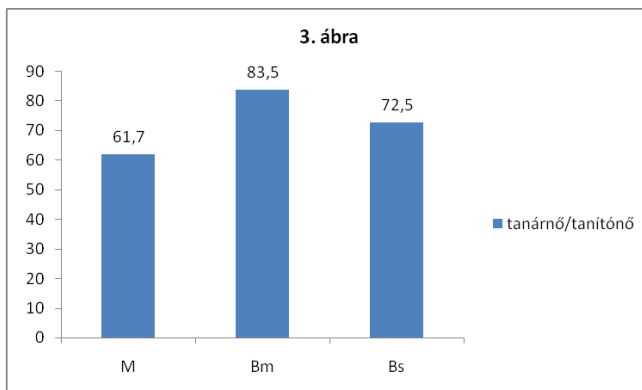
Kétnyelvűségi helyzetben az ilyen nyelvi formákra a másik nyelv is hat. Ha ugyanis az illető jelenségnek a másik nyelvben párhuzama van, ez a másodnyelvi szóképzleti elem vagy nyelvtani jelenség befolyásolja a kontaktusváltozat első nyelvben való megjelenési gyakoriságát: általában növeli, de csökkentheti is, aszerint, hogy a beszélőket milyen nyelvi ideológiák mozgatják. Ha az átadó nyelv analóg eleme vagy formája növeli az átvevő nyelvi forma gyakoriságát, a kontaktushatást pozitívnak nevezzük, ha csökkenti, akkor negatívnak (e jelzők természetesen nem hordoznak értékminősítést, hanem a *pozitív szám* és a *negatív szám* szókapcsolatokhoz hasonlóak).

Relatív kontaktusjelenség például a *-nő* utótagú foglalkozásnevek nagyobb gyakorisága a Fv nyelvváltozatokban a Hu nyelvváltozatokhoz viszonyítva (l. Lanstyák–Szabómihály 1997: 71–74, 2005: 81–82; Lanstyák 2000: 221–223); ezt a jelenséget a ht nyelvváltozatok kutatói feminizálásnak nevezik.¹⁶ A kontaktusjelenség nem abszolút, mivel az érintett foglalkozásnevek a Hu nyelvváltozatokban sem ismeretlenek, csak éppen ott ritkábban fordulnak elő. A Fv változatokban a *-nő* utótagú foglalkozásnevek gyakoriságát növeli az a tény, hogy a szlovák nyelvben a nőnemű foglalkozásnevek alkalmazása a nőkre vonatkoztatva nagyon sok foglalkozásnév esetében többé-kevésbé kötelező. Pl. a Km nyelvváltozatokban váltakozik egymással az *Anyám tanárnő* és az *Anyám tanár* forma, a ss változatokban azonban rendszeren csak a *Moja matka je učiteľka*

¹⁵ Az egyszerűség kedvéért most figyelmen kívül hagyjuk az egyéni két- és többnyelvűséget, azaz azt a tényt, hogy Magyarországon is egyre többen használnak a magyar nyelv mellett más, rendszerint indoeurópai nyelveket, azon belül is a leggyakrabban nyilván az angolt, s emiatt számukra a „dőglött” kontaktusjelenségek „feltámadhatnak”, s a másodnyelvük hatást gyakorolhat anyanyelvükre, a kétnyelvű közösségekben élőknel tapasztaltakhoz hasonlóan, relatív kontaktusjelenségekkel változtatva anyanyelvüknek részben ugyanazokat a jegyeit, amelyek a külső régiók magyar nyelvében is kontaktusjelenségek.

¹⁶ A feminizálásra l. még Csermicskó (1998: 220, 2003: 144–145, 2005: 125–126); Göncz (1999: 156, 188–190, 209–210; 2004: 111–114, 195–210); Beregszászi–Csermicskó (2004: 123); Benő–Szilágyi (2005: 159–160); Göncz–Vörös (2005: 229–230); Kontra (2005: 36).

'Anyám tanárnő' változat használatos, a második magyar mondatnak megfelelő Ss **Moja matka je učitel'* agrammatikus). A 3. ábrán a *tanárnő/tanítónő* kontaktusváltozat gyakoriságának arányát látjuk.¹⁷

A -nő utótagú formák (*tanárnő, tanítónő*) használatának gyakorisága a vizsgált csoportokban

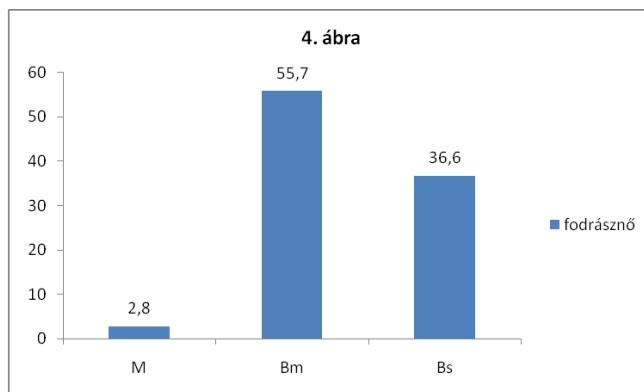
Látjuk, hogy a *-nő* utótagú forma a Fv kétnyelvű csoportokban gyakoribb, mint az egynyelvű Hu csoportban; a különbség az M és a Bm között nagyon erősen szignifikáns, az M és a Bs között viszont nem szignifikáns (s a Bm és a Bs között sem). Mivel a legtöbb kontaktusváltozatot a szlovák iskolás Bs csoportban várnánk, magyarázatra szorul, miért mégis a Bm csoportban magasabb a kontaktusváltozatok aránya. Az eredmények ilyen alakulásában nyilvánvalóan más tényező hatása is közrejátszik. Talán a Bm csoport diákjai, akik sok más esetben is arra törekedtek, hogy a standard norma szerinti válaszokat adjanak (l. alább a normatúlteljesítés jelenségét), „pontossága” miatt a *tanárnő*, ill. *tanítónő* formát gondolták helyesebbnek.¹⁸

A bemutatott példában az M csoportban is magas a *-nő* képzős forma aránya, aminek az lehet az oka, hogy a szó a tanárnők megszólítására is használatos, olyankor viszont kötelező a *-nő* utótag. Ha megnézzük egy olyan foglalkozásnevet, amely nem használatos megszólításként, a kontaktushatás sokkal látványosabb:¹⁹

¹⁷ A diákok feladata az volt, hogy a pontok helyére egy odaillő szót írjanak. Csak a releváns részt idézzük: *Családunkban mindenkinek más a foglalkozása. Anyám egy középiskolában tanít, ő tehát ...*

¹⁸ Megjegyezzük, hogy a *tanítónő* válasz más szempontból egyszersmind abszolút kontaktusjelenség, konkrétan jelentésbeli kölcshőszó. A Fv nyelvváltozatokban a *tanító* és a *tanítónő* Ss hatásra 'pedagógus' értelemben is használatos, azaz középiskolai tanárra, sőt elvben egyetemi oktatóra is vonatkozhat.

¹⁹ A diákok feladata itt is az volt, hogy a pontok helyére egy odaillő szót írjanak. Csak a releváns részt idézzük: *Családunkban mindenkinek más a foglalkozása. Anyám fodrásznak tanult, ő ...*

A *-nő* utótagú forma (*fodrásznő*) használatának gyakorisága a vizsgált csoportokban

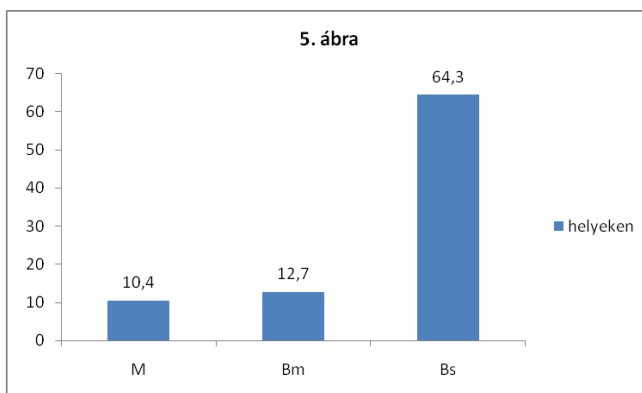
Az ábráról könnyen leolvasható, hogy a *fodrász* : *fodrásznő* változónál a kontaktushatás jóval nagyobb mértékben jelentkezik, mint a *tanár/tanító* : *tanárnő/tanítónő* változónál; mind az M és a Bm, mind az M és a Bs csoportok adatai közt nagyon erősen szignifikáns a különbség. A Bm csoport magas értékét itt is befolyásolhatta a helyességre való törekvés, ám abban nem kételkedhetünk, hogy a magas értékek sokkal nagyobb mértékben tulajdoníthatók a kontaktushatásnak, mint a helyességre való törekvésnek. (A Bs csoportban pedig más tényezővel, mint a kontaktushatással nem nagyon van okunk számolni, mivel a szlovák iskolások az iskolában magyar nyelvhelyességről soha nem hallottak.)²⁰

Amint látjuk, szemben az abszolút kontaktusjelenségekkel, a relatív kontaktusjelenségek esetében az olyan alternatív kifejezési módok, mint pl. a *tanár* : *tanárnő* vagy a *fodrász* : *fodrásznő*, nemcsak a Fv, hanem a Hu közösségben is nyelvi vagy szociolingvisztikai változót alkotnak. Az ilyen jellegű változás létrejöttében annak idején szerepet játszott a kontaktushatás, ez azonban a Hu nyelvváltozatokban alapvetően történeti kérdés, mivel a legtöbb beszélő a közelmúltig nem használt napi rendszerességgel olyan mértékben idegen (indoeurópai) nyelveket, hogy az számottevő módon befolyásolhatta volna magyar nyelvhasználatukat. (A helyzet a rendszerváltás, ill. globalizálódás következtében nyilván változik.)

²⁰ Összesen négy foglalkozásnevet vizsgáltunk. A másik kettő hasonló tendenciákat mutatott, mint a bemutatott két példa: mind a négy esetben az M csoportban volt a legalacsonyabb a *-nő* utótagú formát választók aránya, a Bm csoportban pedig a legmagasabb, s a megszólításként is használt formák használatának aránya magasabb volt, mint azoknak, amelyek megszólításként nem használatosak.

4.1. Pozitív kontaktusjelenségek

Mivel a generikus és a női foglalkozásnevek váltakozása esetében a Ss nyelv hatására a Fv változatokban növekszik a *-nő* utótagú foglalkozásnevek gyakorisága, a kontaktushatás pozitív, még a Bm csoportban is (csak ott kisebb mértékben). Pozitív a kontaktushatás a következő esetben is:

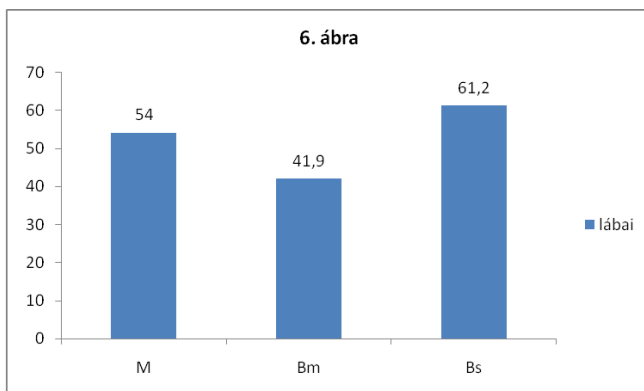
A többes számú forma (*helyeken*) használatának gyakorisága mennyiségjelző után a vizsgált csoportokban

Az 5. ábrán azt látjuk, milyen arányban tették a Sofuhe-kutatás adatközlői a *számos* mennyiségjelző után a jelzett szót egyes vagy többes számba.²¹ Mindkét kétnyelvű csoport esetében pozitív kontaktushatást tapasztalunk, ez azonban a magyar tannyelvű iskolába járó Bm csoport esetében olyan csekély, hogy a különbség a Hu egynyelvű csoporttal, az M-mel összehasonlítva nem szignifikáns. Ezzel szemben a szlovák tannyelvű iskolába járó Bm csoport esetében nagyon nagy mértékben jelentkezik a kontaktushatás: a *helyeken* kontaktusváltozat gyakorisága ebben a csoportban meghaladja a *helyen* hagyományos forma gyakoriságát! A különbség nagyon erősen szignifikáns mind az M és a Bs, mind a Bm és a Bs között (l. Lanstyák–Szabó Mihály 1997: 83–84; 2005: 80–81). Pozitív kontaktushatásról van szó, hiszen a kétnyelvű csoportokban magasabb arányban használták a kontaktusváltozatot (a *számos helyeken* formát), mint az egynyelvű változatokban (l. még Benő 2014: 128–129).

²¹ A diákoknak a kipontozott *helyeken* toldalék(ok)kal kellett kiegészíteniük a szavakat ebben a mondatban: *Számos hely...: vállalatok..., üzemek..., intézmények... tartottak tiltakozó sztrájkot a munkások.*

4.2. Negatív kontaktusjelenségek

Előfordul, hogy a kontaktushatás csökkenti a kontaktusváltozat gyakoriságát; ilyenkor azt mondjuk, hogy a kontaktushatás negatív. Ez a helyzet a következő esetben:²²

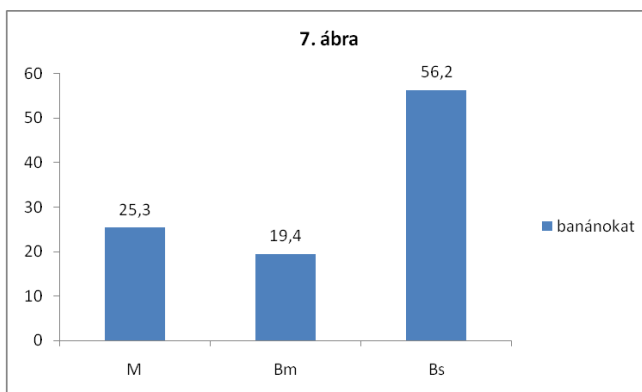
A páros testrészt megnevező szót többes számban (*lábai*) használó adatközlők aránya a vizsgált csoportokban

Látjuk, hogy a Bm csoport diákjai, azaz a magyar tannyelvű osztályokba járó Fv gimnazisták kisebb arányban használták a *fájnak a lábai* kifejezést, mint az M csoport diákjai, a Hu gimnazisták, annak ellenére, hogy a két forma, a *fáj a lába*, ill. a *fájnak a lábai* közül ez utóbbi a kontaktusváltozat, ennek van párhuzama a ss-ben (vö. szl. *bolia ho/ju nohy*); a két csoport közt a különbség erősen szignifikáns. A magyar tannyelvű osztályokba járó Fv adatközlők a többes számú formát alighanem nyelvideológiai okokból kerülték; jó okunk van föltételezni, hogy a kérdést ún. nyelvhelyességi kérdésként kezelték, s ezért teszhelyzetben – több más esethez hasonlóan – a „magyarosabbnak”, „helyesebbnek” vélt egyes számú formát részesítették előnyben. A Bs csoport diákjainál, azaz szlovák iskolába járó Fv gimnazistáknál, akik soha nem tanulták anyanyelvüket intézményi keretek közt, a kontaktushatás pozitív volt, bár a különbség az M és a Bs csoport nem szignifikáns (l. Lanstyák–Szabó Mihály 1997: 80–81; 2005: 79–80).

Hasonló a helyzet a *banánok* : *banán* használatával, bár itt az M és a Bm csoport közt a különbség nem volt szignifikáns; ez is érthető: a sok azonos egyedből álló dolgok nevének egyes vagy többes számú használata nem annyira sokat emlegetett nyelvhelyességi kérdés, mint a páros testrészek nevéé. A Bs csoport esetében itt is pozitív a kontaktushatás, a különbség az M és a Bs csoport

²² A diákoknak a kipontozott helyekre toldalékokat kellett írniuk, ha szükségesnek látták őket: *Kati néninek már rég kihullottak a fogai, és újabban gyakran fáj... a láb... is.*

közt nagyon erősen szignifikáns (l. Lanstyák–Szabó Mihály 1997: 81–83; 2005: 79–80; Lanstyák 2000: 213–216).²³

A többes számú forma (*banánokat*) használata a vizsgált csoportokban

A diákoknak ez a viselkedése normatúlteljesítésnek minősíthető. A normatúlteljesítés a labovi hiperkorrekciónak a kontaktushelyzetben jelentkező válfaja. Kétnyelvű közösségekben akkor beszélünk normatúlteljesítésről, ha egy kétnyelvű csoport nagyobb mértékben követi a presztízsváltozat normáját, mint a számára vonatkoztatási csoportként szolgáló egynyelvű csoport (Lanstyák–Szabó Mihály 1997: 124–128, 2005: 63–65).²⁴ William Labov klasszikus vizsgálatában ez a jelenség abban nyilvánult meg, hogy a második legmagasabb státusú csoporthoz tartozó, alsó középosztálybeli beszélők a formális stílusváltozatokban gyakrabban használták az amúgy a legmagasabb státusú csoportra, a felső középosztályra nagyobb mértékben jellemző presztízsváltozatokat, mint maguk a felső középosztálybeli beszélők. A kétnyelvűség helyzetben tapasztalt normatúlteljesítés és a labovi hiperkorrekció abban is különböznek egymástól, hogy kétnyelvűség helyzetben a „legmagasabb státusú” és a „második legmagasabb státusú” csoport nem ugyanahhoz a beszélőközösséghez tartozik (nemhogy nem ugyanabban a városban élnek, de még csak nem is ugyanannak az országnak a polgárai).

Normatúlteljesítésre példa volt már a Bm csoport rendhagyó viselkedése is a foglalkozásnevek *-nő* képzős változatának használatában: mivel az iskolában tudtommal sem akkor, sem azóta nem tanítják, hogy a *-nő* képzős utótagokkal valami baj lenne, hogy azok nem volnának helyesek, a diákok nyilván abból

²³ A páros testrészeket és a hozzájuk tartozó ruhadarabokat jelölő névszók egyes, ill. többes számú használatára, valamint több darabból vagy részből álló dolgokra való utalásra l. még Göncz 1999: 154–155, 183–185, 206–207; 2004: 165–210; Csernicskó 2003: 142–143; Benő–Szilágyi 2005: 198–199; Fenyvesi 2005: 297–298.

²⁴ A normatúlteljesítés lehetséges okaira l. még Göncz 2004: 122; 2015: 58–59; Göncz–Vörös 2005: 232; vö. Göncz 2004: 65–80; 2005: 56–57.

indultak ki, hogy *-nő* képzővel a foglalkozásnév pontosabb, s így helyesebb, azért jelentkezett normatúlteljesítés épp a kontaktusváltozat használatában.

5. Összegzés

Dolgozatomban a kontaktushatás két válfaját, az abszolút és a relatív kontaktushatást, ill. ezek révén az átadó nyelvből az átvevő nyelvbe bekerülő abszolút és relatív kontaktusjelenségeket mutattam be. A relatív kontaktusjelenségek vizsgálata korábban, a strukturalista nyelvészet keretei közt lehetetlen volt. A labovi szociolingvisztika megjelenése a múlt század 60-as éveiben tette lehetővé azt, hogy az addig is jól ismert abszolút kontaktushatáson, ill. kontaktusjelenségeken kívül a relatív kontaktushatás, ill. kontaktusjelenségek is láthatóvá és számszerűsíthetővé váljanak, ezáltal pedig fény derüljön a nyelvek egy- és kétnyelvű változatai közti olyan különbségekre, amelyek azelőtt rejtve maradtak.

Hivatkozások

- Benő Attila 2008. *Kontaktológia. A nyelvi kapcsolatok alapfogalmai*. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság.
- Benő Attila 2013. Egy lehetséges relatív kontaktusjelenség az erdélyi magyar nyelvváltozatban: az általános alany kifejezése egyes szám második személyű igealakokkal. Agyagási Klára–Hegedűs Attila–É. Kiss Katalin szerk., *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. Piliscsaba: PPKE BTK. 13–26.
- Benő Attila 2014. *Kontaktusjelenségek az erdélyi magyar nyelvváltozatokban*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeumegyesület.
- Benő Attila–Szilágyi N. Sándor 2005. Hungarian in Romania. Fenyvesi Anna szerk., *Hungarian Language Contact Outside Hungary: Studies on Hungarian as a minority language*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 133–162.
- Benő Attila–Péntek János szerk. 2011. *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve. Tanulmányok, beszámolók, kutatási programok*. Dunaszerdahely–Kolozsvár: Gramma Nyelvi Iroda–Szabó T. Attila Nyelvi Intézet. 221–244.
- Beregszászi Anikó–Csernicskó István 2004. ... itt mennyit ér a szó? *Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról*. Ungvár: PoliPrint.
- Blommaert, Jan 2014. From mobility to complexity in sociolinguistic theory & method. *Working Papers in Urban Language & Literacies* 135.
- Blommaert, Jan–Backus, Ad 2011. Repertoires revisited: ‘Knowing language’ in Superdiversity. *Working Papers in Urban Language & Literacies* 67.
- Blommaert, Jan–Rampton, Ben 2011. Language and Superdiversity. *Diversities* 13/2, 1–21.
- Csepeli György 1997. *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Csernicskó István 1998. *A Magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: Osiris Kiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Csernicskó István 2003. Gyakorisági eltérések a kárpátaljai és a magyarországi magyar nyelvhasználat között. Csernicskó István szerk., *A mi szavunk*

- járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba.* Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola. 138–153.
- Csernicskó, István 2005. Hungarian in Ukraine. Fenyvesi Anna szerk., *Hungarian Language Contact Outside Hungary: Studies on Hungarian as a minority language.* Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 89–131.
- Fenyvesi Anna 2005. Hungarian in the United States. Fenyvesi Anna szerk., *Hungarian Language Contact Outside Hungary: Studies on Hungarian as a minority language.* Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 265–318.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban).* Budapest–Újvidék: Osiris Kiadó–Forum Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Göncz Lajos 2004. A vajdasági magyarság kétnyelvűsége. Nyelvpszichológiai vonatkozások. Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Göncz Lajos 2005. A kétnyelvűség pszichológiája. Lanstyák István–Vančóné Kremmer Ildikó szerk., *Nyelvészetről – változatosan. Segédkönyv egyetemisták és a nyelvészet iránt érdeklődők számára.* Dunaszerdahely: Gramma Nyelvi Iroda. 33–76.
- Göncz Lajos 2015. Bilingualism and development: A psychological approach. *Annual Review of the Faculty of Philosophy, Novi Sad*, 40/1, 49–78.
- Göncz Lajos–Vörös Ottó 2005. Hungarian in the former Yugoslavia (Vojvodina and Prekmurje). Fenyvesi Anna szerk., *Hungarian Language Contact Outside Hungary: Studies on Hungarian as a minority language.* Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 187–240.
- Jørgensen, Jens Normann–Karrebæk, Martha Sif–Madsen, Lian Malai–Møller, Janus Spindler 2011. Polylinguaging in Superdiversity. *Diversities* 13/2, 23–37.
- Jørgensen, Jens Normann–Varga, Somogy 2011. Norms and practices of polylingual behaviour: A sociolinguistic model. *ESUKA – JEFUL* 2/2, 49–68.
- Kolláth Anna 2007. Beszámoló a határon túli magyarnyelvi kutatóműhelyek virtuális hálózatának határtalanító szótárprogramjáról. *Lexikográfiai füzetek* 3, 257–271.
- Kontra Miklós 2005. Contextualizing the Sociolinguistics of Hungarian Outside Hungary project. Fenyvesi Anna szerk., *Hungarian Language Contact Outside Hungary: Studies on Hungarian as a minority language.* Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 29–45.
- Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában.* Budapest–Pozsony: Osiris Kiadó–Kalligram Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Lanstyák István 2002a. A magyar nyelv szlovákiai változatainak jellemzői. Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella, *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok.* Pozsony: Kalligram Kiadó. 84–108.
- Lanstyák István 2002b. A nyelvérintkezés szakszókincséről. Száz fogalom a kontaktológia tárgy köréből. Gyurgyik László–Kocsis Aranka szerk.

- Társadalom – Tudomány. Tanulmányok a Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoport műhelyéből.* Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 73–95.
- Lanstyák István 2006a. *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsönzésről, kódváltásról és fordításról.* Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 15–56 (hivatkozások 245–257).
- Lanstyák István 2006b. Határtalanítás (a Magyar értelmező kéziszótár 2. kiadása után, 3. kiadása előtt). Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Slíz Mariann szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére.* Budapest: Argumentum. 179–286.
- Lanstyák István 2016. Nyelvítés. Gróf Annamária–Kolláth Anna–Szoták Szilvia szerk., *Szélrózsa. A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat lendvai konferenciájának előadásai.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. (Megj. alatt.)
- Lanstyák István–Benő Attila–Juhász Tihamér 2010. A Termini magyar–magyar szótár és adatbázis. *Regio* 21/3, 37–58.
- Lanstyák István–Szabómihály Gizella 1996. Contact Varieties of Hungarian in Slovakia: a Contribution to their Description. *International Journal of the Sociology of Language* 120: 111–130.
- Lanstyák István–Szabómihály Gizella 1997. *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség. (Nyelvi változók a szlovákiai és magyarországi középiskolások néhány csoportjának magyar nyelvhasználatában.)* Pozsony: Kalligram.
- Lanstyák István–Szabómihály Gizella 2005. Hungarian in Slovakia. Fenyvesi Anna szerk., *Hungarian Language Contact Outside Hungary: Studies on Hungarian as a minority language.* Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 47–88.
- Márton Gyula 1969. *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Maticsák Sándor szerk. 2007. *Nyelv, nemzet, identitás.* I. Budapest–Debrecen: Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság.
- Rabec István 2012. *A nyelvépülés vizsgálata szlovákiai fiatalok körében. Doktori disszertáció.* Budapest: ELTE BTK. <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/rabecistvan/diss.pdf> (Utolsó letöltés: 2015. 01. 19.)
- Rampton, Ben 1995/2005. *Crossing: Language & Ethnicity among Adolescents.* Manchester, UK–Northampton, MA: St. Jerome Publishing.
- Rampton, Ben 1997. Language Crossing and the Redefinition of Reality: Implications for Research on Codeswitching community. *Working Papers in Urban Language & Literacies* 5. <http://www.kcl.ac.uk/sspp/departments/education/research/ldc/publications/workingpapers/the-papers/5.pdf> (Utolsó letöltés: 2016. 01. 10.)
- Rampton, Ben–Charalambous, Constadina 2010. Crossing: A Review of research. *Working Papers in Urban Language & Literacies* 58. https://www.academia.edu/6464394/WP58_Rampton_and_Charalambous_2010_Crossing_A_review_of_research (Utolsó letöltés: 2016. 01. 10.)
- Sík Endre–Surányi Ráchel szerk. 2015. *Határhatások.* Budapest: ELTE–TÁRKI. http://tat.k.elte.hu/file/Hatarhatas_2015.pdf (Utolsó letöltés: 2016. 01. 10.)

Szabó Mihály Gizella–Lanstyák István 1998. Nyelvi változók a magyar nyelv szlovákiai változataiban. Sándor Klára szerk., *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged: JGYF Kiadó. 113–122.

Szilágyi N. Sándor 2004. *Elmélet és módszer a nyelvészetben, különös tekintettel a fonológiára*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeumegyesület.

Weinreich, Uriel 1953/1974. *Languages in Contact. Findings and problems*. The Hague–Paris: Mouton. (Eighth Printing.)

Függelék

A SOFUHE-kutatás alapadatai

A terepmunka ideje: 1991–1993

Csoportok:

M: Magyarországi középiskolások (825 fő)

Bm: Magyar tannyelvű iskolába járó szlovákiai középiskolások (493 fő)

Bs: Szlovák tannyelvű iskolába járó szlovákiai középiskolások (286 fő)

Kutatópontok:

Nyugat: Somorja – Csorna (382 fő)

Közép: Fülek – Bátorfyerenye (451 fő)

Kelet: Királyhelmec – Tokaj (771 fő)

Az adatközlők száma összesen: 1604 fő

Szignifikáns eltérések:

a: $p < 0,005$ (0,5%) nagyon erősen szignifikáns

b: $p < 0,01$ (0,5–1%) erősen szignifikáns

c: $p < 0,05$ (1–5%) enyhén szignifikáns

i: $p < 0,05$: nem szignifikáns vagy kétes (a próba nem alkalmazható)

	M	Bm	Bs	Σ
Nyugat	161	170	51	382
Közép	244	132	75	451
Kelet	420	191	160	771
Σ	825	493	286	1604

Lanstyák István

Comenius Egyetem Pozsony

istvan.lanstyak@uniba.sk

Viszi busz gyermeket zeskolába: **Névelőtörlés a csángóban mint** **magánhangzó-gyengülési** **folyamat**

Huszthy Bálint

1. Bevezetés: A csángók „akcentusa”

A csángó a magyar köznyelvtől minden nyelvi szinten legtávolabb álló magyar nyelvjárás, valamint az egyetlen olyan nyelvváltozat, melynek megértése nehézséget okozhat a nem csángó magyar beszélők számára (vö. Kiss 2003: 312). A csángót a köznyelvtől és a többi magyar nyelvjárástól való erős különbözősége okán akár önálló nyelvként is számon lehetne tartani, ám ettől ebben a cikkben eltekintek, egyrészt az aktuális magyar tudományos álláspontra, másrészt a kutatás adatközlőinek megítélésére hagyatkozva: arra a kérdésre, hogy magyarul vagy csángóul beszélnek-e, határozottan feleltek: „Mi [csángók] magyarul beszélünk, és itten Magyarországon magyarosan beszélnek” (részlet a felvételekből, forrás a bibliográfiában).

A Nyugat-Európában beszélt nyelvekben nem ritka jelenség, hogy a nyelven belüli dialektális különbségek kölcsönös meg nem értéshez vezessenek (ilyesmi leggyakrabban a német és az olasz nyelvterületen fordul elő, vö. Domokos 2009: 73). Ugyanakkor ezen nyelvek beszélői mégsem érzik úgy, hogy meg nem értett honfitársuk idegen akcentussal beszélne a bizonyos nyelvet, tisztában vannak vele, hogy dialektális különbségekről van szó (mindezt egy olasz, német és lengyel beszélőkkel készített kérdőíves felmérés alapján állítom).¹

Ezzel szemben a magyar beszélőknek gyakran támad olyan érzése csángókat hallva, mintha a csángók idegen akcentussal beszélnének magyarul.²

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2016. *Nyelvelmélet és kontaktológia 3*. Szent István Társulat. Budapest–Piliscsaba. 66–96.

¹ A kérdőívet összesen 38 adatközlő töltötte ki; az eredmények megerősítik az alaphipotézist, miszerint a beszélők képesek különbséget tenni a dialektális és az idegen akcentus között (noha az akcentus e két változatának különbségei objektív tudományos módszerekkel nem igazolhatók). A kérdőív eredményekkel együtt elérhető az interneten, forrás a bibliográfia végén.

² A csángó beszéd idegenszerűségét már korábbi századok kutatói is feljegyzik, vagyis nem csak a XX. és XXI. század politikai és történelmi eseményeinek hatása, hogy a csángó idegenül cseng a

Feltevésém szerint a nyelvi idegenségérzet hangtani hátterét elsősorban a csángóban megjelenő magánhangzó-gyengülési folyamatok alkotják (melyek a román hangtan csángóra való erős kontaktushatásával magyarázhatók). Ugyanis semelyik másik magyar dialektusra nem jellemző, hogy a magánhangzók ejtése olyan mértékben hajlamos lenne a fonetikai gyengülésre (többek között svák és más centralizált magánhangzók gyakori megjelenése okán), mint a csángóban, beleértve a többi erdélyi magyar nyelvjárást is (vö. Márton 1956, 1969, 1970).

Ebben a cikkben a csángóra jellemző leggyakoribb magánhangzó-gyengülési folyamatot szeretném bemutatni román kontaktushatás eredményeként, amely nem más, mint a határozott névelő gyengülése, illetve gyakori törlődése. A csángóban gyakran tapasztalható névelőhiány – mint például a tanulmány címében feltüntetett mondatban –, és ennek nemcsak nyelvtörténeti vagy szintaktikai, hanem hangtani okai is lehetnek. A *viszi busz gyermeket zeskolába* egy lehetséges csángó mondat, amely ugyan a kutatás korpuszát jelentő felvételen nem pontosan így hangzik el: a pontos idézet „viszi busz gyermeket *a* ziskolába”, ahol az *a*-val írt névelő egy részben centralizált, svához hasonló magánhangzó; emellett az „iskola” szót az adatközlők gyakran ejtik *ziskolaként*, illetve *zeskolaként* is a felvételeken. Ezekben az esetekben a *zeskola* szó kezdő mássalhangzója természetesen a határozott névelő maradéka, amely elől a magánhangzó teljes egészében törlődött. Ha feltételezzük, hogy a címben szereplő mondatban a *busz* és a *gyermeket* szavak előtti névelő magánhangzója is hasonló módon törlődhetett, akkor valójában a névelőtörlés itt nem más, mint egy magánhangzó-gyengülési folyamat végeredménye.

2. A kutatás apropója

2.1. A csángó mint nyelvtörténeti forrás

A nyelvjárástani szakirodalom egyöntetűen állítja, hogy a Kárpátok északkeleti lejtőin elhelyezkedő Moldova területén beszélt nyelvjárások a magyar nyelv legarchaikusabb változatai (Csúry 1936; Márton 1970; Szabó 1981; Pozsony 2005; Kádár 2015; stb.). Ezekre a nyelvjárásokra összefoglaló néven *csángóként* szokás utalni, noha legalább három jól elkülöníthető dialektális változat él a területen: az *északi csángó*, a *déli csángó* és az úgynevezett *székelyes csángó* (Márton 1969; Benkő 1989a).³ A moldvai nyelvjárási régió földrajzi és

magyar fül számára: „Palatális hangjaik, oláh szavaik miatt a laikus magyar csak hosszas megfigyelés után venné észre, akkor is leginkább a hangsúlyról, hogy magyar emberekkel volna dolga” (Rubinyi 1901: 58).

³ A szakirodalom az északi csángót (a Tatros és a Tázló folyók környékén beszélt változatot) tartja a legarchaikusabbnak és egyben a román befolyás által leginkább sújtottnak, míg a székelyes csángót (amelyiket a Szeret és a Moldova folyók környékén beszélnek) a legkevésbé régiesnek (Benkő 1989a). Jelen tanulmány szempontjából azonban a csángó változatok eltérései érdekeltenek, az adatokból ugyanis úgy tűnik, hogy a névelőtörlés szinkron hangtani folyamata mindet egyaránt érinti (l. később).

történelmi adottságai mindenesetre valóban hozzájárulhattak ahhoz, hogy a csángóban megőrződjenek a magyar nyelv archaikus rétegei.

Az areális nyelvészet normái szerint a földrajzilag elszigetelt, valamint a periférikus nyelvi területeken jobban fennmaradnak egy adott nyelv régies vonásai (vö. Gobber–Morani 2010: 276). A csángó mindkét kritériumnak megfelel, hiszen a magyar nyelvterület földrajzi peremén helyezkedik el (a Kárpát-medencén is kívül esve), valamint a történelem folyamán mindig is nyelvi szigetet képezett (vö. Hoppa 2009, 2012). Ez alapján a csángó nyelvjárás a nyelvtörténetek segítségére lehet az ómagyarral kapcsolatos kérdésekben, hiszen a csángó beszélők voltaképpen szinkroniában lehetnek képesek diakrón adatokat szolgáltatni.⁴

Mindamellet az egyetlen olyan magyar nyelvjárás terület, mely a történelem folyamán állandó többnyelvűségnek és erős kontaktus-hatásnak volt kitéve, ugyanis Moldva sosem volt a történelmi Magyarország része. A csángók sem voltak ugyan őslakosok ezen a területen, ám a diakrón nyelvi adatok (úgy mint magyar jövevényszavak román nyelvű kódexekben, illetve magyar személynévek és földrajzi nevek) arról árulkodnak, hogy már a XIV. század elejétől fogva jelentékeny számú magyarságnak kellett lennie Moldvában (Benkó 1989a: 287). A kora újkortól kezdve is folyamatosan szivárogtak át székelyek és magyarok a Kárpátokon túlra, az 1764-es madéfalvi veszedelem után pedig ugyancsak nagy számú székely népcsoport telepedett meg itt (vö. Tánczos 1999; Domokos 2001; Vincze 2004). A román nyelv használata azonban a történelem valamennyi szakaszában jellemző volt a moldvai területekre, és magyarral szembeni domináns jellege is igen hamar (már jóval a XX. század előtt) jelentkezhetett (vö. Márton 1969; Benkó 1989a, 1989b).

A román nyelv rendkívül erős befolyása valamennyi nyelvi szinten érintette, és folyamatosan érinti a csángó nyelvjárásokat, következésképpen a nyelvtörténet számára igen fontos elválasztani egymástól a feltételezhetően ómagyar vagy középmagyar korból megőrzött nyelvi régiségeket a nyelvi kontaktus eredményeitől. A két folyamat persze nem zárja ki egymást, sőt akár erősítheti is egyik a másikat, hiszen egy régről fennmaradt nyelvi elem könnyebben megőrződik, ha ezt nyelvi kontaktus is támogatja.

Cikkem fő célja épp ez utóbbi hipotézis megerősítése, ugyanis úgy találom, hogy a csángóban megfigyelhető névelőhiányt nemcsak szintaktikai vagy pragmatikai tényezők okozhatják (melyek ómagyar kori vonásokkal egyeznek), hanem olyan hangtani folyamatok is, melyeknek román kontaktus-hatás az okozója. A hangtani névelőgyengülés, illetve névelőtörlés ugyanakkor elő is segítheti a feltételezhetően ómagyar korból megmaradt névelőhiány tartós fennmaradását.

⁴ A Münchener-kódexben fennmaradt, első magyar nyelvű Újszövetség-fordítás is Moldvában készült, és a jelen kutatás korpuszát jelentő felvételeken szinte ugyanazt a nyelvet lehet az adatközlőktől visszahallani, mint ami az 1466-ban keletkezett kódexben is tetten érhető.

2.2. A kutatás korpusza

Tanulmányom korpusza hangfelvételekből áll, melyek két időszakban készültek. Először is az MTA Nyelvtudományi Intézetében (továbbiakban NYTI), melynek Magyar Generatív Történeti Szintaxis Kutatócsoportja két csángó adatközlőt hívott Budapestre 2014 márciusában, hogy egy kétnapos kerekasztal-beszélgetés során értékes információkat nyerhessenek tőlük az ómagyar mondattannal és morfológiával kapcsolatban. A mintegy tízórányi interjúanyagban kötetlen beszélgetés, valamint irányzott kérdések hangzanak el a csángók mai nyelvhasználatáról. A beszélgetőpartnerek egy hatvanöt év körüli házaspár, Ágnes néni Kákován (azaz Forrófalván), Gyuri bácsi Klézsén született.⁵ Az adatgyűjtés céljai között ugyan hangtani kérdések nem szerepeltek, de a felvételek jó kiindulópontot nyújtanak a csángó hangtan szinkron vizsgálatához is.

A felvételek átíratait nekem volt lehetőségem elkészíteni 2015 tavaszán, hogy azok korpuszként szolgálhassanak morfológiai és szintaktikai elemzésekhez (az átíratok és a felvételek letölthetők az NYTI honlapjáról, forrás a bibliográfia végén). Hangtani érdeklődésemnél fogva emellett számos fonológiai jellegű jegyzet is fűztem az átíratokhoz, melyek között kiemelt szerepet kaptak a magánhangzó-gyengülési folyamatok.

Később sikerült kiegészítenem az NYTI-ben készült felvételeket két szintén kákovai születetésű adatközlő, egy harminckilenc éves anya (Krisztina) és tizenhét éves fia (Krisztián) segítségével. A körülbelül kétórás kötetlen beszélgetést kézi mikrofonnal rögzítettem, azzal a céllal, hogy hangtani kérdésekben kiegészítőül szolgáljon a korábbi felvételekhez. A hanganyag ugyan nem stúdiófelvétel minőségű, ám mindenképpen meghaladja az NYTI-ben készült felvételek hangminőségét, és akusztikai programokkal többé-kevésbé megfelelően elemezhető anyagot nyújt (l. a tanulmány 4. pontjában).

Össességében tehát három kákovai és egy klézsei adatközlő beszéde alapján vonom le a következtetéseimet ebben a tanulmányban.⁶ Négy adatközlő

⁵ Bár az adatközlők szomszédos falvakból származnak, Ágnes néni jól hallhatóan archaikusabb csángó nyelvjárást beszél Gyuri bácsinál, aki feltehetőleg székelyes csángó környezetben nőtt fel, míg Ágnes néni az északi csángó terület központjában, Románvásárban járt iskolába. Névelőtörlést (és magánhangzó-gyengülési folyamatokat) azonban mindketten alkalmaznak.

⁶ Kutatásom négy adatközlője közül Krisztina beszél legrégebben, elmondása alapján szülei északi csángók lehettek, akik *sz-szevze* beszéltek; két öket idéző példát hoz: „Hessz kakasz!” ’Hessz kakas!’, „Kell szieszszek, nehogy odafüsztyölődjék.” ’Sietnem kell, nehogy odaégjen.’ A legarchaikusabb csángó nyelvjárások ugyanis „pösze” változatok, vagyis a palatális szibilánsok /ʃ, ʒ, tʃ/ alveolárisan jelennek meg bennük: [s, z, ts] (illetve diakrón megközelítésből esetleg megőrizhették a szibilánsok korai ómagyar kori, palatalizálatlan megjelenési formáját), (vö. Gálffy 1964b). Generációk közti érdekes különbség, hogy Krisztián egy a magyar köznyelvhez sokkal közelebb álló csángó nyelvjárást beszél, valószínűleg részben a média befolyására (bevallása szerint román és magyar nyelvű tévéműsorokat egyaránt néz otthon), illetve amiatt, hogy tavaly óta rendszeresen látogat Budapestre. Egy külön tanulmányt érdemelne annak a megfigyelése, hogy mely csángó hangtani folyamatok tűnnek el a beszédéből a köznyelv hatására, és melyek maradnak meg tartósan: például a csángóra egyébként nagyon jellemző (és a másik három adatközlő beszédében

természetesen statisztikai elemzésekhez nem elegendő, számukat tervezem növelni a közeljövőben, lehetőleg terepmunka során Csángóföldre látogatva. Ugyanakkor az ebben a cikkben leírni kívánt hangtani megfigyelésekhez a felgyűjtött hanganyag jól használható.

3. Névelőhiány a csángóban

3.1. A hiány természete és lehetséges okai

Ahogy a tanulmány címében is tapasztalható, a csángók beszédében általában jelentősen kevesebb határozott névelő tűnik fel, mint a köznyelv vagy más magyar nyelvjárások beszélőinek megszólalásaiban. A csángóban tapasztalt névelőhiány többféle nyelvészeti szemszögből is magyarázható: mindenekelőtt kézenfekvőnek tűnik arra gondolni, hogy a csángó nyelvjárások esetleg megőriztek valamit a magyar grammatikának abból a történeti szakaszából, melyben a határozott névelőnek még jóval szűkebb volt a használati köre a mai állapothoz képest.

I. Gallasy Magdolna (1991, 1992) és Egedi Barbara (2011a, 2011b, 2014) szerint a határozott névelőnek fokozatos térnyerése figyelhető meg a magyar nyelv történetében: a névelő belső fejlődés eredményeként keletkezett a mutató névmásból kiválva, majd használati köre és alkalmazásának mértéke egyre növekedett. Az ómagyar korban ugyanakkor még jóval ritkábban volt használatos a határozott névelő, ugyanis a főnévi kifejezések referenciális azonosíthatósága nem követelte meg a megjelenését. Ha a kifejezés más eszközökkel is azonosítható volt – például határozórag, névmási módosítók, birtokos szerkezetek, tulajdonnevek, generikus értelmű kifejezések esetén –, a névelő általában nem jelent meg a kifejezés előtt (Egedi 2014: 104–112). Ez az általánosítás a csángóra is érvényes lehet, mint megőrzött régiség az ómagyar korból. Ellenben a csángó névelőhiánynak olyan válfajai is felbukkannak a korpuszban, melyek ebből a szemszögből kevésbé magyarázhatók.

Kádár Edit (2015) arra hívja fel a figyelmet, hogy ez a fajta hiány a csángóban nemcsak diakrón, hanem szinkrón szempontból is megközelíthető. Korpuszában a névelő felbukkanása, illetve hiánya nem szisztematikus, mint az ómagyar adatokban, ezért lehetségesnek találja, hogy a mai csángó beszélők fejében kétféle grammatika verseng: egy „sztenderdre hajazó” (több névelőt megengedő) és egy úgynevezett „diskurzusfunkciókra érzékeny” grammatika. Utóbbi az ómagyar nyelvváltozatokhoz hasonlóan megelégszik a határozottság egyfajta megjelenítésével, és amennyiben az valamiképp kifejeződik, már nem tart igényt határozott névelő bevezetésére. Kádár nem zárja ki az utóbbi grammatika ómagyar eredetét, de nem is feltétlenül tartja szükségyszerűnek az efféle következtetést.

rendszeresen feltűnő) emelkedő diftongusokat (pl.: *ién* 'én', *üő* 'ő', *juó* 'jó') szinte egyáltalán nem ejti a beszédében, viszont magánhangzó-gyengüléseket alkalmaz.

Szintén szinkrón szintaktikai megközelítésből a névelőhiány bizonyos esetei névelőtörlésként is értelmezhetők, ez azonban felveti, hogy a csángók által ki nem ejtett névelő korábban (vagy a mélyszerkezetben) jelen volt, és így kizárja a névelő hiányának esetleges ómagyar eredetét. A szintaktikai névelőtörlés annyit tesz, hogy bizonyos főnévi DP kifejezések D fejből törlődik a névelő. Ez lehetséges például birtokos szerkezetben (*valakinek Ø valamije*), tulajdonnevek vagy megszólításként is használatos foglalkozásnevek előtt (*visítózik Ø Tomika; Ø tanárnő kikészült*), és általában mondat eleji főnevek előtt (*Ø kulcs a portán*). Kádár (2015) szerint azonban például az utóbbi biztosan más természetű jelenség, mint ami a dialektális adatokban felszínre kerül. Az utolsó példához hasonló, mondat eleji névelők elhagyásáról azt írja, viszonylag új nyelvi fejlemény, amelyben egyedi referensre vonatkozó köznevek jelennek meg (ahogy többnyire a hivatali nyelvi kifejezések esetében is, mint „szerződő felek kijelentik”, „elnök megszakítja” stb.).⁷ Végül én is úgy gondolom, hogy a csángó adatokban nem szintaktikai névelőtörlés történik, felvetek azonban egy olyan magyarázatot, amely eddig nem szerepelt a szakirodalomban.

A csángó névelőhiány negyedik lehetséges okát, amely fonológiai természetű, ebben a cikkben szeretném javasolni. Kiinduló hipotézisem szerint lehetséges, hogy a határozott névelők, amelyek prozódiailag igen gyenge pozícióban, többnyire főhangsúly előtt jelennek meg, hajlamosak a *lenícióra*, vagyis egyre gyengülő artikulációs erővel ejtődnek, mígnem eltűnnek. Kutatásom korpuszában a határozott névelőknek igen sokféle akusztikai minőségű magánhangzója szerepel: van közöttük a köznyelvivel megegyező, alsó nyelvállású, kerekített, veláris [ɒ], ennél valamivel magasabb nyelvállású, szintén kerekített [ɔ], valamint előfordulnak ezek kerekítetlen változatai és egyéb svá-szerű, redukált magánhangzók. Feltételezésem szerint utóbbiak azért jelenhetnek meg, mert a névelő magánhangzója gyengülésnek van kitéve a csángóban. A leníció nem érinti a mássalhangzót, így maradhat meg az „az” z eleme.

A többféle magyarázat természetesen együttesen, esetleg egymást erősítve is megjelenhet a csángóban, ebben a cikkben is ezt az álláspontot szeretném támogatni. Lehetségesnek tartom Kádár Edit (2015) felvetését a kétféle versengő grammatikával kapcsolatban, hiszen ez magyarázhatja a csángó névelőhiány következtetlenségét. Am a lehetséges okok mellé mindenképpen fontosnak tartom felvenni a hangtani tényezőt, mert az adatok alapján azt

⁷ A névelőhiány egy egyedi esetére nézve akár egy olyan morfológiai magyarázat is felmerülhet, amely az alanyi és a tárgyias igeragozás keveredésén alapul. Gyakran előfordul ugyanis a korpusz hangfelvételein, hogy egy tárgyias ragozású ige után az adatközlők alanyi ragozásnak megfelelően illesztik a tárgyat, vagyis névelő nélkül, pl.: *várja madarat, iseli inget* 'viseli az inget/visel inget', *főzik levesset* 'főzik a levest/főznek levest' stb. Elképzelhető, hogy valóban a kétféle igeragozás keveredéséről van itt szó, vagyis inkább arról, hogy az adatközlők tárgyias ragozást alkalmaznak olyan esetben is, mikor alanyit kéne (illetve mikor a szintagma többi eleme alanyi ragozáshoz van berendezve). Esetleg a tárgyias ragozás analógiás úton kiszoríthatja az alanyit a csángó morfológiából a tárgyias igék esetében.

tapasztalom, hogy sok olyan helyen, ahol látszólag nem találunk névelőt, a névelő valójában jelen van, csak hangtanilag redukált formában.

3.2. Adatok a csángó névelőtörlésre

A következőkben néhány példával igyekszem illusztrálni az imént megfogalmazottakat, a csángó névelőhiány forrásaként lehetőleg több különböző okot, illetve az okok együttes megjelenését feltételezve. Az alábbi, korpuszból kiragadott mondatok mindegyikéből hiányzik néhány határozott névelő, melyek megjelenése a köznyelvi változatban kötelező volna. A példák az NYTI-ben felvett hanganyagból származnak.

- (1) a. S mikor így egy kosárnak Ø file leszakad...
- b. Várják Ø husjéto... 'várják a húsvétot'
- c. Ugyanezt Ø csángó beszédet...
- d. S vót ulyan, hogy kitépte Ø farkas a falat, s kivette Ø báránkát tavasszal.
 S ott Ø kerbe ette meg, mer nálunk hogy nagy vót a kert, s nem vót még ház, Ø kerbe ette meg.

Az (1a) példában a birtokos szerkezet *-nak* határozóragja, az (1b)-ben a *vár* ige határozott ragozása indokolnák a határozott névelő megjelenését a köznyelvben, ám úgy tűnik, a csángóban a határozottságnak egyféle kifejezése is elegendő az adott főnévi csoport azonosításához. Ugyanez feltételezhető az (1c) esetre is, ahol a mutató névmás azonosítja a főnévi csoportot, így voltaképpen „kiváltja” a határozott névelőt.

Az (1d) mondatban feltűnő *farkas* és *báránka* előtti névelőhiány ellenben azzal indokolható, hogy ezek a főnevek egyedi referensekre vonatkoznak (amit akár a *husjét* szóról is el lehetne mondani az előző példában), ezért a tulajdonnevekhez hasonlóan viselkednek, amelyek előtt a köznyelvben sem feltétlenül kötelező a névelő. A *kert* főnév előtt viszont egyszer találkoztunk határozott névelővel, kétszer pedig nem. A jelenség akár úgy is magyarázható, hogy a *kertben ette meg* kifejezés generikusabb értelmű, mint a *nagy volt a kert*, így utóbbiban kevésbé maradhat el a névelő (ráadásul előbbi tagmondat eleji főnevet tartalmaz). Illetve Kádár (2015) javaslata alapján azt is feltételezhetnénk, hogy a csángóban versengő grammatikák közül először a sztenderdre hajazó jelenik meg, azt követően pedig a névelőt nem igénylő. Ám ha az eddig felsorolt indoklások mellett a hangtani tényezőt is számításba vesszük, a nagyobb kihívást jelentő névelőhiányok esetenként kézenfekvőbb magyarázatot nyerhetnek. Úgy vélem, hogy a következő – (2) alatt felsorolt – példákban (a fentieknél jóval egyértelműbben) hangtani okokra visszavezethető névelőhiány mutatható ki.

- (2) a. Emezt [ə] gyermeket.
 b. Nem lehet megenni [ə] tojást nagybüötbbe.
 c. Felfő Ø viz. 'felforr a víz'
 d. Aszu szilvából főzik Ø levestet.

Az (2a) és (2b) példákban egy rövid, svá-szerű, centralizált magánhangzó hallható a hiányzónak feltételezett határozott névelő helyén. Úgy gondolom, hogy ez a hang nem más, mint maga a határozott névelő, amelynek magánhangzója fonológiai gyengülésen ment keresztül, és mindössze egy svá maradt belőle. Ennek apropóján egy pillanatra érdemes felidézni az (1c) példát, amely a (2a)-hoz hasonló szerkezetű (a névelő mutató névmás és névszó között hiányzik). A felvételen ugyanis kivehető, hogy a mutató névmás záró /t/-je felpattan a rákövetkező mássalhangzó előtt, és a két elem közé egy alig hallható svá ékelődik be. A svá fonetikai szempontból a felpattanás utáni zörej része is lehet, ám elképzelhetőnek tartom, hogy az itt sem más, mint a redukált magánhangzójú határozott névelő maradéka. Ha ugyanis a svá (azaz a névelő) nem lenne jelen, a mássalhangzótörlés szabálya szerint az *ugyanez<t> csángó* szavak közötti mássalhangzó-torlódásból a középső /t/-nek ki kellene esnie. A csángóra kifejezetten jellemző ez a fajta mássalhangzótörlés (főleg a /t/ esetében), amit egyéb visszatérő (helyenként már látott) példák is jól illusztrálnak, pl.: *kerbe* 'kertbe', *husjéto* 'húsvétot'⁸, *Budapesre, tesvérek, kereslyányom, Isván* stb. Feltételezésem szerint tehát a (2a), (2b), valamint az (1c) példában is egyaránt magánhangzó-gyengüléssel van dolgunk: a határozott névelő svává redukálódásával, illetve az (1c) esetében szinte teljes eltűnésével (fonológiai jelenlétét a /t/ felpattanása jelzi).⁹

A (2c) és (2d) példákban szintén magánhangzó-gyengülésre vezettem vissza a határozott névelők hiányát. A (2c) esetén ugyan nem jelenik meg svá, de az első szó végén található *ő* nem tipikus szóvégi hosszú [ø:] -ként viselkedik: a vártnál jobban megnyúlik, és a hangminősége kissé elszíneződik tartamának második felében, szinte centralizálódik. Úgy vélem, hogy az *ő* artikulációja ebben az esetben a redukált határozott névelőével olvad egybe, így a névelő itt is jelen van, csak egy elsvadt magánhangzó formájában, amely voltaképpen diftongust képez az előtte álló hosszú magánhangzóval.

A (2d) példában nem hallható svá a törölt névelő helyén, sem más redukált magánhangzó. A fentiek ismeretében mégis úgy vélem, hogy a névelő hiányának lehetséges magyarázatai között ezúttal sem lehet figyelmen kívül hagyni a magánhangzó-gyengülést, amely ez esetben teljes törlést jelent. A

⁸ A *husjéto* szóban az emelkedő [je:] diftongus kezdő eleme mássalhangzóként viselkedik, feltehetőleg ezért esik ki az elé kerülő /v/: *hus<v>jéto*.

⁹ Fonológiai szempontból ebben a példában voltaképpen opacitással van dolgunk. A középső mássalhangzó törlése C₁C₂C₃ környezetben posztlexikális folyamat, ami minden környezetben automatikusan végbemegy a csángóban. Ennek hiánya magyarázatra szorul, ami jelen esetben a határozott névelő testetlen jelenléte.

magánhangzótörlést azonban esetleg segíthetik korábban említett egyéb tényezők is, úgymint a határozottság más eszközökkel való kifejezése, például az igeragozás által (*főzik* és nem *főznek*; illetve a kétféle igeragozás keveredése, mint a 7-es lábjegyzetben láthattuk), valamint a *leves* szó generikus értelmezése.

A következő példák az iméntieknél is egyértelműbben világítanak rá a névelőtörlés hangtani magyarázatának létjogosultságára.

- (3) a. zapjáék 'a szüleik'
 b. mindig zegész 'mindig mindenki'
 c. Zonokád a zovodába jár? Nem, met ziskolába jár.
 d. Nem láttam senkit zudvarán, vagy nem láttam Ø kapuba senkit.
 e. Üök tartoznak zalsó templomhoz, s mik tartozunk Ø felső templomhoz.

Az (1) és (2) alatti példákban a határozott névelőnek csak a mássalhangzó nélküli változatáról volt szó, (3) alatt azonban már a mássalhangzós változat, az „az” is megjelenik; illetve csak részben jelenik meg, hiszen az „az” magánhangzója esetenként teljesen eltűnik a *z* elől, ami komoly érv a magánhangzó-redukciós magyarázat mellett.

Régi megfigyelés (vö. Szarvas 1874a; Gálffy 1964a), hogy a csángóban a határozott névelő mássalhangzója olyan intenzíven hajlamos átszótagolódni a következő szó elejére (illetve a következő szótag szótagkezdetébe), hogy a kiejtésben teljesen egybeolvad a névelőt követő szóval, mintha az „az” *z*-je már nem is a névelő, hanem a következő szó része lenne, pl.: *zeskolába*, *zespítályba* 'a kórházba', *zesküvés*, *zirásokat* 'a könyveket', *zimádságot*, *zidén* stb. Mindazonáltal a *z* látszólagos szó eleji újraelemzése nem jelenti azt, hogy a *z* lexikalizálódott volna a szavak elején. Az adatközlők a felvételeken számos alkalommal ejtik ugyanezeket a szavakat *z* nélkül, sőt megállapíthatjuk, hogy csak akkor ejtik a *z*-t, amikor a határozott névelő megjelenése indokolt. Úgy vélem, a heves átszótagolás ellenére a csángók tisztában vannak azzal, hogy a *z*-vel a határozott névelőt jelenítik meg, és az lexikálisan nem a szó része. Vagyis a *z* eltolódása produktív fonológiai folyamat, amit olyan esetek is megerősítenek, melyekben a *z* újabb keletű szavak vagy jövevényszavak előtt jelenik meg, pl.: *zovodába*, *zábecsédát* 'az ábécét', *zodájéba* 'a szobába (← román *odaie*)', *zógrádából* 'az udvarról (← román *ogradă*)', *zizé* 'az izé', stb. Az *izé* szót meglepően sokszor használják a korpusz adatközlői, általában megakadásjelenségekhez fűződően, illetve mikor nem jut eszükbe egy szó magyarul.¹⁰ Az *izé* előtti *z* szó eleji lexikalizálódása ellen szól az a tény is, hogy a csángó

¹⁰ Az „izé” használata sokszor komikus hatást kelt, főleg, mikor egy „veretes”, nyelvmélék jellegű csángó mondatban jelenik meg, pl.: „Bévétték közbe az ifjakat, s ott még ültek, s aztán itt kivették a nyírászat ['menyasszonyt'], elvitték, hogy levetkeztették abba a ruhákba, melikbe vót egész nap [...], egy gyínget, egy katrincát ['kendőt'], egy ruhát, s aztá azokba az ötözetbe fel kellett készíteni, a nyírászról levették azt a hosszú izét, s kötték föl azt a ruhát a jizére.” A mondat utolsó szava is jól mutatja, hogy a *z* nincs lexikalizálódva az *izé* szó elején, hiástustöltő szerepben itt a [j] jelenik meg.

beszélők a határozatlan névelő *gy*-jét is ugyanolyan intenzitással hajlamosak átszótagolni a szó elejére, mint a határozott névelő *z*-jét, pl.: *egy gyizé* (törölt magánhangzójú *gyizé* alak ellenben nem fordul elő a felvételeken), illetve a 10. lábjegyzetben is megjelenő *egy gyinget*, stb.

Mindez azt sugallja, hogy amikor a szó eleji *z* például szünet után, mássalhangzó után vagy mondatkezdő helyzetben jelenik meg – mint a (3) alatti példákban –, akkor valóban van határozott névelő ezek előtt a szavak előtt, még ha az magánhangzó nélkül is áll. A (3a) példa a felvételeken a következő szövegkörnyezetben hangzik el: – *Nincs közös szó arra, hogy anyja, apja? – Nincs. Zapják.* Vagyis a *zapják* 'a szüleik' szó névelőjéből teljes egészében törlődött a magánhangzó. Hasonló magánhangzótörlés történt a (3b) példában is, ahol az „az” *a*-ja mássalhangzó után foszlott semmivé. A teljes törlést ez esetben elősegíthette, hogy a „mindig zegész” szókapcsolat gyakran hangzik el fordulatként a csángók szájából (az *egész* 'mindenki'-t jelent). Feltételezésem szerint az „az” névelője végigment a leníció lépcsőin, vagyis először svává redukálódott, majd a gyakori használat hatására teljesen kikopott.

A (3c) példa az „az” névelő három különböző megjelenését mutatja be: először mondat eleji pozícióban tűnik fel magánhangzó nélkül, rögtön utána magánhangzóval együtt, ám attól elválva, végül pedig újra magánhangzó nélkül, mássalhangzót követő helyzetben. Érdekesség, hogy az „az” magánhangzója nem ritkán mássalhangzóra végződő szó után törlődik, így mássalhangzótorlódást okozva, holott a csángó fonotaktikája nem kedveli a mássalhangzók tömörülését, mint korábban is láttuk.¹¹

Végül a (3d) és (3e) mondatok egyértelműen rávilágítanak a magánhangzótörlés hangtani indoklására: mindkét esetben szembeállítás, illetve párhuzamvonás történik, és a két-két tagmondatban szereplő főnévi csoportok egyaránt igényelnék a határozott névelő megjelenését. Ugyanakkor a névelő csak az első tagmondatban tűnik fel, mégpedig egy törölt magánhangzójú *z* formájában. Feltevésem szerint mind a négy névelő azonos módon redukálódott ezekben a mondatokban: vagyis nem maga a névelő törlődött, hanem csupán a magánhangzója. A magánhangzóval kezdődő szavak előtt így megmarad a névelő *z*-je, a mássalhangzóval kezdődők előtt ellenben semmi nem marad. Mindezt a mondatok szembeállítási jellege támasztja alá, hiszen a két párhuzamos tagmondatnak ugyanazokat a szóelemeket kellene tartalmaznia.

Összességében tehát azt állítom, hogy a névelőtörlés bizonyos esetei egy magánhangzó-gyengülési folyamat végeredményeként is megragadhatók a csángó nyelvjárásban. Hogy valóban folyamatról van szó, arról az a tény árulkodik, hogy nemcsak a végeredménnyel (vagyis a magánhangzó hült helyével) találkozhatunk az adatokban, hanem a magánhangzó gyengülésének közbülső fázisaival is: ezeket a tanulmány 4. pontjában fogom bemutatni, részletesebb elemzésekkel.

¹¹ Ahogy a 9-es lábjegyzetben szereplő példa esetén, fonológiaiul ezúttal is opacitással van dolgunk.

3.3. Névelőgyengülésről a XIX. században

Mielőtt rátérnék a magánhangzó-gyengülés fonetikai elemzésére, szeretném kiegészíteni az előző pontban megfogalmazottakat a csángó nyelvjárás első tudományos leírásainak bizonyos részleteivel, melyek a XIX. század végén jelentek meg a *Magyar Nyelvőrben*, Szarvas Gábor (1874a, 1874b) és Munkácsi Bernát (1880, 1881) tollából. Úgy tűnik ugyanis, hogy ők is találkoztak a névelőben történő magánhangzó-gyengüléssel, ám egész más oldalról mutatták be írásaikban.

- (4) „Ott van másodsor az articulusként szereplő mutató *ez, e* [...]. Csángó példák. [...] »Bajom vóna ezekvél *ez* asszonyemberékvél. Erösszen szeretik *e* vizet. Még *ez* elmult nyáron esett. *E* kinek jót ád az iszten, annak jó dolga. Ez *e* hel vala a mihénk. [...] Én nem szeretém a házba dolgozni, jobban szeretém *e* mezőn.«” (Szarvas 1874b: 49–50.)

Szarvas (1874b) azt állítja, hogy az idézett példákban a határozott névelő helyett a közelre mutató *e, ez* névmás szerepel a csángóban. Állításával majd százötven év elteltével vitatkozom, ám mindenképpen méltányolom a megfigyelését. Véleményem szerint ugyanis a példamondataiban nem mutató névmás szerepel, hanem határozott névelő, csak fonetikailag redukált magánhangzóval. Ezt megtámogatandó a legjobb érv az idézetben szereplő negyedik és hatodik példamondat: „*E* kinek jót ád az iszten, annak jó Ø dolga.” „Én nem szeretém a házba dolgozni, jobban szeretém *e* mezőn.” Az első esetében akinek–annak párhuzamos szerkezettel van dolgunk, melyben az utalószó első magánhangzója valószínűsíthetőleg *e*-vel írt svává gyengül. A mondatban még egy névelőtörlés szerepel, a *dolga* szó előtt, amely teljes törlés: ez a momentum engedhet arra következtetni, hogy az első magánhangzó esetében is magánhangzó-gyengülés történik, nem pedig mutató névmás használata. A második mondat szintén egy két tagmondatból álló hasonló szerkezet: ám míg az első tagmondatban teljes hangértékű határozott névelő áll a *házba* előtt, a másodikban egy feltehetőleg svává redukálódott, *e*-vel írt névelő szerepel. Az érvem mellett, hogy utóbbi nem mutató névmás, hanem névelő, épp az első tagmondatban szereplő határozott névelő.

Összességében tehát gyanítom, hogy az *e*-ként, illetve *ez*-ként leírt névelő nem palatális középállású *e*-ként hangozhatott a csángóban, hanem inkább olyan svá-szerű redukált magánhangzóként, melynek leírására az *e* grafémát találta legalkalmasabbnak a szövegek lejegyzője (vö.: a svá hang megjelenítésére sok nyelv írásos kultúrájában egymástól függetlenül az *e* grafémát használják, mint a svá hangértékéhez legközelebb érzett magánhangzót jelölő betűt, pl. a franciában, a portugálban, délolasz dialektusokban, stb.).¹²

¹² A románban ellenben saját grafémája van a svá fonémának: *ă*.

Munkácsi (1880) nem sokkal később reflektál Szarvas (1874a, 1874b) tanulmányaira, és amellett foglal állást, hogy az *e*, illetve *ez* formában megjelenő csángó névelő nem mutató névmás, hanem a határozott névelő hangrendileg illeszkedő alakja, mely magas hangrendű szavak előtt jelenik meg.

- (5) „A hangrendi közeledésnek egyik legérdekesebb tünete a névelőnek alkalmazkodása, úgy hogy kiválólággal felhangú szó előtt *ez* használatos az *az* helyett, így: [...] *e németre, e szegin magyar, e hedre, ez egerek, ez iszten.* [...] Csak egyetlen esetet hallottam, hol mélyhangú szó előtt állott ez *ez: e mósziujnak* ed dorob időtül elhibázott a feje.” (Munkácsi 1880: 452.)

Munkácsi (1880) felvetése érvényes lehet a Szarvas (1874b) által hozott példákra is, én mégis úgy vélem, hogy nem hangrendi illeszkedésről van szó a névelő magánhangzójának palatalizálódásában, hanem lenicióról: vagyis a névelő magánhangzója valójában nem palatális, hanem centrális. Ahogy ugyanis az (5) alatti idézet utolsó mondata mutatja, akadnak kivételek az illeszkedés alól; hasonlóképpen a (4) alatti példák között is, pl.: *ez elmult nyáron, ez asszonyemberekkel, az iszten.*

Szarvas (1874b) és Munkácsi (1880, 1881) csángó idézetei nagyon hasonlóak a jelen tanulmányban látott (2a) és (2b) példákhoz, valamint a kutatásom korpuszából kiragadott egyéb esetekhez is, melyek közül (6) alatt látható néhány (a mondatok az NYTI-ben felvett hanganyagból származnak).

- (6) a. Hosszu *e* falu...
 b. Azt *e* levet...
 c. Elhagyom, hogy lefogyjon *e* viz.
 d. Elkapta *e* farkas *a* báránt.
 e. Minden este mennek *e* diszkóba.

Úgy vélem, hogy a (6) alatt felsorolt szinkrón példák jól mutatják, hogy az *e*-vel jelölt névelők nem mutató névmások a főnevek előtt, sem a névelő hangrendileg illeszkedő alakjai, hiszen a (6a), (6d) és (6e) nem kíván meg palatális hangrendi illeszkedést. A (6b) példa is ugyanezt sejteti, hiszen a távolra mutató, mély hangrendű *azt* névmás után szerepel az *e* névelő. A (6d) esetében pedig két mély hangrendű főnév lett ellátva különböző hangértékű névelőkkel. Továbbá a hangfelvételeken az is kivehető, hogy az *e*-vel jelölt névelők hangalakja valójában nem felel meg a palatális középállású [ɛ]-nek, hanem egy hasonló, ám centralizált magánhangzóról van szó, melyet inkább [ɜ]-ként érdemes fonetikailag átírni.¹³

¹³ Fonetikai szempontból rendkívüli változatossága (illetve instabilitása) figyelhető meg az adatközlők által ejtett középállású (leginkább az *e* helyén ejtett) magánhangzóknak. A felvételekből úgy tűnik, mintha az /ɛ/ fonémának nem is lenne fő variánsa, minden előfordulásnál kissé másképp ejtik, nemcsak a nyelv függőleges mozgása szerint ingadozva, hanem vízszintesen is, a

A (6e) példa azért is tekinthető mérvadónak ebből a szempontból, mert az idézett mondat kétszer hangzik el egymás után az adatközlő szájából, először centralizált [ɜ]-szerű magánhangzóval, másodsor teljes hangértékű [ɒ]-val: „Minden este mennek *e* diszkóba. Még azt es használják, hogy diszkuóba mennek, de inkább minden este mennek *a* diszkóba.”

A *Magyar Nyelvőr* idézett számaiban megjelent tanulmányok alapján kijelenthető, hogy a jelen cikk középpontjába állított magánhangzó-gyengülés már a XIX. században is dokumentálható volt a csángóban.

4. A magánhangzótörlés fonetikája

4.1. A gyengülés fokai

A hangtanban *leníció* néven ismert jelenségkör a szegmentumok artikulációs gyengülésével áll összefüggésben (vö. Szigetvári 2008). A szakirodalom legtöbbször mássalhangzókhoz kapcsolódóan használja a kifejezést, ám az a magánhangzó-redukció esetére is alkalmazható, mint ebben a cikkben. A leníció elve szerint kisebb artikulációs erőfeszítést igényelnek a centrális képzési helyű magánhangzók a nem centrálisaknál, a legkisebb erőfeszítéssel ejtett magánhangzó pedig a lehető legcentrálisabb [ə], vagyis a svá. Különböző nyelvekben gyakori az a magánhangzó-gyengülési tendencia, melynek érvényében a hangsúlytalan, illetve prozódiailag gyenge pozícióban található magánhangzók centralizálódnak (de a leníciónak nyelvektől függően akár különböző irányai is lehetnek, vö. Szigetvári 2008: 97).

Ahogy a 3.2. szakaszban felvetettem, úgy vélem, hogy a csángóban a határozott névelő magánhangzója gyengülési fázisokon mehet keresztül, míg végül esetenként semmivé foszlik. A szegmentum teljes eltűnéséhez az adott szó mondat eleji pozíciója, illetve ejtésbeli gyakorisága is hozzájárulhat, mint a (3a–c) példák esetén. Az *a* magánhangzó gyengülésének különböző fokai érhetők tetten a korpusz hangfelvételein. Természetesen a gyengülés kontinuumszerűen halad az egyre centralizáltabb ejtémód, majd a semmi felé, ám az ábrázolhatóság kedvéért, elnagyolva négy lépcsőfokban összesítem a csángó hangtanban feltételezett leníció fokozatait (7) alatt.

(7)

[ɒ] → [ɜ] → [ə] → Ø

A (7) alatt szereplő IPA jelek persze szimbolikusak, a névelő magánhangzója a gyengülés valamennyi fokán variációnak van kitéve a csángóban (vö. a 13-as lábjegyzettel). A sor elején jelölt teljes hangértékű magánhangzó nyíltsága általában ingadozik az alsó nyelvállású, kerekített, veláris (köznyelvvivel megegye-

centralizált ejtémód felé tendálva. Az *e*-szerű hangok sokféleségét a csángó több kutatója is feljegyzi (Gálffy 1964a; Márton 1969; stb.). A korpusz alapján ugyanakkor úgy tűnik, hogy a variáció teljesen következtelen, tehát ingadozásról van szó, aminek a háttérben leníció állhat.

zó) [ɒ] és az közép-alsó nyelvállású [ɔ] között, az adatközlők mindkettőt gyakran használják.¹⁴

A gyengülési folyamat második elemeként jelölt [ɜ] hang is váltakozik más kerekítetlen, centralizált, svá-szerű magánhangzókkal, mint amilyen az [ɛ]: ez a lépcsőfok egy olyan szintet jelöl, melyen a magánhangzó már elindult a centralizálódás útján, ám még nem érte el a legernyedtebb artikulációs pozíciót, a sváét. A sor harmadik elemeként jelölt svának is vannak hosszabb-rövidebb megnyilvánulásai (olykor a svá nem is hallatszik, csak a formánsai rajzolódnak ki a hangszíneképen, vö. a 4.2. pontban írtakkal), míg végül a gyengülési folyamat el nem éri a magánhangzó teljes törlését. Ebben esetben okozhat egyedül nehézséget eldönteni, hogy a névelő hiányát hangtani folyamat okozza-e, vagy esetleg valami más a 3. pontban felsorolt lehetőségek közül; esetleg az utóbbiak egyike a hangtani gyengülés által megtámogatva. Az egyetlen, amiben biztosak lehetünk, hogy a névelő hiányát egészen biztosan okozhatja magánhangzó-gyengülés is.

4.2. A leníció hangszíneképen

A következőkben hangszíneképen szeretném megmutatni, hogy a határozott névelő magánhangzója valóban svává gyengülhet a csángóban. Az adatok a korpusz második lépésben készített hangfelvételei közül származnak, Krisztinától és Krisztiántól. A felvételekhez vese karakterisztikás kézi mikrofont használtam, így a hangminőség sajnos nem a legtökéletesebb, egy minimális háttérzajt és visszhangot nem lehetett kiszűrni. Ugyanakkor a képeken kivehetők a magánhangzóknak azok a hangszínbeli különbségei, melyek alapján a leníció jelenségét azonosíthatjuk. A hangszíneképeket a Praat programmal készítettem (Boersma–Weenink 2016).

Négy szövegrészletet hozok példaként, melyekben a névelőtörlésnek számos különböző fokozata szerepel. Kurzívval jelölöm azokat a névszókat, melyek előtt a köznyelvben kötelező lenne a határozott névelő (vagy amelyek előtt a csángóban névelő áll, holott a köznyelvben nem lenne kötelező), és amelyek a felvételeken hol megjelennek, hol nem, hol pedig egy centralizált magánhangzót találunk helyettük.

- (8) a. *Zostorval* vert. *Zostorval*. Úgy vert, mint *a lovat*. Szegény Papi [egy bizonyos ló] az lehet, nem vett annyi verést, mennyit vettünk mi. *Kezem, mellyem, hasom, térgyem...* Felmentem *a...* [megakad] *zespítályba...*
 b. *S (a) zálatokhoz* még: libo, fácán... *tyukjainkot* elvitte *e ruóka...*
 c. *(A) nyirásza*, mondják *(a) menyasszonnak*, *s (a) férfinak* azt mondják, nyirel.

¹⁴ Elképzelhető ugyanakkor, hogy az [ɔ] már egy fonetikailag gyengült variáns, hiszen a vertikális tengelyen már elkezdett centralizálódni: alsó nyelvállásából közép-alsóvá vált.

- d. *Fiatalember* ott nálunk *a faluba* levette, hogy menjen el, annyi iskolát tanuljon, hogy menjen ki valamerre, hogy lássa meg *e világot*, tanulja meg, hogy mi az, mert honn belőle nem lett lenne semmi. Nem akart tanulni. *Zeggyik* ajtón bévittem, *a ziskola* ajtaján, s *másikon* ki vót jöve.

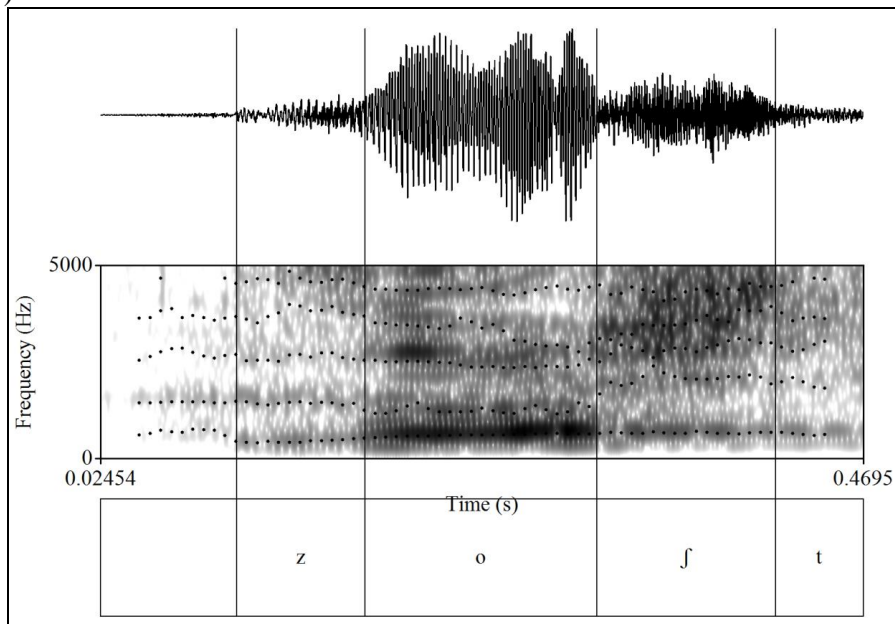
Az idézett mondatokban kiemelt számos névelőtörlésnek különféle okai lehetnek. Egészen biztosan beszélhetünk többek között a határozottság többféle kifejezésének szerepéről, amely a csángóban feleslegessé teheti a határozott névelő megjelenését (ahogy esetenként a köznyelvben is), így például a (8a) utolsó előtti mondatában szereplő felsorolásban (*kezem, mellyem, hasom, térgyem*) feltehetőleg nem névelőtörlésről, hanem névelőhiányról van szó; hasonlóan a (8b) mondat *tyukjainkot* szavához. Emellett megjelennek akusztikailag teljes névelők is a példákban: *a lovat, a faluba, a ziskola*. Valamint találkozhatunk a névelő fonetikailag redukált változataival is, mint a *z*-vel kezdődő szavak (*zostorval, zespítályba, zeggyik*), vagy az *e*-vel írt névelők esetében (*e ruóka, e világot*), illetve a zárójelbe tett (*a*) névelők esetén.

Elsőként egy szinte teljes egészében törölt magánhangzójú „az” akusztikus szerkezetét szeretném közelebbről megvizsgálni. A (8a) szövegrészlet első szaváról van szó – *zostorval* ’az ostorral’ –, mely ugyanilyen formában meg is ismétlődik a felvételen. Mindenekelőtt érdemesnek tartom megjegyezni, hogy az „az” ebben az esetben valószínűleg nem határozott névelő, hanem deiktikus névmás, mellyel a beszélő a szövegkörnyezet egy korábbi pontján már említett referensre, egy közeli hozzátartozójára utal vissza. Valószínűleg fontos körülmény, hogy a leníció itt nem a névelőt, hanem a deiktikus névmást sújtja, ezek a névmások ugyanis rendszerint hangsúlyosak. Sajnos a felvételt sokszor újrhallgatva sem dönthető el egyértelműen, hogy itt valóban névmás szerepel-e vagy névelő, ugyanakkor az adatközlő korábban is többször az „az” névmással utal az alanyra az „ő” helyett. Munkácsi (1880) egyik példájából is láthattuk, hogy a magánhangzó-gyengülés nemcsak a névelő *a*-ját sújthatja, hanem például az *akinek* kötőszó első magánhangzóját is („e kinek”). A leníció ugyanakkor a határozott névelő esetében a leggyakoribb.

A felvételen sokszoros újrhallgatásra sem lehet magánhangzót felfedezni a *z* előtt, ám a hangszínek elárulja, hogy a magánhangzó jelen van, csak rendkívül redukált formában.¹⁵

¹⁵ A hangszínekpek három sorból állnak: a felsőben láthatók a hanghullámok (amelyek a hangok összetételét és hullámszerkezetét mutatják), a középsőben a spektrogram (amelyen a hangminőség mérhető), a legalsóban pedig a hangok szegmentált átírata, az IPA szabályainak megfelelően.

(9)

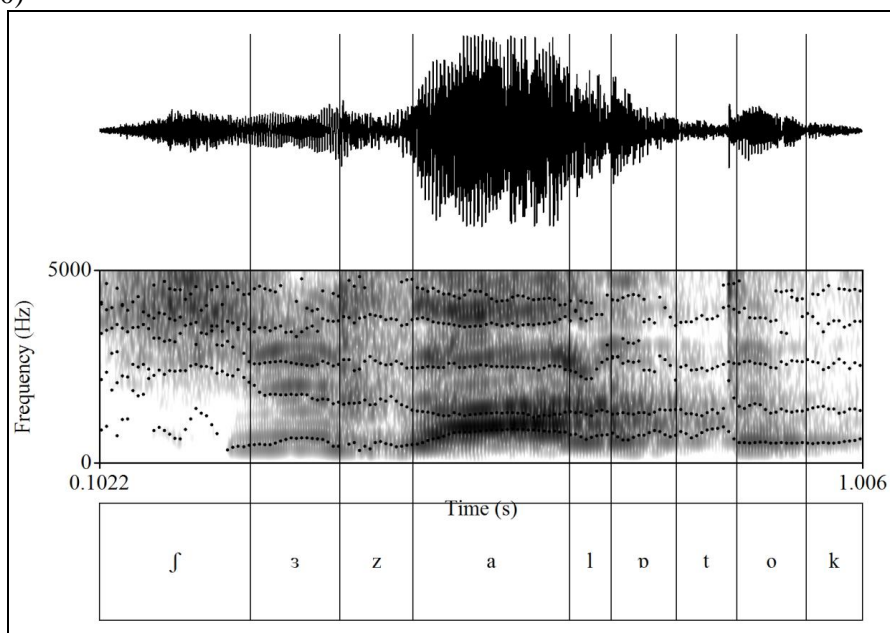
A (9) alatti képen a *zostorval* szó eleje szerepel: „zost”. A szegmentált átírás első téglalapját üresen hagytam, mert egy szabad füllel alig kivehető szegmentum jelenik meg benne. Érdekessége, hogy szinte egyáltalán nem láthatók a hanghullámjai, ám a spektrogramon kirajzolódnak egy centralizált magánhangzó formánsai. Itt egy végletekig redukált svá tűnik fel a *z* előtt, ami azt jelzi, hogy a magánhangzó eltűnéséhez valóban fonetikai gyengülés vezetett, nem pedig más folyamat. Elképzelhető, hogy a svá „hallhatatlansága” ebben az esetben zöngétlenségének köszönhető. A felvétel gyenge minősége miatt sajnos a zöngétlenség nem állapítható meg egyértelműen a spektrogramon, ám a formánsok kirajzolódásának valószínűleg az az oka, hogy a svá konfigurációja már ki van alakítva a szájüregben, ám nincs még beindítva a hangszalagrezgés. Ez a fázis lehet a gyengülési sorban a teljes eltűnés előtti utolsó fokozat (amely főleg megnyilatkozás eleji helyzetben fordul elő gyakran). A (7) alatt feltüntetett leníciós skálán ezt a fokozatot még a [ə]-val jelölt harmadik szinthez sorolom, ami jelen esetben tehát feltehetőleg egy zöngétlen svát jelent.

A korpusz felvételein más esetekben is felfedezhetők alig hallható svák a törölt magánhangzójú „az” névelők előtt. A (8d) szövegrészlet utolsó mondata első hallásra *z*-vel kezdődik: *zeggyik* 'az egyik'. Ám a hangszínekben ezúttal is megjelenik egy alig érzékelhető (valószínűleg zöngétlen) svá a *z* előtt. A (8a) utolsó szava előtt pedig feltűnik egy drasztikusan kétfelé bontott határozott névelő: *a... zespítályba* 'a kórházba', melynek magánhangzóját és a főnévvel egybeolvadó mássalhangzóját egy hosszabb (1,67 másodperces) megakadásjelenség választja szét. (A megakadás oka akár az is lehetett, hogy az adatközlő nem tudta hirtelen eldönteni, hogy a *kórház* vagy az *espítály* szót használja a

mondatban.) Persze az is elképzelhető, hogy a megakadás valójában nem az „az” névelőt vágja ketté, hanem a mondatban két névelő szerepel: egy „a” a megakadás előtt, egy „z” pedig utána. A hangszínekép ugyanis elárulja, hogy z előtt ezúttal is feltűnik egy apró svá.

Az előző két bekezdésben említett esetekben majdnem teljes magánhangzó-törléssel találkozhattunk a határozott névelő z mássalhangzója előtt. A leníciós sor teljes törlést megelőző utolsó fázisa eszerint egy végtelékig elgyöngített (minden valószínűség szerint zöngétlen) svával egyenlő. A következő kiragadott szövegrészletben a gyengülési folyamat másik oldaláról, annak kezdeti szakaszából szeretnék példát hozni. A (8b) mondat első szavát megelőző névelő esetében – *s (a) zálatokhoz* – egy előbbieknél jóval karakteresebb, egészen elnyújtott svá-szerű magánhangzóval találkozhatunk. A (10) alatti hangszíneképen a *s (a) zálatok* [ʃz'za:lɒtok] szakaszt elemzem.

(10)

Az *állatok* szó előtti z ezúttal is teljesen egybeolvad a főnévvel, ám ebben az esetben szintén egyértelmű, hogy névelőről van szó, nem pedig a szó elején újraelmzett mássalhangzóról, hisz a z előtt feltűnik a névelő magánhangzója is. Ez a magánhangzó azonban nem veláris alsó állású [ɐ], sem [ɔ], és nem is palatális középállású [ɛ], amiről Szarvas (1874b) és Munkácsi (1880) példái szólnak. Egy svá felé tendáló hang látható (és hallható) itt, mely még nem érte el ugyan a teljesen centrális ejtésmódot, ám jó úton halad ebben az irányban; a hangot az átírásban [ɜ]-vel jelölöm.

Az akusztikus fonetika eredményei alapján szoros összefüggés mutatható ki a magánhangzók (nyelvállás szerinti) magassága és az első formáns (F1)

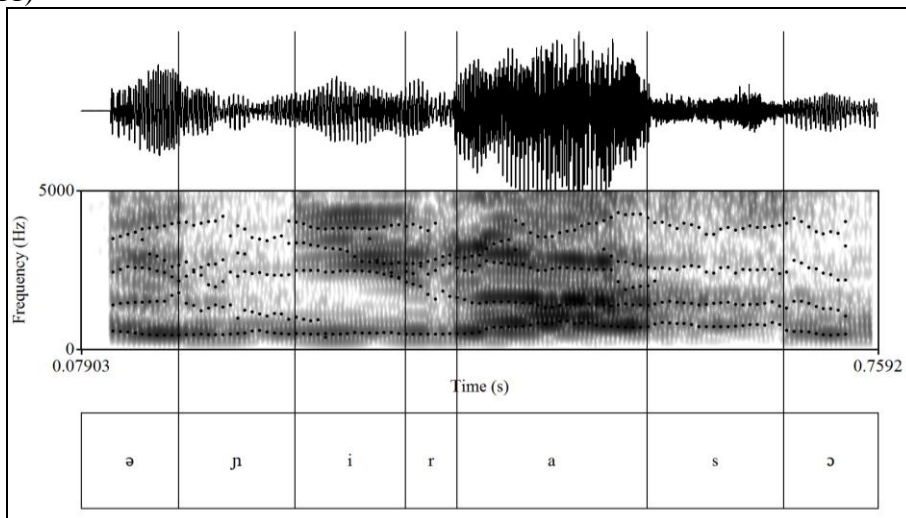
frekvenciaértéke között: eszerint minél magasabb F1 frekvenciaértéke, a magánhangzó annál alacsonyabb nyelvvállással ejtődik.¹⁶ A (10) alatti spektrogramon az [ɜ]-vel jelölt magánhangzó átlagos F1 értéke 572 Hz, ami a nyelv függőleges mozgása szerinti középállású magánhangzók jellemzője, amilyen a svá is. A magánhangzóknak a nyelv vízszintes mozgása szerinti pozícióját a második formáns (F2) frekvenciája jelöli, pontosabban F2 távolsága F1-től. Ha a két formáns frekvenciaértéke távoli, palatális, ha közeli, veláris magánhangzóval van dolgunk. A (10) alatt látható centralizált [ɜ] inkább palatálisnak tűnik ez alapján, mint teljesen centrális svának, mert F2 értéke 1907 Hz, így F1 és F2 átlagos távolsága 1335 Hz (így valóban az [ɛ]-hez áll legközelebb), míg egy „tökéletes” svá első két formánsának különbsége 1000 Hz körüli érték. A látott értékek persze csak hozzávetőlegesek, mert nem tökéletes tisztaságú felvételtől van szó; mindenesetre annyit nyilvánvalóvá tesznek, hogy a (10) alatt szereplő névelő magánhangzója nem teljesen palatális, már elindult a centralizálódás útján.

A (9)-es és a (10)-es hangszíneképeken tehát a (7) alatt felvázolt magánhangzó-gyengülési sor két közbülső fokozatát láthattuk, egy olyat, amelyet [ə]-vel jelölhetünk – bár alig hallható –, és egy olyan „karakteresebb példányt”, amelyet [ɜ]-vel. Mindkét redukált magánhangzó az „az” névelőben (illetve egyszer deiktikus névmásban) fordult elő, amelynek mássalhangzója jól láthatóan nincs kitéve a leníciónak. A következőkben két újabb hangszíneképet mutatok meg, melyeken a magánhangzó-gyengülés nem az „az”, hanem az „a” névelőt érinti.

Mivel a leníciós skála hozzávetőleges végpontjait (egy zöngétlen, valamint egy elnyújtott svát) már láttuk, a (11) alatti képen egy nagyjából „közepes” svát szeretnék közzétenni. A (8c) mondatban három, többé-kevésbé teljesen centrális magánhangzó szerepel, mégpedig a zárójelbe tett névelők: *(a) nyírásza*, *(a) menyasszonnak*, *(a) férfinak*. A (11)-es hangszíneképen *a nyírásza* [ə'pira:sɔ] kifejezést elemzem.

¹⁶ A formánsokat a spektrogramon a pontozott vonalak jelölik, az első formáns a legalsó vonal. A formánsok viselkedésének bemutatásához a Praat kézikönyvét veszem alapul (Boersma–Weenink 2016).

(11)

A (8c) mondat – amelyben az adatközlő csángó szavak jelentését magyarázza – svává redukált névelővel kezdődik. A szakirodalom szerint egy tökéletesen centrális svá első formánna 500 Hz, második formánna 1500 Hz, harmadik formánna pedig 2500 Hz (vö. Boersma–Weenink 2016), ugyanakkor Gósy (2007) azt állítja, hogy svának lehet tekinteni mindazokat a semleges magánhangzókat, melyek F1 értéke 320–640 Hz, F2 értéke pedig 1300–1900 Hz között realizálódik.¹⁷ A (11) alatt látható, megnyilatkozás eleji svá első három formánna értékei igen közeliek a tökéletes sváéhoz: az F1 átlaga 542 Hz, az F2 átlaga 1644 Hz, az F3 átlaga pedig 2722 Hz. Hasonló adatokkal büszkélkedhet egyébként a (8c) mondat másik két zárójelbe tett, svává alakult névelője is. A (11)-es hangszínpén jól összehasonlítható a névelő centralizált, semleges magánhangzójának akusztikus szerkezete a felső állású [i] és az alsó állású [a:] szerkezetével.

Egy pillanatra érdemes még visszatekinteni a (8b) mondatra, amelynek utolsó szava előtt szintén egy centralizált (itt *e* grafémával jelzett) névelő szerepel: (*tyukjainkot*) *elvitte e ruóka* ['ælvitte (ɜ) 'rwo:kɔ]. A felvételt hallgatva először úgy tűnik, mintha az adatközlő egyáltalán nem is ejtene névelőt az ige és a főnév közé: *elvitte ruóka*.¹⁸ Az ige utolsó magánhangzója viszont szokatlanul hosszúvá nyúlik a főnév előtt, ami sejteti, hogy magába olvasztja a határozott

¹⁷ Mindenképp megjegyzendő azonban, hogy ezt a nagy szórást Gósy funkciófüggőség kapcsán állapítja meg, főleg hezitáláskor előforduló és más nyelvi funkciójú svák között (Gósy 2007: 53).

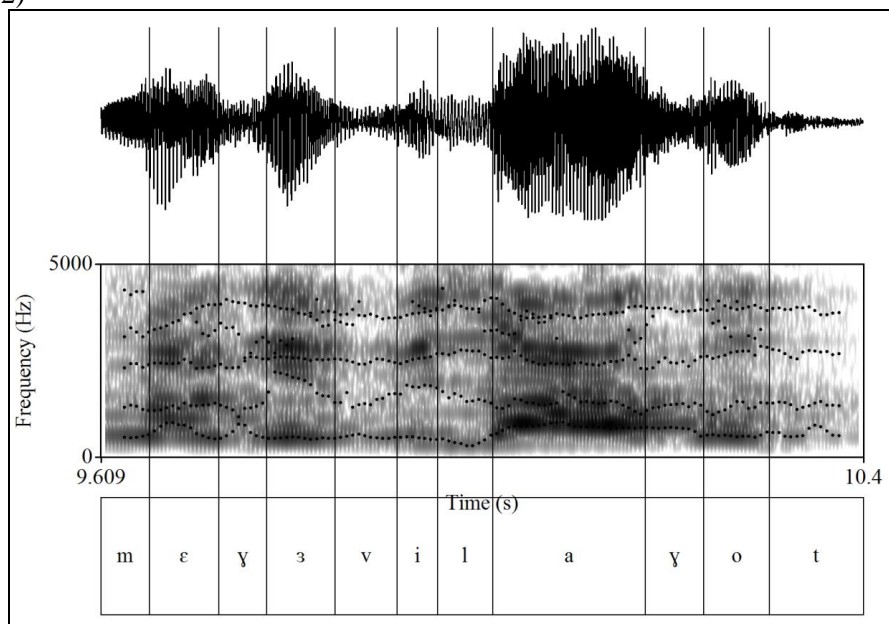
¹⁸ Ha valóban nem volna névelő a *róka* szó előtt, a szerkezetet szintaktikai szempontból akár hátsó fókuszként is lehetne értelmezni (ami egyébként jellemző a csángóra): *tyukjainkat elvitte RUÓKA* 'a tyúkainkat RÓKA vitte el'. Ez a lehetőség azonban problémákat vet fel az el nem való igekötő miatt, másrészt a *róka* szó fókuszos kiemelése nem volt indokolt a szövegkörnyezet alapján, így valószínűleg ez a lehetőség elvethető.

névelőt. Én amellet szeretnék érvelni, hogy itt szerepel névelő a *róka* szó előtt, és ez az *e*-vel jelölt névelő nem mutató névmás, sem a névelő hangrendileg illeszkedő variánsa (már csak a *róka* mély hangrendűsége okán sem), hanem a korábbiakhoz hasonlóan egy leníció révén centralizálódott hang.

A (véltetően) két egybeolvadó *e* magánhangzó akusztikus szerkezete ugyanis nem egységes: az *elvitte* ['ælvitte] szó utolsó magánhangzójának formánsszerkezetében törés látható, tehát valójában összetett szegmentummal van dolgunk. Az (itt most nem idézett) hangszíneképen a második és a harmadik formáns számottevő esése figyelhető meg a szóvégi [ɛ] kétharmadánál, ami hangszínbeli különbséghez is vezet. Eszerint valóban két magánhangzó olvad itt össze: a szóvégi [ɛ] és egy hasonló felépítésű, ám ernyedtebben ejtett, [ɜ]-vel átírható határozott névelő; a kettő voltaképpen [ɛɜ] diftongust alkot. Az [ɜ] hangminőségét persze saját magához közelítheti az előtte megjelenő [ɛ], mégsem beszélhetünk egyetlen hosszú magánhangzóról ebben az esetben. Emellett az is elképzelhető, hogy a *róka* szó [r] hangja is befolyásolja a formánsok esését, mégis amellet szeretnék érvelni, hogy az [ɛɜ] diftongusban a szóvégi [ɛ] a határozott névelővel olvad egybe.

Hasonló helyzetet mutatok be a (12) alatti hangszíneképen is, vagyis egy névelő helyén szereplő redukált, semleges magánhangzót, melynek némileg különbözik ugyan az akusztikus szerkezete a fentiektől, ám [ɜ]-ként írom át. A példát a (8d) szövegrészlet első mondatából ragadom ki: (*lássá*) *meg e világot* [mɛɜ ɜ 'vila:ɔt].

(12)

A hangfelvételt kísérő gyenge háttérzaj és visszhang miatt sajnos nem lehet a hangok pontos akusztikus szerkezetét megállapítani, de az jól látszik, hogy a (12) alatti szakasz első két magánhangzójának nem egyezik a minősége. Részlegesen a felvétel hangzására támaszkodva, az első esetben a *meg* igekötőben szereplő [ɛ]-vel van dolgunk, míg a másodikban egy redukált, a centralizálódás első fázisába lépett, [ɜ]-ként átírt magánhangzóval, mely a határozott névelő maradványa. A második formáns jól látható esése mutatja, milyen ingatag tud lenni egy efféle semleges magánhangzó artikulációja a csángóban. A svák akusztikus sokféleségét jól láthattuk a többi hangszínképen is; ezek az esetek mind azt a feltevést igazolják, hogy a névelő magánhangzója artikulációs szempontból teljesen instabil a csángóban, minthogy a leníció kiemelt célpontja.¹⁹

Összefoglalásképpen, a tanulmánynak ebben a pontjában négy hangszínképet láthattunk, négy különböző akusztikus szerkezetű, a határozott névelőből visszamaradt magánhangzó bemutatására. A szegmentumok között minőségüket tekintve felfedezhető egy közös vonás: egyik sem teljes hangértékű magánhangzó, mind a négyet érinti a leníció, még ha a gyengülési folyamat különböző fokain helyezkednek is el.

A leníció természetesen nem csak a határozott névelő magánhangzóját befolyásolhatja a csángóban (vö. a 19-es lábjegyzettel), de az adatok alapján úgy tűnik, hogy azt a leginkább. Ehhez mindenképpen hozzájárulhat a névelő szófaji gyakorisága, ugyanis a korpusz többi példája is azt mutatja, hogy a gyakrabban ejtett szavakban szereplő magánhangzók hajlamosabbak a gyengülésre. Nem utolsó sorban pedig az a tény is ide sorolandó, hogy a névelő az egyik legkevesbé hangsúlyos szóelem, prozódiailag igen gyenge pozícióban helyezkedik el, ami hajlamosabbá teheti a lenícióra.

A következő pontban a csángóban felfedezhető egyéb magánhangzó-gyengülési folyamatokról szeretnék röviden beszámolni, annak a feltételezésnek a megerősítésére, hogy a névelő magánhangzójának törlése részben ugyanehhez a jelenségkörhöz sorolható. A folyamat kiváltó okaként pedig a román hangtan kontaktushatását fogom megnevezni.

5. A leníció feltételezhető oka

5.1. A román centrális magánhangzók hatása

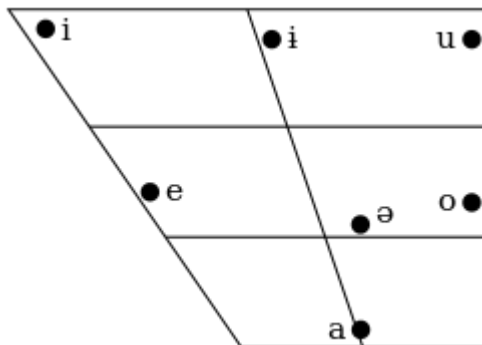
A csángó rendkívül erős kontaktushatásnak van kitéve a román nyelv oldaláról, és ez nemcsak a szókincset érinti, hanem a grammatika bármely egyéb területét is, mint a morfológiát, a szintaxist és a hangtant. Úgy gondolom, hogy a román nyelvvel való szoros érintkezés hatására alakulhatott ki a csángóban a

¹⁹ Egyébként a (12)-es hangszínképen a *világot* szó utolsó magánhangzója sem egy teljesen kerek [o], egy szintén többé-kevésbé centralizált, svá-szerű magánhangzó tűnik fel ebben a majdnem szóvégi, hangsúlytalan pozícióban is.

névelőtörlés hangtani folyamata, egyáltalán, a román hangtan a felelős azért, hogy a csángó hangkészletében megjelenhetett a svá.

A román nyelv artikulációs bázisában két olyan centrális magánhangzó-fonéma is szerepel, mely a magyarban nincs jelen: a svá, valamint a nyelv függőleges mozgása szerint magas állású, ám a vízszintes tengelyen centrális [i]. A két magánhangzó artikulációs helyzete jól látható a román magánhangzó-készlet (13) alatti ábrázolásán.

(13) A román magánhangzók artikulációs elhelyezkedése: (Sarlin 2014: 18.)

A román magánhangzó-készlet interferenciája több ponton is megfigyelhető a csángó hangtanban, így mind a svá, mind a centrális [i] gyakran megjelenik a csángók kiejtésében, míg a többi magyar nyelvjárásra (beleértve az erdélyi változatokat) e két magánhangzó ilyen nagy fokú megterheltsége egyáltalán nem jellemző.

A két hang csángóban való megjelenéséről Márton Gyula (1969, 1970) is beszámol, ám nem kezeli azokat fonológiai folyamatok elindítójaként, ahogy én szeretném tenni. Mint írja, az [ə] és az [i] megléte kizárólag az erősebb román nyelvi hatásnak kitett magyar nyelvjárásokra jellemző, elsősorban a moldvai csángóra és a mezőségi egyes részlegeire; az első a román nyelvi *ă*-nak, a második az *i*-nek felel meg. Hozzáfűzi, hogy egyik sem fonéma az adott nyelvjárásokban, az [ə] egyelőre az *a*-nak vagy *e*-nek, az [i] pedig az *i*-nek vagy az *u*-nak a variánsa. Általában román kölcsönszavakban jelentkeznek, ám a moldvai csángó esetében „eredeti szavakban” is előfordulhatnak (Márton 1970: 132). Sokatmondó az a tény, hogy a centrális magánhangzók a csángóban nem csak román kölcsönszavakban tűnhetnek fel, hiszen ez azt jelenti, hogy beitták magukat a csángó hangkészletbe, és részt vehetnek produktív hangtani folyamatokban, mint amilyen a leníció.

A csángó magánhangzó-gyengülési folyamatok alapvető okaként tehát egyértelműen a román magánhangzó-készlet befolyását nevezem meg, egész pontosan a két centrális magánhangzó, a svá és az [i] beépülését a csángó hangtanba. Ezt az is alátámasztja, hogy kutatásom adatközlői közül azok alkalmaztak gyakrabban magánhangzó-gyengülési folyamatokat, akik beszédében nagyobb román befolyás érződött más nyelvi szinteken is.

A csángó magánhangzók artikulációja feltehetőleg azért olyan ingatag (mint ahogy korábban láttuk, főleg a középállásúak esetében), mert a magánhangzók artikulációja két irányban képes „kilengeni”: a nyelv függőleges és vízszintes mozgása szerint is, vagyis sokkal nagyobb a variációs lehetőség a magánhangzók ejtésében, mint az enyhébb román befolyásoltaságú nyelvjárásokban; ez teheti instabillá a csángó magánhangzók képzési helyét.²⁰

5.2. Magánhangzó-gyengülések a csángó hangtanban

5.2.1. Svá a csángóban

A csángó hangtan több kutatója is emlegeti a legkisebb artikulációs erővel ejtett magánhangzó megjelenését a csángóban, általában az *e*-féle hangokhoz sorolva azt (Munkácsi 1880; Gálffy 1964a; Márton 1970).²¹ Munkácsi (1880: 447) „középhangú **e*-nek” nevezi, és első, valamint második szótagbeli előfordulását is említi, pl.: *beszéd, nem, megtanult, derék; iszten, valehol, czonteczka, babeczka* stb. Emellett egy olyan, magánhangzó-harmóniával kapcsolatos megjegyzést is elejt (14), amely egyértelművé teszi, hogy a bizonyos „középhangú **e*” a svával azonos, és ezért transzparens a hangrendi illeszkedés szempontjából.

(14) „Igen fontos *e* hang bizonyos speciális csángó hangváltozás megmagyarázására; ismeretes tény ugyanis, hogy mily sokszor szokott *e* nyelvjárásban alhangú szóban felhangú tag előfordulni s viszont [...] (v. ö. *pérlág*: parlag, *pépirosz*: papiros, *kériba*: kaliba, továbbá minden *<ocska, <acska* kicsinyítő képzővel bíró névszó pl. *halécska, faszujécska* [...]); a hangrend megromlásának *e* sajátságos tüneménye igen alkalmasan magyarázható *e* középhangú **e* közvetítésével...”

(Munkácsi 1880: 447–448.)

Az idézet (valamint kutatásom korpusza) alapján egyértelmű, hogy a svá megjelenése bizonyos csángó szavakban, illetve képzőkben lexikalizálódott, így például az *-ecska* kicsinyítő képzőben. A hangfelvételeken is tisztán hallható, hogy a képző első magánhangzója valójában egy svá, vagy esetenként más,

²⁰ A csángó hangtan szinkron helyzete egyébiránt előrevetítheti a többi romániai magyar nyelvjárás sorsát is, ugyanis a román befolyásoltaság terén a csángó ezeknél jóval „előrébb jár” (mint láthattuk a történelmi okok kapcsán a 2.1. pontban). Ha tehát ez a hangtani befolyásoltaság tartósan fennmarad, valószínűleg hasonló magánhangzó-gyengülések fognak végbemenni a többi romániai magyar nyelvjárásban is, ami bizonyos idő elteltével olyan fonológiai következményekkel is járhat, mint amilyen a névelőt sújtó leníció a csángóban.

²¹ A korábbi kutatók számos „*e*, *é*-féle” hangot állapítanak meg a csángóban, melyek között a svá is szerepel: Munkácsi (1880) hétről ír, Gálffy (1964a) tizenegyről számol be. Ez is a palatális magánhangzók ingatag képzési helyét látszik bizonyítani; hasonlóan a 2. lábjegyzetben hozott Rubinyi-idézethez (1901), aki szerint a csángót „palatális hangjaik” teszik idegen hangzásúvá.

sváéhoz hasonló centralizált magánhangzó, pl.: *nagy[ə]cska*, *bot[ə]cska*, *egy darab[ə]cska* stb.

A svá a lexikalizált példákön kívül egyéb magánhangzó-gyengületes folyamatok eredményeként is megjelenhet. A hangsúlytalan magánhangzók általánosságban spontán leníciónak vannak kitéve a csángóban, így elvétéve bármely szóban feltűnhetnek többé-kevésbé centralizált magánhangzók (amelyeket most mind svának írok át), pl.: *betük[ə]t*, *ilyenek[ə]t*, *ig[ə]ny* 'igen', *mics[ə]da*, *kéváncs[ə]*, *nyirász[ə]*,²² *sánt[ə]*, *asz[ə]nta*, *lenn[ə]* 'lenne' stb. Végül, de nem utolsó sorban azt állítom, hogy a svá leggyakoribb megjelenési formája a csángóban a határozott névelő magánhangzója, amely egyrészt főhangsúly előtti helyzete, másrészt sűrű előfordulása okán a leníció legalkalmasabb célpontja.

5.2.2. Centrális *i* a csángóban

A csángó hangtan kutatói korábban is írnak az *i* és *ü* hangok centrális [i]-nek való spontán megfeleltetéséről, illetve a két palatális felső állású magánhangzó gyakori felcseréléséről (Gálffy 1964a). Mindez diakrón és szinkrón nézőpontból is magyarázható.

A magyar nyelvtörténetben népszerű elképzelés az *i* hangot tartalmazó antiharmonikus szótövek diakrón magyarázatára (pl.: *híd*, *csík*, *pír* stb.), hogy ezekben a szavakban az ómagyar korban úgynevezett „veláris *i*” szerepelt (Kiss–Pusztai 2003); a „veláris *i*” ötletét ugyanakkor számos kritika is éri (pl. Kis 2005). A csángóban megjelenő centrális [i] nyelvtörténeti szempontból akár az ómagyar „veláris *i*” román hatásra centralizálódott öröksége is lehetne, és így az [i]-t tartalmazó csángó szavak érvként szolgálhatnának az ómagyar „veláris *i*” mellett. A csángó [i] azonban főleg magas hangrendű szavakban tűnik fel a korpuszban, pl.: *csep[i]ből* 'kenderből', [i]dő, [i]smertem, [i]seli [i]nget 'viseli az inget',²³ *legk[i]sebb*, *m[i]nk*, *f[i]limtől* 'fülemtől', *kifesz[i]lve* 'kifeszülve', *kez[i]kbe*, *vess[i]k* 'vetjük', *s[i]tte* 'sütötte', *s[i]r[i]ljenek* 'táncoljanak' stb. A centrális [i] összesen két vegyes hangrendű szóban jelenik meg a korpuszban: [i]nkább, [i]ndulok. Ez alapján a centrális [i] csángó előfordulásai nem tekinthetők egyértelműen az ómagyar „veláris *i*” folytatásának, ennek a bizonyításához jóval nagyobb korpusz, és mélyre ható vizsgálatok lennének szükségesek, valamint az [i] antiharmonikus tövekben való tömeges előfordulása, erre viszont a korpuszban nincs adat.

Úgy vélem inkább, hogy a centrális [i] szórványos megjelenése a csángóban – a sváéhoz hasonlóan – leníció eredménye. Az [i] a palatális felső állású [i] és [y] helyett bukkan fel olykor a csángók kiejtésében (artikulációsan tehát középúton), elsősorban gyors beszéd esetén. A korpusz felvételein

²² Valójában a (11)-es hangszínképen látott *nyirásza* 'menyasszony' szó utolsó magánhangzója is közelebb áll a centrális sváéhoz, mint a veláris [ə]-hoz, amivel az ábrán át van írva.

²³ Az *iseli inget* kifejezésben feltehetőleg egy nem hangtani indítatású névelőtörlés történik, ugyanis a névelő *z*-je sem tűnik fel a példában. Itt inkább az alanyi és a tárgyias ragozás keveredéséről lehet szó, mint a 7-es lábjegetben is felmerült.

előfordul, hogy ugyanabban a szóban egyszer [i]-t (illetve [y]-t), egyszer centrális [i]-t, egyszer pedig svát ejtenek az adatközlők, pl.: *mics[i]da* 'micsoda',²⁴ *mics[i]da*, *mics[ə]da*. Ez alátámasztja azt az elképzelést, miszerint ebben az esetben is magánhangzó-gyengülésről van szó: az [i] helyetti centrális [i] ejtésekor a magánhangzó megőrzi felső állású artikulációját, ám a horizontális tengelyen centralizálódik; svává való gyengülése esetén pedig vertikálisan is így tesz.

5.2.3. Tartambeli magánhangzó-különbségek

A magyarral ellentétben a román nyelv hangtanában nincs hosszúsági különbség a magánhangzók között, hosszú magánhangzók csak hangsúlyos szótagban fordulhatnak elő (Gálffy 1964a; Sarlin 2014). Hasonló tendencia jellemzi a nagyobb román befolyásoltaságú magyar nyelvjárások magánhangzórendszerét is, mint a mezőségiét és a moldvai csángóét, de főleg az utóbbiét (Gálffy 1964a; Márton 1970): a magánhangzók hosszúsági fonológiai különbsége neutralizálódni látszik, míg feltűnhetnek spontán hosszú magánhangzók a szavak elején (a hangsúly helyzetéből adódóan), amelyek a köznyelvben és a többi magyar nyelvjárásban egyébként rövidek. Példák a korpuszból: *b[ɛ:]sz[e]l* 'beszél', *m[ɔ:]gyarul*, *gy[y:]mölcs*, *k[ø:]rte*, *m[ɔ:]ndj[a]k* 'mondják', *v[i:]r[a]got* 'virágot', *sz[ɛ:]rt[a]r* 'fiók', *t[u:]rk[a]l* 'turkál', *n[ɔ:]proforg[o]* stb. Mint az utolsó példából kitűnik, még a magyar fonológia szerint kötelezően hosszú szóvégi -ó is megrövidülhet a csángóban, illetve szintén meglepő, hogy az á és az é is megrövidülhetnek, a magyar magánhangzókészlet egyedüli olyan hosszú tagjai, melyek hangminőségben is jelentősen különböznek rövid párjuktól.

A magánhangzók rövidülése és nyúlása egyáltalán nem következetes az adatokban, a hangsúlyos magánhangzó sokszor rövid marad, míg a köznyelvben egyébként is hosszú magánhangzók ugyanúgy hosszan is előfordulhatnak. A spontán rövidülés és nyúlás (és főleg a folyamat következetlensége) szokatlan, idegen hangzást kölcsönöz a csángó beszédnek, ez vezethet többek között az idegen akcentus érzéséhez a nem csángó beszélők percepciójában.

A román hangtan tehát nemcsak minőségi, hanem mennyiségi szempontból is erősen befolyásolja a csángó magánhangzórendszer viselkedését. Emellett a hangsúlytalan magánhangzók rövidülései a lenícióban is fontos szerepet játszhatnak. A tartambeli redukció összefügghet a szegmentumok minőségbeli redukciójával: az adatokban ugyanis a hangsúlytalan rövid magánhangzók azok, melyek hajlamosak a centralizálódásra.

Véleményem szerint tehát a román hangtan nemcsak szegmentális befolyással lehet a csángó hangtanra, hanem strukturálissal is: úgy gondolom, hogy a centrális magánhangzók megjelenése a hangkészletben egy leníciós fonológiai folyamatot indított el a csángóban, mely tendenciálisan megrövidíti,

²⁴ A *micsoda* szó *i*-vel, *micsidaként* lexikalizálódott a csángó szókinésben, ahogy a *kicsida* is (vö. Márton 1970).

és a centrális képzési hely felé tolja a hangsúlytalan magánhangzókat, közülük is elsősorban a határozott névelő magánhangzóját. Persze akár túlzásnak is tűnhet arra gondolni, hogy pusztán két szegmentum megjelenése efféle fonológiai lavinát indítson el egy nyelvjárásban. Többek között ezért is vélem úgy, hogy az általános csángó névelőhiány nem csak hangtani szempontból magyarázható, hanem inkább okozatok összjátékáról van szó, amelyek egymást segítve tartják fenn a névelő „alulreprzentáltságát”.

6. Vitás kérdések és kitekintés

A névelőtörlés tehát valójában magánhangzótörlés. Ez az állítás persze vita tárgya lehet, hiszen a határozott névelő hiánya legalább négyféleképpen magyarázható a csángóban, mint a tanulmány 3.1. pontjában láthattuk. Közöttük azonban kiemelt szerephez jut a részletesen körüljárt magánhangzó-gyengülési folyamat, hiszen ahogy a példákban is kitűnik, a leníció rendkívül produktívnak mutatkozik a csángó hangtanban.

A magánhangzó-gyengülésnek számos egyéb esetét soroltam fel ebben a tanulmányban, azzal a céllal, hogy a jelenséget román kontaktushatásra vezessem vissza. Érdekesség ugyanakkor, hogy a leníció végeredménye, vagyis a magánhangzó teljes eltűnése, csak a határozott névelők esetében figyelhető meg. Felmerül a kérdés, hogy akkor a magánhangzótörlés valójában mégiscsak névelőtörlés-e?

Más helyzetben a magánhangzók valóban hajlamosak a gyengülésre, de nem a teljes törlődésre. Ez minden bizonnyal összefüggésbe hozható a névelő gyenge hangtani pozíciójával, valamint szófajának használati gyakoriságával, ugyanis a korpusz alapján úgy tűnik, hogy a gyakrabban használt szavakban sűrűbben történik magánhangzó-gyengülés. Ha azonban a névelőt gyakran használt elemnek tekintjük, akkor feltételeznünk kell, hogy a csángó határozott névelők általános hiánya törlés eredménye, és nem az ómagyarból fennmaradt eredeti hiányról van szó. Vagyis a csángóban van névelő, csak helyenként nem ejtik ki.

További kérdés, hogy a hangtani névelőtörlés valóban vezethet-e teljes törléshez? A hangszíneképeken a „z” névelő előtt szinte minden esetben látszódnak egy redukált magánhangzó formánsai; percepciói szempontból ellenben nem hallatszik magánhangzó a /z/ előtt. Hasonló helyzet állhat elő a redukált „a” névelő esetében is: olyankor, mikor a névelő nem hallható, fonológiai jelenlétét az előtte álló mássalhangzó felpattanása jelezheti – pl. az (1c), (1d), (2a), (2d) stb. példák esetén –; illetve magánhangzó melletti hangkörnyezetben a névelőnek a magánhangzóval való egybeolvadása. Mindez jelentheti azt is, hogy amikor látható a névelő fonetikai nyoma, egész biztosan magánhangzó-gyengülés történt, amikor viszont egyáltalán nincs nyoma, más folyamat vezethetett a névelőtörléshez (vagy egyáltalán nem is volt névelő, az ómagyar grammatika megőrződése nyomán).

Véleményem szerint a csángó névelőhiánynak mindenképpen több magyarázata van, melyek sokszor együtt állnak, alkalmasint egymást erősítik.

Több olyan példát is idéztem a tanulmányban, melyeket nem lehet csak és kizárólag hangtani szempontból magyarázni, azok megértéséhez mindenképpen be kell vezetni szintaktikai, morfológiai (mint a 7-es lábjegyzetben) vagy pragmatikai tényezőket is. Mindazonáltal úgy gondolom, hogy valamennyi lehetséges magyarázat közül a magánhangzó-gyengülés a leginkább produktív a csángóban. A Kádár (2015) által felvetett kétféle versengő grammatika a szinkrón nyelvallapot jellemzőjének tekinthető; az ómagyarból megőrzött régiségek szinkrón folyamatok segítségével továbbra is tartósan megmaradhatnak; ám a leníció román befolyásra történik a csángó hangtanban, a román befolyás pedig folyamatosan erősödik a csángók asszimilációjával párhuzamosan, ami akár nyelvvelhagyást is eredményezhet az újabb generációkban (vö. Domokos 2001; Tánzos 1999, 2010).

Lezárásképpen visszatérek a legelső hipotézisemhez, melyet még a tanulmány 1. pontjában említettem, miszerint a rengeteg magánhangzó-gyengülés vezet ahhoz az érzéshez a nem csángó magyarokat, hogy a csángók idegen akcentussal beszélnek, azaz „törik a magyart”. Ez természetesen nem igaz, mert a magyart csángó akcentussal beszélnek, ami egyáltalán nem azonos például a román akcentussal. Magyarul folyékonyan tudó románok beszédében ugyanis egészen más akcentuselemeket is fel lehet fedezni, mint a csángók megszólalásaiban.²⁵ Mindazonáltal percepciós szempontból a csángók „akcentusa” valóban idegenségérzetet ébreszthet a nem csángó beszélőkben, ez pedig minden bizonnyal a magánhangzó-gyengüléseknek köszönhető, amelyek ilyen mértékben egyetlen más magyar nyelvjárásban sem köszönnek vissza. Ennek ellenére azt állítom, hogy a csángó nyelvjárás fonológiája képes megőrizni szuverenitását a románnal és egyéb külső hatásokkal szemben.

Kutatásom adatközlői közül senki sem alkalmazott magyar–román kódváltást az interjúk alatt.²⁶ Saját bevallásuk szerint otthon gyakran váltogatják a románt és a magyart, ám interjúhelyzetben erre nem került sor, ami azt jelenti, hogy teljesen tudatos csángó nyelvhasználókról van szó. További érvként szolgálhat az előző kijelentésemre a román jövevényszavak hangalaki megjelenése a csángóban. Az adatközlők által használt román szavak a csángó fonológiának engedelmessé válnak fel a beszédükben: ezt onnan lehet tudni, hogy arra kérem őket, a spontánul alkalmazott román szavakat románul is ismételjék meg, és a két kiejtés minden esetben jelentősen különbözött, főleg a magánhangzók minőségét és a hangsúly helyzetét tekintve. Két anyanyelvű beszélőkről van szó, akiknek két nyelvük közül a domináns román nyilván-

²⁵ Az erdélyi románok magyarul beszélve természetesen „erdélyi” tájszólással vegyítik a román akcentust (a Mezőségen mezőségiesen beszélnek, a Székelyföldön székelyesen, stb.), hiszen abban a dialektális környezetben tanulták meg a nyelvet; a moldvai románok pedig csángósan beszélnek, mégis élesen különbözik egy magyarul csángósan beszélő román akcentusa egy eredeti csángó magyar beszédétől.

²⁶ Ez azt jelenti, hogy nem szűrték be román félmondatokat a beszédükbe. Román jövevényszavakat természetesen tömegével alkalmaztak, ám nem román, hanem csángó kiejtéssel, mint a (15) alatti példák is mutatják.

valóan erősen befolyásolja a magyar csángó változatát, a román szavak mégis csángóul szólnak csángó környezetben:

- (15) a. „Nálunk nem mondják kályhának kályha; *szuóba* [ˈsuwoːbɔ]. Mint mondják, hol laksz, úgy mondják a kályhának. Románul aszmongyák, *sobă* [ˈsoːbə].”
- b. „És nem mondják izzó; *biék* [bjeːk] ’villanykörte’. (– És románul hogy van?) *Bec* [bɛk].”
- c. „Nem mondják sör, azt mondják, *biére* [ˈbijeːrə]. (– És románul?) *Bere* [ˈbɛːrɛ].”
- d. „S nem mondják zseblámpa; *lányjérna* [ˈlanːjɛrnə]. (– És románul hogy van az?) *Lanternă* [lanˈtɛrnə].”
- e. „S töknek nem mondják, hogy tök, nálunk; *buosztán* [ˈbuːostan], [bwoːstaːn].²⁷ (– És románul?) *Bostan* [ˈbostan].”
- f. „És szekrének nem mondják szekrén; *sifonyiér* [ˈʃifɔɲijeːr]. (– Románul hogy van az?) *Sifonier* [ʃifoˈɲɛr]. *Sifony*[jeː]r magyarul, csángóul, s románul *sifony*[ɛ]r.”

A legfontosabb különbség a (15) alatti szövegekben szereplő román jövevény-szavak kiejtésében az emelkedő diftongusok – [woː], [jeː] – megjelenése és eltűnése: amikor az adatközlők a román szavakat a csángó fonológiának megfelelően ejtik ki, diftongust használnak, amikor pedig románul mondják őket, a diftongus eltűnik. A (15f) példa utolsó mondatában az adatközlő (Krisztina) ezt metanyelvi szinten is megerősíti, külön kihangsúlyozva a román kölcsönszó utolsó magánhangzójának különbségét csángóul és románul.²⁸

A diftongusok román kölcsönszóiban való megjelenését Gálffy (1964a: 42) is megjegyzi, és azt a következtetést vonja le, hogy „a jelenség nem lehet véletlen, vagy más nyelvi hatás eredménye, mert akkor nem jelentkezhetnék csaknem azonos formában egyrészt egymással szoros kapcsolatban lévő, másrészt egymással nem érintkező nyelvjárásokban.”

A csángó fonológia tehát igen erős román hatás mellett is képes lehet megőrizni sajátosságait. Más részről viszont olyan hangtani jellemzői is kialakulnak, melyek épp a kontaktushatáshoz köthetők, mint a magánhangzó-gyengülési folyamatok. Am ezen a téren is találhatunk különbséget a csángó és a román között: a románban ugyanis a centrális magánhangzók szegmentális szinten vannak jelen, fonémaként, míg a csángóban a svá és az [i] nem fonémák

²⁷ Az adatközlő itt többször ismétli a szót, hol jobban, hol kevésbé hangsúlyozva ki a diftongust, így előfordul, hogy a diftongus első eleme félmagánhangzóként szól, ám olyan is, hogy a diftongus nyitó tagja még hangsúlyosabb és hosszabb a másodiknál.

²⁸ A legfiatalabb adatközlő, Krisztián ugyan nem ejt diftongusokat (mint a 6. lábjegyzetben szóba került), de hosszú [eː]-ként realizálja a csángó szavakban a románul többnyire rövid [ɛ]-nek ejtett magánhangzókat: ez a hosszú [eː] pedig minden bizonnyal a csángó emelkedő diftongusból maradt vissza. Hasonlóan tesz az *o*-val is: amit románul rövidebb, nyíltabb [o]‑nak ejt, azt csángóul hosszabb és zártabb [oː]-val ejti, ami szintén az emelkedő diftongus maradványa.

(vö. Gálffy 1964a; Márton 1970), ellenben egy szinkroniában igen produktív hangtani folyamat, a leníció feltételezett elindítói, illetve fenntartói és terjesztői.

Hivatkozások

- Benkő Loránd 1989a. A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből I. *Magyar Nyelv* 3: 271–287.
- Benkő Loránd 1989b. A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből II. *Magyar Nyelv* 4: 385–406.
- Boersma, Paul–Weenink, David 2016. Praat: Doing Phonetics by Computer. Version 6.0.10. [számítógépes program], www.praat.org.
- Csúry Bálint 1936. Wichmann György északi csángó hagyatéka. *Magyar Nyelv* 9–10: 281–288.
- Domokos György 2009. A metafonézis az olasz nyelvjárásokban. Egy hangtani jelenség leírásának módszertana. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKE BTK. Piliscsaba. 73–82.
- Domokos Pál Péter 2001. *A moldvai magyarság*. Fekete Sas Kiadó. Budapest.
- Egedi Barbara 2011a. Az ómagyar határozott névelő kialakulásának grammatikai vonatkozásai. In: Bakró-Nagy Marianne–Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 35–47.
- Egedi Barbara 2011b. Névelőtlenül, de határozottan: Lépések egy magyar grammatikalizációs ösvényen. In: Kádár Edit–Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Szinkronikus nyelvelírás és diakrónia*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár. 110–127.
- Egedi Barbara 2014. Főnévi kifejezések: Határozottság, névelőhasználat, birtokos szerkezetek. In: É. Kiss Katalin (szerk.). *Magyar generatív történeti mondatlan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 95–126.
- Gálffy Mózses 1964a. A moldvai csángó nyelvjárás hangrendszere. *Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények* 1: 31–44.
- Gálffy Mózses 1964b. A moldvai csángó nyelvjárás mássalhangzó-rendszere. *Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények* 2: 157–168.
- Gálffy Mózses–Márton Gyula–Szabó T. Attila (szerk.) 1991. *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza*. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- Gobber, Giovanni–Morani, Moreno 2010. *Linguistica generale*. McGraw-Hill. Milano.
- Gósy Mária 2007. A semleges magánhangzó: A funkció, a kiejtés és az akusztikum összefüggései. *Magyar Tudomány* 168: 50–53.
- Hoppa Enikő 2009. A moldvai csángók nyelvsziget helyzete. *Nyelvünk és kultúránk* 156: 64–70.
- Hoppa Enikő 2012. „Mük csángóul beszélünk”. *A moldvai magyar nyelvjárás*. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány. Pécs.
- I. Gallasy Magdolna 1991. A névelő és névelő-előzmény. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 461–75.

- I. Gallasy Magdolna 1992. A névelők. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 716–70.
- Kádár Edit 2015. Diskurzusfunkció és határozottság: A határozott névelő disztribúciója és a referenciális azonosíthatóság grammatikai stratégiái egy archaikus nyelvjárásban. In: Kenesei István–É. Kiss Katalin (szerk.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVII.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 201–220.
- Kis Tamás 2005. Veláris j a magyarban. In: *Magyar Nyelvjárások XLIII.* Debreceni Egyetem. Debrecen. 5–26.
- Kiss Jenő (szerk.) 2003. *Magyar dialektológia.* Osiris Kiadó. Budapest.
- Kiss Jenő (szerk.) 2004. *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében.* Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó. Budapest.
- Márton Gyula 1956. A moldvai csángó nyelvjárás szókincsét ért román nyelvi hatásról. *Magyar Nyelv* 1: 92–100.
- Márton Gyula 1969. *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Márton Gyula 1970. *Magyar nyelvjárásstan* [kézirat]. Babeş–Bolyai Tudományegyetem. Kolozsvár.
- Munkácsi Bernát 1880: A moldvai csángók nyelvjárása I–III. *Magyar Nyelvőr* 10: 444–455., 11: 481–493., 12: 529–533.
- Munkácsi Bernát 1881: A moldvai csángók nyelvjárása IV–VI. *Magyar Nyelvőr* 3: 101–107., 4: 149–158., 5: 199–205.
- Pozsony Ferenc 2005. A moldvai csángók magyar nyelvjárása. In: Pozsony Ferenc, *A moldvai csángó magyarok.* Gondolat Kiadó–Európai Folklor Intézet. Budapest. 135–147.
- Rubinyi Mózes 1901. Adalékok a moldvai csángók nyelvjárásához. *Magyar Nyelvőr* 30: 57–65.
- Sarlin, Mika 2014. *Romanian Grammar.* Demand Gmbh. Helsinki.
- Szabó T. Attila 1981. A moldvai csángó nyelvjárás kutatása. In: Szabó T. Attila, *Nyelv és irodalom V.* Kriterion. Bukarest. 482–527.
- Szarvas Gábor 1874a. A moldvai csángó nyelvről. *Magyar Nyelvőr* 3: 1–6.
- Szarvas Gábor 1874b. A csángó nyelvről. *Magyar Nyelvőr* 3: 49–54.
- Szigetvári Péter 2008. What and where? In: Brandão de Carvalho, Joaquim–Scheer, Tobias–Ségéral, Philippe (szerk.), *Lenition and Fortition.* Mouton de Gruyter. Berlin. 93–130.
- Tánczos Vilmos 1999. A moldvai csángók lélekszámáról. In: Pozsony Ferenc (szerk.) *Csángósors.* Teleki László Alapítvány. Budapest. 7–32.
- Tánczos Vilmos 2010. A moldvai csángók magyar nyelvismerete 2008–2010-ben. *Magyar Kisebbség* 57–58: 62–153.

Vincze Gábor (szerk.) 2004. *Asszimiláció vagy kivándorlás? Források a moldvai magyar etnikai csoport, a csángók modern kori történelmének tanulmányozásához*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár.

Internetes források:

A csángó nyelvjárás online bibliográfiája:

csangobibliografia.adatbank.transindex.ro

Az MTA Nyelvtudományi Intézetében rögzített hangfelvételek és azok

átiratainak elérhetősége: www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz_csango.html

Az akcentusfelismerésről szóló kérdőív elérhetősége:

ppke.academia.edu/BalintHuszthy

Huszthy Bálint

PPKE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola

MTA Nyelvtudományi Intézet

huszthy.balint@gmail.com

Nem tudom, ha működik. Egy lehetséges mondattani kontaktusjelenség az erdélyi magyar nyelvváltozatokban

Benő Attila

1. A vizsgált jelenség bemutatása¹

A tárgyi mellékmondatok körében a magyarban határozottan elkülöníthető az állító és a kérdő jelleg (Kántor 2010, 2014: 79–81). A kérdő tárgyi mellékmondatok – mint beágyazott kérdések – az állító jellegűektől grammatikai jelöltségük folytán jól megkülönböztethetők:

- (1) *Nem tudtam, hogy működik.* (Állító tárgyi mellékmondat)
- (2) *Nem tudtam, hogy működik-e.* (Kérdő tárgyi mellékmondat)
- (3) *Nem tudtam, hogy működik **vagy sem**.* (Kérdő tárgyi mellékmondat)

Amint a (2)-es és (3)-as mondatból látható, a kérdő jellegű tárgyi mellékmondatokban megjelenik az *-e* kérdő partikula vagy a választói mellérendelésre utaló *vagy* kötőszó. (Természetesen, ezen kívül a szórend is jelezheti, hogy kérdő jellegű tárgyi mellékmondatról van dolgunk.)

Bizonyos igei állítmányok kizárólag állító tárgyi mellékmondatokat vonzanak. Ilyenek a nyelvi közlés (*mond, felel*) és az értelmi működés (*gondol, vél*) igeivel kifejezett predikátumok. Az ilyen tárgyi mellékmondatok rendszerint a *hogy* kötőszóval jelennek meg a mai köznyelvben:

- (4) *A beteg az orvos kérdésére azt felelte, **hogy** már jobban van.*
- (5) *Azt gondolta, **hogy** jól döntött.*

Az ilyen, állító jellegű tárgyi mellékmondatok nem használatosak *ha* kötőszóval. Ha mégis előfordulnak a *ha* kötőszóval, akkor bizonyos feltételre kívánok utalni,

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2016. *Nyelvelmélet és kontaktológia 3*. Szent István Társulat. Budapest–Piliscsaba. 97–108.

¹ Köszönettel tartozom É. Kiss Katalinnak a tanulmány első változatához fűzött hasznos megjegyzéséért.

és ekkor feltételes vagy időhatározói mellékmondatról beszélünk, és nem tárgyi mellékmondatról:

- (6) *Azt felelné, **ha** kérdeznék tőle.*
- (7) *Azt gondolta, **ha** eszébe jutott a történet, nem jól döntött.*

Az ómagyar kori szövegekben az ilyen kérdő jellegű tárgyi mellékmondatokat *ha* kötőszóval is bevezették:

- (8) *Kényszerítlek téged az élő Istenre, hogy mondd meg nekünk, **ha te vagy-e Krisztus, az Isten Fia?*** (Káldi, Mk 26,63) (Bácskai-Atkari 2014: 247)

Ugyanakkor a mai magyarban vannak olyan igék (*kíváncsi, kérdez*), amelyek csak kérdő tárgyi mellékmondatokat vonzanak, mivel ezek kérdést jelenítenek meg az alárendelt mondatban, amint ezt a kérdő partikula vagy a választói mellérendelés jelzi:

- (9) *Kíváncsi volt, hogy eljön-e a rendezvényre.*
- (10) *Azt kérdezte, hogy a vádlott beteg **vagy** egészséges.*

Természetesen, vannak olyan igei állítmányok, amelyek állító és kérdő mellékmondatot egyaránt vonzhatnak. Ilyen a *tud* igei állítmány állító vagy tagadó formában:

- (12) *Tudta, hogy nincs válasz a kérdésre.* (Állító tárgyi mellékmondat)
- (13) *Nem tudta, hogy elmondja-e.* (Kérdő tárgyi mellékmondat)

A spontán megfigyelések és az internetes adatok szerint is az erdélyi magyar nyelvváltozatokban gyakorinak tekinthető az olyan, *ha* kötőszóval jelölt, beágyazott kérdés funkciójú tárgyi mellékmondat, amelynek főmondatában a *nem tud* tagadó alakú igei kifejezés használatos:

- (14) ***Nem tudom, ha e pár sor fémjelzi célomat.***²
- (15) ***Nem tudom, ha fel vagyok fizikailag készülve.***³
- (16) (...) ***nem tudja, ha ezekre még lesz idő.***⁴

² www.fuggoleges.ro/gallery/file/fuggoleges_vasarnap.pdf

³ <http://torpmano.ro/?p=73>

⁴ http://erdely.ma/kozeletunk.php?id=128506&cim=kerekes_karoly_megtortenhet_hogy_egyetlen_magyar_part_sem_jut_be

(17) (...) **nem tudja, ha** időben eleget tudnának tenni az interjúfelkérésnek.⁵

(18) **Nem tudom, ha** jó helyen kopogok.⁶

(19) **Nem tudom, ha** működik, nincs, hogy kipróbáljam.⁷

Közismert, hogy az eldöntendő kérdéssel a beszélő azt fejezi ki, hogy a kérdezett dologgal, cselekvéssel kapcsolatban bizonytalanságai vannak, nincs elegendő tudása, bizonyossága annak eldöntésére, hogy melyik helyzet áll fenn. Ezt figyelembe véve, nem meglepő, hogy a főmondatban a *nem tud* igei kifejezés együtt jelentkezik a *ha* kérdőszavas kérdés funkciójú tárgyi mellékmondat, jóllehet a köznyelvi normatudat számára szokatlan.

A kérdő funkciójú tárgyi mellékmondat *ha* kötőszóval való használata többnyire megszokottnak, természetesnek mondható az erdélyi magyar nyelvhasználatban, és nem idegenszerű. Erre utal az a tény, hogy viszonylag nagy számban fordul elő a különböző nyelvváltozatokban és regiszterekben az informális társalgási nyelvtől a sajtónyelvig. Dolgozatomban azt vizsgálom, hogy ez a szintaktikai szerkezet kontaktusjelenségnek tekinthető-e, vagy esetleg megőrzött régiségnek, vagy esetleg mindkét lehetőséggel számolni kell, hiszen a kettő nem zárja ki egymást.⁸

2. A szerkezet megőrzött régiségként való értelmezése

A *nem tudom* predikátumot követő, *ha* kötőszóval bevezetett kérdő jellegű tárgyi mellékmondat Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című művében is előfordul:

(20) **Nem tudom, ha** a Noé bárkájából írom-é ezt a levelet vagy Drinápolyból, mert itt mindenütt olyan nagy árvíz vagy, hogy az egész város vízben vagy (11. levél, 1718)

Ez pedig fölveti azt a kérdést, hogy a mai erdélyi nyelvhasználatban nem megőrzött régiségről van-e szó, hiszen – amint jeleztem – ez a szerkezet az ómagyarkori szövegekben is kimutatható.

Több, ómagyar kori kódexet megnéztem, hogy kiderítsem, mennyi és milyen jellegű adatokat találok a *ha* kötőszóval bevezetett beágyazott kérdő mondat jellegű tárgyi mellékmondatra. A Jókai-kódex (1370 u./1440 k.) a Müncheni-kódex (1416 u./1466) szövegeiben a főmondatban szereplő *nem tud* igei állítmány rendszerint *hogy* kötőszóval bevezetett állító mellékmondatokat

⁵ www.kozpont.ro/uncategorized/ahol-az-uennep-nem-24-en-kezddik

⁶ www.mariaradio.ro/musor/katedra

⁷ www.elado.ro/hirdetes-feladasa/11-elektronika.html?order=10&start=200

⁸ A kérdés szélesebb kontextusban is vizsgálható, más modális igék és kifejezések vonatkozásában. Ugyanígyen módon lehetne tanulmányozni az olyan tárgyi mellékmondatokat, amelyeknek a főmondatában a *remél, sajnál, kíván, szeret* és más hasonló modális tartalmú ige szerepel állító vagy tagadó alakban.

tartalmazott, ami természetes az adott mondatszerkezetben, lévén, hogy nem kérdő tartalmú a mellékmondat:

- (21) *nem tudod hogy frater ferencz olyan ment yfiennek angyala* (52) (JókK)
 (22) *És nem tudja vala, hogy Jézus volna* (107) (MK)

Az 1519-ben keletkezett Debreceni kódexben találtam három olyan mondatot, amely a vizsgált, kérdő tárgyi mellékmondatos szerkezetet a *ha* kötőszóval vezeti be:

- (23) *nem tudnya ha valasztatot az orok elettre uagi nem* (126)
 (24) *nem tuduan. o magokatis ha zeretetre. uagi giulosegre legienek meltok* (128)
 (25) *nem tudod ha meg vallottad: auag nem* (445)

A Bod-kódex (1500–1525) ugyancsak három ilyen, *ha* kötőszóval alárendelt tárgyi szerkezetet tartalmaz:

- (26) *nem tudod ha istennek zeretetire vag melto, awag q haragyara* (1-2)
 (27) *Es nem tudod ha iduezelz awag karhozol* (2)
 (28) *Nem tudod zegen naual'as. ha holnapot ered. awag cak eg orates* (15)

Megfigyelhető, hogy mind a Debreceni kódex, mind a Bod-kódex idézett mondataiban megjelenik a *vagy/avagy* kötőszóval bevezetett választó mellérendelés, és nincs olyan adatunk, amelyben elmaradna ez a választói viszony, mint a bevezetőben idézett erdélyi írott nyelvi mondatokban (14–19 számú mondatok). Hasonló mondatokat találunk az Erdélyi magyar szótörténeti tár (SZT.) adatai között:

- (29) (...) *én nem tudom, ha adathatok vagy nem mert zegen vagiok* (1590)
 (30) *Azt sem tudom ha eó maga penzen veotteje vagy Pokos Janosen* (1602)
 (31) *En azt ne(m) tudom ha Zekel miklos, cziak magától witteje el auagi az ura poronchiolattiabol wittette* (1604)
 (32) *En nem tudom ha Szabo Janos fizetteie ki auagy nem az eo mustohaiat az hazbol* (1629)
 (33) *En nem tudom ha vlti vagy nem Balint Istvannak uta az Kendi Peter eoreoksegen* (1650)

A (31), (32) és (33)-as mondatban a beágyazott kérdő tárgyi mellékmondat egy másik formai jelölőjére figyelhetünk fel: az *-e* kérdő partikula jelenlétére (*veotteje, witteje, fizetteie, vlti*). Ez is egy olyan formai sajátossága a szerkezetnek, amely az idézett, jelenkori erdélyi adatokban elmarad.

Más, XVI., XVII. és XVIII. századi szövegeket is vizsgálva, azt találtam, a *nem tud* igei állítmányú főmondat kérdő funkciójú tárgyi mellék-

mondatában tendenciaszerűen (már-már szabályszerűen) megjelenik az *-e* partikula, vagy pedig a *vagy* (*avagy*) kötőszóval bevezetett választó mellérendelés.⁹ A következő adatok szemléltetik a szerkezetnek ezt a formai sajátosságát:

- (34) *Sokszor kértem Mihály uramtól, hogy megkeresse őkegyelme, azonképpen az nótáriust, most **sem tudom, ha** ott vagyon-e az levelek közt, **vagy nincsen?*** (Borsod vármegye jegyzőkönyvei, 1578) (Tóth 2008)
- (35) (...) *és nagyon suhogott a kopja, de **nem tudta, ha** belé ütközött-e a török, **vagy** csak az ágak suhogtak*
(Pázmány: Isteni igazságra vezérlő kalauz, 1613)
- (36) *A szegény pap **nem tudta, ha** haragudjék **é, vagy** nevesse, mint meg tsalták*
(Mikes 1739/1794, 146. levél)
- (37) *Abban az el-ijedésben **nem tudtam, ha** fel-tekintsek **e', avagy** nem?*
(Kazinczy 1789)
- (38) *az Aszszonyok is magok **nem tudták, ha** Angyali látás volt-é **vagy** Sátányi csalárdság?* (Újfalusy 1746: 449)
- (39) *Hifzen még az: **sem tudod, ha** ő volt-e a' gyermeknek az apja?*
(Kotzebue 1792)
- (40) ***nem tudta, ha** valyon almába harap-e **vagy** egy darab rabarbara gyökérbe*
(Campé 1794: 19)
- (41) ***nem tudta, ha** a' Bátyám' jóságát tsudálja e én hozzám **vagy** az enyimet magához?* (Pálóczi Horváth 1792: 219)

Azt mondhatjuk tehát, hogy a régiségben a *nem tudom* igei állítmányt tartalmazó főmondatot követő, *ha* kötőszóval bevezetett tárgyi mellékmondat grammatikailag rendszerint jelölt: szükségszerűen megjelenik a *vagy/avagy* kötőszóval bevezetett választó mellérendelés vagy pedig az *-e* kérdő partikula. (Az idézett adatokban a tárgyi mellékmondatok kérdő jellegét az is jelzi, hogy a mondat végén többször is megjelenik a kérdőjel [l. a (34), (37), (38), (39), (41) mondatokat]).

3. A vizsgált szerkezet mint kontaktusjelenség

Az általam vizsgált mai erdélyi internetes adatokban az látható, hogy nincs jelen a grammatikai jelöltségnek az a két formája, amely az ómagyar és a közép-magyar korban szükségszerűen jelen volt: a kérdő partikula, esetleg a választói mellérendelést kifejező *vagy* (*avagy*) kötőszavas szerkezet:

(42) ***Nem tudom, ha** sírt.*¹⁰

(43) (...) ***nem tudja, ha** időben eleget tudnának tenni az interjúfelkérésnek.*¹¹

⁹ Természetesen ez a megállapítás nem terjeszthető ki minden, *ha* kötőszóval bevezetett kérdő funkciójú tárgyi mellékmondatra (l. Bácskai-Atkari 2015).

¹⁰ zsoltgalfalvi.eu/szomoru-emlekezés-parbeszed-a-fajdalommal

- (44) **Nem tudom, ha** hobbynak nevezhetem azt is, hogy kurzusokat tartok megyénkben és Maros megyében.¹²
- (45) A presbiterek kiharcolták, hogy ők az Üzenetet és a Református Családot is ingyen kaphassák, de őszintén szólva, **nem tudom, ha** mindannyian el is olvassák.¹³
- (46) (...) **nem tudja, ha** ezekre még lesz idő.¹⁴

Ezek olyan kérdő jellegű tárgyi mellékmondatok, amely a köznyelvi normatudat számára szokatlannak, esetleg hiányosnak tűnnek, szinte késztetés érzünk, hogy módosítsuk őket, mint például a (42) és a (46)-os mondatot a következők szerint:

- (47) *Nem tudom, hogy sírt-e (vagy sem).*
- (48) *Nem tudja, **hogy** ezekre még lesz idő **vagy** nem.*

Az interneten elérhető szövegekben a főmondatban *nem tud* igét tartalmazó főmondatok *ha* kötőszóval bevezetett, grammatikailag jelöletlen kérdő tárgyi mellékmondatok 91%-a erdélyi honlapokról származik, valószínűleg erdélyi megnyilatkozóktól. Ez nyilvánvalóan mutatja, hogy regionális jelenségről van szó. Mivel az erdélyi nyelvi környezetben a beszélők mintegy 84%-a két- vagy többnyelvűnek tekinthető (Horváth–Veress–Vitos 2010: 40, Benő 2015: 27–28), némileg a kétnyelvűséggel való kapcsolat is valószínűsíthető, de ez önmagában nem bizonyító erejű.

A más nyelvi hatás feltételezése akkor mondható valószínűnek, hogyha a kontaktusjelenségnek gondolt nyelvi formának megtaláljuk a mintaértékű strukturális megfelelőjét az átadó nyelvben. A románban – és általában az indoeurópai nyelvekben – a kérdő tárgyi alárendelő mellékmondatok kötőszava azonos lehet a feltételes állító tárgyi mellékmondatok kötőszavával (például az angolban az *if*, a románban a *dacă*, a németben az *ob*). Ezek a kötőszavak kérdő jellegű tárgyi mellékmondatokat is bevezethetnek:

- (49) *Nu știu, **dacă** mă duc.* ('Nem tudom, ha megyek.')
- (50) *I don't know **if** I go.*
- (51) *Ich weiß nicht **ob** ich gehe.*

Ilyen értelemben az erdélyi regionális köznyelvben megjelenő *ha* kötőszavas kérdő tárgyi mellékmondatok szerkezeti mintája fellelhető a románban vagy indoeurópai nyelvekben.

¹¹ www.kozpont.ro/uncategorized/ahol-az-uenep-nem-24-en-kezddik

¹² www.beszterce.ro/interviu-antal-attila-tortenelem-tanarurral

¹³ <http://www.diaszporaalapitvany.ro/szorvanytallozo/szeben-megye/balazstelke/a-helybeliek-lankadasa-ellen-kuzd-a-balazstelki-reformatus-lelkipasztor>

¹⁴ http://erdely.ma/kozeletunk.php?id=128506&cim=kerekes_karoly_megtortenhet_hogy_egyetlen_magyar_part_sem_jut_be

Megvizsgáltam, hogy a legnagyobb mértékű román hatásnak kitett magyar regionális nyelvváltozatban, a moldvai magyar („csángó”) nyelvjárásban előfordul-e ez a szerkezet, és azt találtam, hogy igen, és nem kivételszerű. Az alábbi példamondatok szemléltetik ezt:

- (52) *Nem tudom, ha elmenek.* (Ploszkucén, 1950-es évek).¹⁵
 (53) *De nem nagyon tudom, ha bevalósodik az álmom, én mégis remélem, hogy bevalósodik.*¹⁶
 (54) *Ezt elvettem, mint egy kihívást, hogy tudjam, ha meg tudom csinálni.*¹⁷

Az erdélyi magyar írott sajtó fordításszövegeiben is találkozunk ezzel a szintaktikai szerkezettel. Ezek többnyire román megnyilatkozások magyarításai, és – amint tudjuk – a fordítás aktív kétnyelvű beszédmódként igen sok lehetőséget teremt a szerkezeti interferenciára:

- (55) *Nem tudom, ha megtámadom a jogszabályt az alkotmánybíróságon – mondta Traian Băsescu a sajtótájékoztatón* (Szabadság, Kolozs megyei napilap).¹⁸
 (56) *Victor Ponta kormányfő szerdán azt mondta, nem tudja, ha a kóbor kutyák eutanáziája jelenti a legjobb megoldást* (Nyugati Jelen, Arad megyei napilap).¹⁹
 (57) *„Nem tudjuk, ha a döntésük kapcsolatban van azzal, hogy a napokban Dâmbovița megyében emberek veszítették életüket medvetámadás miatt” – nyilatkozta a Sorin Vintilă* (Új Magyar Szó, országos napilap).²⁰
 (58) *„A Poli után nem tudom, ha még szeretnék más hazai klubnál futballozni”* (Nyugati Jelen, Arad megyei napilap).²¹
 (59) *„Nem tudom, ha szükségünk lenne rá, mert van négy támadónk a keretben.”* (Nyugati Jelen).²²

Az is figyelemre méltó, hogy a szerkesztők nem érzik az ilyen mondatokat szokatlannak vagy normasértőnek, azaz számukra természetes a *ha* kötőszóval bevezetett kérdői tárgyú mellékmondatos szerkezet. Az is utal erre, hogy olyan erdélyi sajtónyelvi szövegekben is megjelenik ez a szerkezet, amelyek nem fordítások:

¹⁵ Ez az adat a megjelenés előtt álló, *A moldvai magyar nyelv szótára* (szerk. Péntek János) című lexikográfiai munkából való.

¹⁶ reverinda.csango.ro/13_szam.html

¹⁷ http://www.rmpsz.ro/web2/images/csengettyu/csengettyu_1a.pdf

¹⁸ www.szabadsag.ro/szabadsag/servlet/szabadsag/template/news%20CPQuickNewsScreen.vm/id/32658/archive/true;jsessionid=C7EF4B3C26400868FE2FEB60448DD422

¹⁹ www.nyugatijelen.com > Krónika

²⁰ <http://www.maszol.ro/print.php?id=2896>

²¹ <http://archiv.nyugatijelen.com/2006/januar/jan.%2018%20szerda/j8.html>

²² http://www.nyugatijelen.com/sport/ifjabb_dusan_uhrin_alig_varom_hogy_kezdjuk.php

- (60) (...) **nem tudom, ha politikailag egyáltalán hasznos nekünk** (Magyar Szó).²³
- (61) **Nem tudom, ha érted az összes feladatokat** (Napsugár, irodalmi ismeretterjesztő gyermeklap).²⁴
- (62) (...) **azt sem tudja, ha egy óra múlva nem zuhan fejére a világegyetem nagy építómesterének valamely játékköve** (Látó, szépirodalmi folyóirat).²⁵
- (63) **Nem tudom, ha hazai „kapszárók” szedték le, vagy mások, de cukor nélkül is ízletes, és hatalmas darabokat kínálnak a kereskedők minden utcáson** (Népújság).²⁶
- (64) **És nem tudom, ha emiatt nem interkulturális oktatásra kellene voksolnunk inkább** (Magyar Kisebbség, politikatudományi folyóirat).²⁷

A fordítási helyzetből fakadó interferencia hatását is megfigyelhetjük a párhuzamos, kétnyelvű internetes szövegekben, és láthatjuk, hogy például az angol nyelvi minta is forrása lehet a vizsgált mondattani szerkezet megjelenésének. Egy angol nyelvű slágerszövegeket fordító honlapon találtam az alábbi magyarázást:

- (65) ***Don't know if I'm wrong
Don't know if I'm right
Don't know if I should say it
Or keep it inside***
- (66) ***Nem tudom, ha tévedek
Nem tudom, ha igazam van
Nem tudom, hogy kimondjam
Vagy tartsam belül***²⁸

Érdekes megfigyelni, hogy a szó szerint történő magyarázat a harmadik sorban ugyanazt az angol feltételes árnyalatú tárgyi mellékmondatot a *hogy* kötőszóval vezeti be, ami a két szerkezet szinonimikus egyenértékűségét jelzi.

A *tud* episztemikus modális ige tagadó formában és a feltételességre utaló *ha* alárendelő kötőszónak az együttes előfordulása a mentális folyamatok szempontjából érthető, hiszen a tudásbeli bizonytalanság tudatosítása és a feltételesség gyakran összekapcsolódik: amit nem tudunk biztosan, arról gyakran csak feltételesen fogalmazhatunk. Tehát mentális motiváltsága is van a szerkezet

²³ <http://www.maszol.ro/index.php/belfold/44888-az-emnt-alelnoke-nem-akar-romanul-beszelni>

²⁴ www.napsugar.ro/archivum/2008-2009/napsugar-2009-03.pdf

²⁵ <http://lato.adatbank.transindex.ro/?cid=1857>

²⁶ <http://www.e-nepujasag.ro/op/article/mediterr%C3%A1n-h%C3%BAsv%C3%A9t>

²⁷ www.jakabffy.ro/magyar-kisebbsseg/index.php?action=cimek&lapid=7&cikk=M970307.htm

²⁸ <http://lyricstranslate.com/ro/i-love-you-full-song-szeretlek.html>

használatának. Találtam azonban néhány olyan adatot is, ahol a *tud* ige nem tagadó alakban fordul elő, és a tárgyi alárendelő mondat mégis a *ha* kötőszóval jelentkezik, és ez akár analógiás hatásként is értelmezhető:

(67) *De ti tudjátok, ha nektek megéri.*²⁹

(68) *Tudom, ha másképp van a pix az asztalon, mint tegnap.*³⁰

(69) *A kutya tudja, ha rosszkedvű a gazda.*³¹

Több jel is tehát arra mutat, hogy valószínűleg az erdélyi magyar nyelvhasználatban kontaktusjelenségnek tekinthető a vizsgált kérdői tárgyi mellékmondatos szerkezet az olyan változatában, amelyben nem szerepel sem az *-e* kérdőszócska, sem a *vagy/avagy* kötőszóval jelölt választó mellérendelés, bár ennek végleges bizonyítására további vizsgálatra van szükség.

Mivel néhány magyarországi adatot is találtam erre a szerkezetre, felvetődik a kérdés, hogy abszolút vagy relatív kontaktusjelenségről van-e szó. A relatív kontaktusjelenségek ismérve, hogy nagyobb a gyakorisága, kiterjedtebb a használati köre, mint egynyelvű környezetben (vö. Lanstyák 2003: 56–57, Lanstyák 2011: 66–67, Benő 2008: 42–43), többféle funkcióban és számos közlési kontextusban és regiszterben is megjelenhet. Bizonyos kifejezésformák azért tekinthetők relatív kontaktusjelenségnek, mert jelenlétük nem kizárólag a többségi nyelv hatásával magyarázható, de nem is zárható ki ez a hatás, ha az átadó nyelvben az adott szerkezet használata általánosnak, esetleg normatívnak mondható. Mivel jelenleg csak néhány adatunk van, amely magyarországi honlapokon megjelenő szövegek szerzőitől származik (akik akár aktív kétnyelvű beszélők is lehetnek), és a vizsgált szerkezet abszolút többsége (91%-a) Erdélyből adatható, akár abszolút szintaktikai kontaktusjelenséggként is értelmezhetjük. Mivel azonban nem kizárólag kétnyelvű környezetben használatos ez a mondattani forma, és – amint láttuk – a régiségben is van hasonló (de nem azonos) szintaktikai szerkezet, valószínűleg relatív kontaktusjelenségnek is tekinthető.

4. Következtetések

A tanulmányozott szintaktikai szerkezet a mai nyelvhasználatban határozottan regionális jellegűnek mondható, és valószínűleg kontaktushatásként minősíthető, mivel az ómagyar és a középmagyar korban kimutatható, a *ha* kötőszóval bevezetett kérdő tárgyi mellékmondatban rendszerint jelen van a kérdő jelleg grammatikai jelölése: az *-e* kérdő partikula *vagy/és* a választói mellérendelés, amely nem szükségszerűen közvetlen előzménye a mai formának. Ugyanakkor nem zárható ki az az elgondolás sem, hogy a régiségnek tekinthető szintaktikai szerkezet módosult formában való továbbélését a kétnyelvűség támogatta, hiszen

²⁹ www.unicornis.ro/szakykukac_archiv09.htm

³⁰ <http://helikon.ro/anyam-hatalma>

³¹ <http://kronika.ro/eletmod/a-kutya-tudja-ha-rosszkedvu-a-gazda/print>

a kisebbségi kétnyelvűségnek konzerváló hatása is lehet, az érintkező nyelvekben a párhuzamosan létező hasonló nyelvi forma az archaikusabb alakok megőrzésének kedvezhet (P. Lakatos–T. Károlyi 2004: 312, Sándor 1998: 379, Benő 2013a). Persze, azzal is számolnunk kell, hogy a vizsgált mondatnani szerkezet kontaktusjelenségként nyelvtörténeti előzmények nélkül is meghonosodhat, és ebben az esetben a mai nyelvi érintkezésből fakadó hatás és a régiségben fellelhető szintaktikai forma csak hasonlít egymásra, és nem azonos az eredet tekintetében sem. A jelenség értelmezésekor az sem mellékes, hogy az erdélyi magyar nyelvváltozatokban hasonló, román vagy areálisnak tekinthető szintaktikai szerkezetek hatása kimutatható. Ilyen a *kell* + felszólító módú igealak (É. Kiss 2009: 224–226), az *...és nemcsak* hozzátoldó, elliptikus szerkezet (Kádár 2010) és az általános alany egyes szám második személyű igealakokkal való kifejezése (Benő 2013b).

Hivatkozások

- Bácskai-Atkári Júlia 2014. A véges alárendelő összetett mondatok története. In: É. Kiss Katalin (szerk.) *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 239–78.
- Bácskai-Atkári Júlia 2015. A kérdő modalitás jelölése a beágyazott poláris kérdésekben és viszonya a funkcionális bal perifériák történetéhez. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 27*: 11–46.
- Benő Attila 2008. *Kontaktológia*. A nyelvi kapcsolatok alapfogalmai. Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság. Kolozsvár.
- Benő Attila 2013a. Tükörszók, tükörszerkezetek és jelentéskölcsönzések a kisebbségi magyar nyelvváltozatokban. In: Szoták Szilvia – Vargha Fruzsina Sára (szerk.) *Változó nyelv, nyelvváltozatok, területiség*. A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus szekcióelőadásai. Egyetemi Műhely Kiadó. Kolozsvár. 15–26.
- Benő Attila 2013b. Egy lehetséges relatív kontaktusjelenség az erdélyi magyar nyelvváltozatban: az általános alany kifejezés egyes szám második személyű igealakokkal. In: Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.) *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 13–26.
- Benő Attila 2015. Multilingualism and Education in Transylvania. *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica 3*: 25–36.
- Horváth István – Veress Ilka – Vitos Katalin 2010. *Közigazgatási nyelvhasználat Hargita megyében az önkormányzati és a központi kormányzat megyeszintű intézményeiben*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. Kolozsvár.
- Kádár Edit 2010. ... és (de) nemcsak. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) *Nyelvelmélet és kontaktológia*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. BTK, Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 207–222.

- Kántor Gergely 2010. A feltételes mód és a felszólító mód használata a kései ómagyarban. (Kézirat). <http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz/08kantoreloadasszoveg.pdf>.
- Kántor Gergely 2014. Az igemódok ómagyar kori funkcióinak változása. In: É. Kiss Katalin (szerk.) *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 73–94.
- É. Kiss Katalin 2009. Nekem el kell menni/el kell mennem/kell, hogy menjek/el kell menjek/ el kell menni. In: É. Kiss Katalin (szerk.) *Nyelvelmélet és dialektológia*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. BTK, Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 213–230.
- P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit 2004. Ajánlás. In: P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit (szerk.): *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 311–14.
- Lanstyák István 2003. Fordítás és kontaktológia. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 3: 49–70.
- Lanstyák István 2011. A magyar nyelv szlovákiai változatainak jellemzői. In: Szabó Mihály Gizella – Lanstyák István (szerk.) *Magyarok Szlovákiában VII. kötet. Nyelv*. Fórum Kisebbségkutató Intézet. Somorja. 55–82.
- Sándor Klára 1998. Az élőnyelvi vizsgálatok és az iskola: a kisebbségi kétnyelvűség. In: Kontra Miklós – Saly Noémi (szerk.) *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Osiris Kiadó. Budapest. 368–394.

Források

- Bod-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata. Bevezetés és jegyzetek: Pusztai István ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, Magyar Nyelvtudományi Társaság Budapest. 1987.
- Campé: Psychologia. 1794. Wéber Simon Péter költségével és betűivel. Pozsony és Komárom.
- Debreceni kódex. 1519. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata. Az előkészítő munkát végezték: Abaffy Csilla és Reményi Andrea, bev.: Madas Edit, Reményi Andrea. Argumentum Kiadó, Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 1997.
- Domonkos-kódex. 1517. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata. Bevezetés és jegyzetek Komlóssy Gyöngyi. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 1990.
- Kotzebue, August 1792. *A szerelem gyermeke*. (Ford. Verseggy Ferenc). Budai Magyar Theatrum. Buda.
- Jókai-kódex. XIV–XV. század. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közléteszi: P. Balázs János. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1981.
- Kazinczy Ferenc 1789. *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei*. Ellinger János József Ts. privil. Könyv-nyomtató. Kassa.

- Müncheni Kódex. 1466. A négy evangélium szövege és szótára, Décsy Gyula olvasata alapján a szöveget sajtó alá rendezte és a szótári részt készítette Szabó T. Ádám, Európa Könyvkiadó. Budapest. 1985.
- Pálóczi Horváth Ádám 1792. *Fel fedezett titok* (hely nélkül).
- Pázmány Péter 1613. *Isteni igazságra vezérlő kalauz*. Pozsony.
- SZT: *Erdélyi Magyar szótörténeti tár*. I–XIV. Szabó T. Attila (főszerk) I–VII., Vámszer Márta (főszerk) IX–XI., Kósa Ferenc (főszerk) XII., Fazakas Emese (főszerk.) XIII–XIV. Kriterion Könyvkiadó – Erdélyi Múzeum Egyesület – Akadémiai Könyvkiadó. Bukarest – Kolozsvár – Budapest.
- Tót Péter 2008. Borsod vármegye közgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvei. I. 1569–1578. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár.
- Újfalusi Judit 1746. *Makula nélkül való tükör* (3. kiadás). A Jézus Társasága Akadémiája. Nagyszombat.

Benő Attila

Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
BTK, Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék
attilabeno@gmail.com

Orosz–tundrai nyenyec nyelvi kontaktus: A tundrai nyenyec lokatív szerkezetekről

Mus Nikolett

1. Bevezetés

Az általánosan elfogadott meghatározás szerint lokatív mondatok alatt olyan határozós mondatokat értünk, amelyek egy entitás/objektum helyéről tesznek állítást (vö. pl. Freeze 1992, Payne 1997, Stassen 1997, Dryer 2007, Tóth 2015, stb.; lásd (1) példa).

(1) *The dog / my dog / a dog is in the garden.*

‘A kutya / az én kutyám a kertben van. / Egy kutya van a kertben.’

(Dryer 2007: 242)

A nyelvekben a lokatív mondatok tipikus összetevője a téma és a lokalizátor. A téma elem a mondat tulajdonképpeni alanya, amelynek térbeli elhelyezkedését kódolja a lokalizátor. Az egzisztenciális mondatokkal ellentétben a lokatív mondatok téma elemére (általában) nem vonatkozik határozottsági korlátozás, vagyis a lokatív mondatok alanya lehet határozott és határozatlan is. Az állítmányi szerepű lokalizátor olyan PP vagy AdvP, amely nem direkcionális, vagyis hely típusú denotációval rendelkezik. A nyelvek nagy részében e mondat típusok kopulás szerkezettel fejeződnek ki, a kopula legtöbbször azonban pusztán egy expletív funkcionális elem, amely nem minden nyelvben kötelező eleme a lokatív mondatoknak (vö. Stassen 1997: 55–61).

Az uráli nyelvcsalád északi szamojéd ágába tartozó tundrai nyenyec nyelvben a lokatív mondatok téma elemére (alanyára) – amely el is hagyható a mondatból – a fentiekhez hasonlóan nem vonatkozik határozottsági korlátozás. A mondatban mindig megjelenik egy kopula, mivel az e mondat típusok állítmányként szolgáló PP vagy AdvP kategóriájú elem nyelvtani tulajdonságaiból fakadóan nem vehet fel igei egyeztető toldalékot, módjelet, stb. Így a kopula ezekben a szerkezetekben arra szolgál, hogy az alanyi (téma) összetevővel való egyeztetés végződéseit, valamint a további (elsősorban) igei toldalékokat felvegye.

Ebben a dolgozatban egy olyan új, az eddigi nyelvtanokban nem elemzett lokatív mondat szerkezet megjelenéséről számolok be, amely párhuzamosan jelentkezik a már meglévő típussal. A régi és új szerkezet nyelvtani jellemzőinek és használatának összevetését követően amellet fogok érvelni, hogy ez az új alternatív konstrukció a tundrai nyenyec nyelvre erősen ható többségi orosz nyelvvel való kontaktus következtében jelenik meg. Bemutatom az átadó orosz nyelv ugyanilyen funkcióval rendelkező szerkezeteit, majd párhuzamba állítom őket a tapasztalt új tundrai nyenyec formával. Az új szerkezet megvalósulását – amelyet a nyelvtanok agrammatikusnak találnak, ennek ellenére bizonyos regiszterekben mégis megjelenik – elsősorban azzal magyarázom, hogy a nyelvben a névszói állítmányok – mint pl. a minősítő és azonosító szerkezetek – már eleve az új lokatív mondatokhoz hasonlóan formálódnak. Így a nyelvben orosz hatásra egy már meglévő szerkezet használatának kiterjesztéséről beszélhetünk.

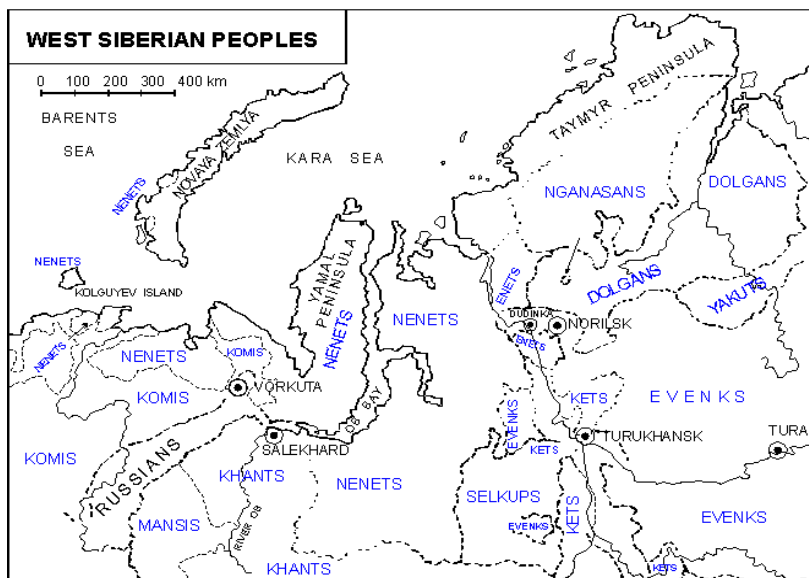
2. A tundrai nyenyec nyelvről

Az uráli nyelvcsalád északi szamojéd ágához tartozó tundrai nyenyec nyelvet Oroszország északi részén, Északkelet-Európa és Északnyugat-Szibéria területén beszélik. Elsősorban három autonóm körzetben – a Nyenyec (Oroszország Arhangelszki Területén), a Jamal-Nyenyec (Oroszország Tyumeni Területén), valamint a Tajmiri Dolgan-Nyenyec Autonóm Körzetben (Oroszország Krasznajarszki Területén) – él nagyobb számú tundrai nyenyec közösség. Ezen felül található beszélőket a Hanti-Manysi Autonóm Körzetben (Oroszország Tyumeni Területén belül), a Komi Köztársaság, továbbá a Murmanszki Körzet területén. Az alábbi ábra ezeket a területeket mutatja.

1. ábra. A tundrai nyenyec élőhelye az Orosz Föderáció területén
(forrás: www.languagesoftheworld.info)

Ezek a területeken a tundrai nyenyecек őshonosak, anyanyelvük azonban nem tartozik az ország hivatalos nyelvei közé. A térségben erős az orosz kultúra és nyelv dominanciája, amely nemcsak a tundrai nyenyec nyelvet és kultúrát érinti, hanem sok más, a területen szintén őshonos népet is. A tundrai nyenyecек hagyományos lakóhelyein tehát nemcsak orosz, hanem más – szintén kisebbségi és őshonos – népek és nyelvek (mint pl. komi, enyec, nganaszan, szölkup, evenki, ket, dolgán, stb.) is találhatóak, amelyek szintén kölcsönhatásban állnak a tundrai nyenyeccel. Az alábbi ábra Szibéria kisebbségeit ábrázolja.

2. ábra. Szibéria etnikai térképe (forrás: <https://joshuaproject.net>)

A tundrai nyenyec nyelv változatai három fő nyelvjárási csoportba sorolhatók: a nyugati, a középső és a keleti csoportba. A nyelvjárási csoportok közötti különbségek vizsgálata során elsősorban azok fonológiai és fonetikai tulajdonságaira koncentráltak. Az eredmények alapján jelentős eltérést mutat a nyugati nyelvjárási csoport a középső és a keleti csoporttól. Ennek legfőbb oka az, hogy a nyelvjárási területet elválasztja az Urál hegység.

A 2010-es oroszországi népszámlálási adatok alapján nagyjából 22000 nyenyec beszélő van. Ez az adat a tundrai és a vele közeli rokonságban lévő erdei nyenyecек együttes számát mutatja. Volzhanina (2007) beszámolójából tudjuk, hogy az erdei nyenyec beszélők száma közel 2000. Tehát mintegy 20000 tundrai nyenyeccel számolhatunk. Ugyan a nyelvet beszélők száma fokozatosan csökken, az oroszországi népszámlálási adatok alakulása mégis kedvező képet nyújt a tundrai nyenyecек lélekszámáról: az 1980-as évek óta tendenciózusan nő a magukat (tundrai) nyenyec etnikumúnak vallók száma. Dudeck (2013: 131) szerint ennek az egyik oka az, hogy az orosz állam számos kedvező intézkedést vezetett be a területén élő őshonos kisebbségeknek. Másrészt a

népszámlálásokon általános, hogy a megkérdezettek az ún. örökségnyelvüket nevezik meg anyanyelvükként, még akkor is, ha már nem beszélik azt a nyelvet (vö. Pakendorf 2010: 714).

2.1. Az orosz hatás és kolonizáció

A tundrai nyenyecet érintő nyelvi hatások közül az orosz domináns környezet az, amelynek napjainkra kimutatható, a nyelv szerkezetét megváltoztató következményei vannak. Az orosz gyarmatosításnak több korszaka zajlott le a nyenyec nép története során, melyeknek minden esetben megvoltak a saját ideologikus törekvései. A legáltalánosabban megjelenő törekvés, amely minden korszakot jellemez, az az orosz nyelv felsőbbrendűségének biztosítása a nyenyecel szemben.

Annak ellenére, hogy a gyarmatosítás, illetve az Ob-vidék, s így Szibéria orosz meghódítása már a 15. században elkezdődött, a 19. század második feléig nem tapasztalható erős kulturális és nyelvi kontaktus a térségben. Ezt az írásbeliség kialakulása, az első ABC-s könyvek, az ortodox vallást hirdető szerzetesek megjelenése változtatja meg. Az agresszív elnyomás és egységesítés, a valódi kulturális hódítás a 20. században, Szovjet-Oroszország megalakulásával kezdődik, amelynek markáns jegyei közé tartozik a kollektív gazdaságok, kolhozok létrehozása. A kollektivizálás folyamata 1950-re befejeződik, mely idő alatt az ideologikus nagyhatalom mindvégig kényesen ügyel arra, hogy az etnikai alapú, ősi nemzetiségi rendszerek ne mentődjenek át a kolhozokba. Erre az időre a szovjet rendszer gyakorlatilag az élet minden területére kiterjeszti uralmát, amelyet tovább szilárdít az 1951-től meginduló kölcsönök folyósítása a nomád népek letelepedéséért cserébe. Így hivatott a rendszer biztosítani a kisebbségek feletti uralkodásának lehetőségét, mivel egy olyan függőségi viszonyt alakít ki, amely gazdasági alapú, de kiterjed az élet minden területére. 1930–1950 között az iskolák száma megháromszorozódik, egy részükben anyanyelvű oktatás is működik. A kisebbségek oktatása, amely a szovjet rendszer ellenőrzése alatt áll, orosz nyelven történik, sok helyen a tantárgyak között sem szerepel a kisebbségi anyanyelv. Ezek az iskolák internátusok, bentlakásos iskolák, melyek általában a kisebbségek szülőföldjétől távol eső orosz közigazgatási területeken vannak. Így a gyerekek a tankötelezettség idejére eltávolodnak saját kulturális háttérüktől, hagyományaiktól; megszűnik a kommunikáció a generációk között, melynek hatására a hagyományok és azt azt közvetítő nyelv elhalványul, elveszik.

Az orosz nyelv felsőbbrendűsége tehát a 20. századra Szibéria egész területére kiterjed, a közigazgatás, az oktatás, az újságok, a média nyelve az orosz, amely privilegizált helyzetéből fakadóan nem engedi más nyelvek használatát. Mivel a kisebbségi nyelveknél nem történik nyelvújítás, ezért egyre kevésbé alkalmasak a megváltozott mindennapi életben történő használatra. Elkezdődik a kisebbségi nyelvek elfunkciótlanodása, mely folyamatot az ideológia azzal erősít, hogy a nyelveknek negatív megítélést kölcsönöz, ezáltal használói hátrányos helyzetbe kerülnek.

A Szovjetunió felbomlása után (1991) nagyobb autonómiához jutnak a szibériai kisebbségek, az orosz hatalom és felsőbbrendűség azonban közvetett módon tovább gyakorolja koloniális politikáját a kereskedelmi és olajcégek által, melyek újrafogalmazzák Oroszország kolonializációs, egységesítő programját az eszközök megváltoztatása nélkül. Ezek a nagyvállalatok olyan hatalmi viszonyokat tartanak fent, amelyek nem különböznek céljaikban, eredményeikben és módszereikben a szovjet ideologikus törekvésektől, csupán a hatalom gyakorlója tolódik el egy másik szférába. Az orosz vállalatok célja a profitszerzés és hatalom gyakorlása a térségben. Ebből kifolyólag – s mivel az európai emberjogi, környezetvédő csoportok fennhatósága e térségben már gyenge, illetve nem is kifejezetten erre a szférára irányul – nincsen fóruma a területen élő kisebbségek és természetes élőhelyek védelmének.

A tundrai nyenyec nyelv használata tehát napjainkra elsősorban otthoni, családi környezetre korlátozódik, bár a különböző autonóm körzetekben élő csoportok nyelvtudása, nyelvhasználati szokásai jelentős eltéréseket mutatnak (vö. Volzhanina 2013). A területen mégis általános a nyelvcserenyelvvesztés, mely elsősorban a legfiatalabb generációra jellemző. Az oktatási rendszerből és módszerekből fakadóan megfigyelhető egy erős nyelvi norma, amely sokszor nem követi a természetes nyelv szerkezetét, rendszerét. Mivel a nyelv presztízse igen alacsony, a nyelvtervezésnek, nyelvi revitalizációs törekvéseknek csak szórványos nyomai tapasztalhatóak a térségben (vö. Stammmler 2005).

2.2. A nyelvi adatok

Számtalan olyan tényező van, amely befolyásolja a tundrai nyenyec nyelvű adatok hozzáférhetőségét, a nyelvészeti kutatások lehetőségeit. Az egyik legfontosabb ezek közül a szisztematikus tundrai nyenyec nyelvi dokumentáció, valamint az elemzett korpuszok hiánya. Emellett az elérhető hangzó anyagoknak elenyésző a száma. Továbbá a viszonylag gyakori terepmunkák ellenére a gyűjtött nyelvi adatokra jellemző, hogy (i) a nyelvészeti céllal rögzítettek kevés kivételtől eltekintve nem érhetőek el, (ii) zömében a keleti nyelvjárási területekről származnak (így a nyugati területekről nincsenek adatok), és (iii) nagy számú a néprajzi célú szöveggyűjtés, azonban ezek adatrögzítési technikái (pl. „idős anyanyelvi beszélők” lekérdezése), az adatok minősége, a szociolingvisztikai adatok hiánya nehezíti az ezeken a forrásokon történő nyelvészeti célú vizsgálatokat. Elsősorban az itt felsorolt tényezők miatt a tanulmányban bemutatott vizsgálatot tundrai nyenyec nyelvű, nyomtatásban megjelent, írott szövegekből előzetesen összeállított korpuszból kinyert adatokon végeztem.¹

A szövegekből összeállított gyűjtemény megközelítőleg 60000 szövegszót tartalmaz.² Ebből jelen vizsgálatomhoz egy megközelítőleg 50000

¹ Korpusz terminus alatt előzetesen meghatározott szempontok figyelembevételével összegyűjtött elektronikus formában elérhető szövegek gyűjteményét értem.

² A regiszterek kiválasztása során az általános szociolingvisztikai paramétereken kívül (mint az informánsok kora, neme, nyelvjárása, stb.) az Atkins et al. (1992), Schneider (2002) és Biber–

szövegszót tartalmazó rész-korpuszt választottam ki, amely az 1. táblázatban bemutatott szövegeket tartalmazza.

Gyűjtő neve/szöveg kiadója	Kiadás dátuma	Rögzítés ideje	A beszélő-lejegyző személye	Szöveg műfaja	Regiszter típusa	Szövegszó mennyisége
Labanauskas	1995	1973–93	eltérő	narratív	folklor-gyűjtemény	~23000
Vanujto	2012	n.a.	megegyező	párbeszéd	társalgási kézikönyv	~4000
Nenjang	2005	n.a.	megegyező	párbeszéd	társalgási kézikönyv	~5000
Okotetto	1998	n.a.	megegyező	párbeszéd	módszertani kézikönyv	~16000

1. táblázat. A tundrai nyenyec vizsgált szövegek

A korpuszba beemelt folklórgyűjtemény szövegei elsősorban narratív szövegek, amelyek az eredetileg hangzó nyelv írásban rögzített változatai. A szövegeket előadó anyanyelvi informánsok kora, neme, származási helye a publikált források alapján azonosítható.

Ezzel szemben a társalgási kézikönyvek és a tanári módszertani kézikönyv anyagát a beszélőközösség legtöbbször azonosítatlan tagjai generálták. E források esetében a szövegek keletkezésének/lejegyzésének ideje bizonytalan, csupán következtetni lehet rá a kiadás dátumának ismeretében. A szövegek eredetileg a nyelv írott változatát reprezentálják, de a szövegalkotó szándéka szerint beszédre készültek. Mivel azonban a nyelv írott sztenderd változatát reprezentálják, eltéréseket mutat(hat)nak a korábbiakban bemutatott folklór-szövegektől.

Tekintettel arra, hogy a szövegek digitalizálása jelenleg is zajlik, a keresést kézzel végeztem.

3. A tundrai nyenyec lokatív mondatok

A tundrai nyenyec lokatív mondatok alanya a téma elem, amelynek térbeli elhelyezkedését kódolja az állítmányi szerepű AdvP vagy PP kategóriájú lokalizátor. Mivel a nyelvben a határozószók és névutós kifejezések – ellentétben a főnevekkel és melléknevekkel – nem vehetnek fel egyeztető toldalékat, szükséges a szerkezetben egy expletív igei elem, amelyhez kapcsolódnak az igei végződéses. Tehát ezekben a mondatokban az alany és állítmány közti egyeztetés a kopulán van jelölve mint a (2)-es példában.

Conrad (2009) által meghatározott szempontokat vettem még figyelembe Ezek a következők: a beszélő és lejegyző személyének azonossága, az elhangzott szöveg és annak lejegyzése között eltelt idő, a beszéd eseményének valósága, a rögzítés ideje, a szöveg műfaja és a regiszter típusa.

- (2) *kniga stol-ʔ ní-ńa ńa.*
 könyv asztal-GEN PP-LOC van.vx.3SG
 'A könyv az asztalon van. / Egy könyv van az asztalon.' (EL: 2012)

A nyelvben két különböző kopula is megjelenhet lokatív mondatokban attól függően, hogy az alany [+/-élő] jeggyel rendelkezik-e. A (2)–(3)-as mondatban az alany élettelen, ezekben a mondatokban a *ńa*- kopula használatos, míg a (4)-es mondat alanya élő (amely lehet [+/- ember] jegyű), így a mondat a *me*-kopulával szerkesztődik.

- (3) *ńano tańana ńa.*
 csónak ott van.vx.3SG
 'A csónak ott van.' (Almazova 1961: 30)

- (4) *wesako / ʔet ti tańana me.*
 öregember / négy rén ott van.vx.3SG
 'Az öregember / A négy rénszarvas ott van.' (Almazova 1961: 30/46)

Nikolaeva (2014) a lokatív mondatokat olyan mondatokként elemzi, amelyek kizárólag valamelyik kopula kötelező használatával fejeződhetnek ki. Tehát megfigyelései alapján az (5) alatti mondat csak abban az esetben minősül grammatikusnak, ha a kopula is megjelenik a mondatban.

- (5) *tol komnata-xana *(ńa)*
 asztal terem-LOC van.vx.3SG
 'Az asztal a teremben van.' (Nikolaeva 2014: 263)

A lokatív mondatok predikátumának része a lokalizátor elem, amelyet formailag kifejezhet névutós kifejezés (a ragos névszót a névutós kifejezés egy típusának tekintem) mint a (6)–(7) alatti példákban, valamint határozószós kifejezés mint a (8)-as mondatban.

- (6) *kniga tol-ʔ ńilna ńa*
 könyv asztal-GEN alatt van.vx.3SG
 'A könyv az asztal alatt van. / Egy könyv van az asztal alatt.'
 (Nikolaeva 2014: 263)

- (7) *tol komnata-xana ńa*
 asztal terem-LOC van.vx.3SG
 'Az asztal a teremben van. / Egy asztal van a teremben.'
 (Nikolaeva 2014: 263)

- (8) *tubka-m'i tańana ŋa*
 fejsze-1SG ott van.vx.3SG
 'A fejszém ott van.' (Almazova 1961: 83)

A lokatív mondat alanyaként funkcionáló téma elem a példák tanúsága alapján elhagyható, ha az a diskurzusból kikövetkeztethető, ahogyan azt a (9) alatti példa mutatja.

- (9) *waw-dar t'axańa? me-?*
 ágy-PRDT.2SG mögött van-3PL
 '(Ök) a te saját magad ágya mögött vannak.' (Labanauskas 1995: 145)

Amint azt már említettem, nem vonatkozik határozottsági korlátozás erre az összetevőre. Mivel a nyelvben sem határozott sem határozatlan névelő nincsen, így a főnévi kifejezések határozottságára legtöbbször a kontextusból lehet következtetni. A (10)-es példában az alanyi szerepű pusztai főnév tehát lehet határozott vagy határozatlan olvasatú.

- (10) *kniga stol-? ŋi-ńa ŋa*
 könyv asztal-GEN PP-LOC van.vx.3SG
 'A könyv az asztalon van. / Egy könyv van az asztalon.' (EL: 2012)

A nyelvben lehetőség van a határozottság jelölésére birtokos (vagy predesztináló) személyraggal, valamint mutató névmási módosítóval (vö. Nikolaeva 2014: 141). Következésképpen, az ily módon jelölt alanyak mindig határozott olvasata lesz. A (11)-es mondat alanyát, amelyen predesztináló személyrag szerepel (ti. *wawda* 'az ő saját maga ágya') tehát határozottnak tekinthetjük.

- (11) *waw-da wesaku-? puxuča-? waw-xana ŋa*
 ágy-PRDT.3SG apó-GEN anyó-GEN ágy-LOC van.vx.3SG
 'Az ő saját maga ágya az öregapó és öreganyó ágyánál van.'
 (Labanauskas 1995: 44)

Felmerül a kérdés, hogy a határozatlan alanyú lokatív mondatokat mi különbözteti meg az egzisztenciális mondatoktól, amelyek alanyára vonatkozik határozottsági korlátozás a tundrai nyelvekben, tehát az egzisztenciális mondatok alanya mindig határozatlan, lásd a (12)-es példát).

- (12) *tuku to-xona pajxa tańa.*
 ez tó-LOC maréna létezik.vx.3SG
 'Van maréna ebben a tóban.' (Vanujto 2012: 34)

Amint azt a (12) alatti mondat ábrázolja, az egzisztenciális mondatokban nem az expletívumként használatos kopulák valamelyike (*ŋa*- vagy *me*-) jelenik meg,

hanem egy létezést kifejező intranszitiv (*taña-*) ige. Tehát az egzisztenciális mondatok formailag intranszitiv mondatok, nem pedig kopulás szerkezetek. Az következőkben rátérünk az alternatív lokatív mondatok bemutatására.

4. Az orosz hatásra kialakult alternatív lokatív szerkezet

Amint tehát azt az előzőekben láthattuk, a lokatív mondatoknak látszólag kötelező eleme a kopula. Ezt a vélekedést támasztja alá a szakirodalom is, amely nem tekinti grammatikusnak a kopula nélküli lokatív mondatokat. Mindenekelőtt meg kell azonban jegyezni, hogy a szakirodalom is beszámol kopula nélküli lokatív mondatokról. Ezekben azonban a lokalizátort nem AdvP vagy PP fejezi ki, hanem egy névutóból képzett melléknév. A melléknévi kategória a tundrai nyenyecben pedig minden számban és személyben felvehet igei toldalékokat, valamint felveheti a múlt idő jelét anélkül, hogy kopula jelenne meg a szerkezetben (vö. Nikolaeva 2014: 263). Tehát a kopula hiányzik ezekben a lokatív mondatokban. Ezt a típust ábrázolja a (13)-as mondat, amelyben a kopula megjelenése agrammatikus szerkezetet eredményez.

- (13) *taki ja táxanta ná-ŋi *ŋa*
 az hely mögött.3SG PP-ADJ.vx.3SG *van.vx.3SG
 'Az a hely mögötte van.' (Nikolaeva 2014: 263)

Az általam vizsgált lokatív szerkezet azonban nem ezt a fenti (13)-ban ábrázolt típust képviseli, hanem éppen azt a konstrukciót, amelyet a szakirodalom kizár. Tehát ebben a típusban a lokalizátort nem egy melléknévi kategóriájú elem fejezi ki, hanem az általános lokatív mondatokban is használatos AdvP vagy PP, mint a (14)–(15)-ös alatti példákban.³

- (14) a. *jaxa xaňana?*
 folyó hol
 'Hol (van) a folyó?'
 b. *jaxa ŋi*
 folyó itt
 'Itt (van) a folyó.' (Okotetto 1998: 82)

- (15) *puxuča-nta ná? šid'a-mboja-xa? náb'i waw-xana*
 anyó-3SG.GEN pp kettő-AUG-DU másik ágy-LOC
 'Az anyóval ketten a másik ágyon (vannak).' (Labanauskas 1995: 29)

³ A magyar köznyelvben is megfigyelhető hasonló szerkezet a *Hol a kulcs? Itt a kulcs.* típusú mondatok esetében, ahol a kopula nem kötelező jelen idő egyes szám 3. személyben (vö. Kádár 2009, Hegedűs 2013, Peredy 2010). Kádár (2009) szerint a magyarban azonban a proadverbiumok (pl. *itt, ott, hol*) állítmányi használata a feltétele a kopula elhagyhatóságának. A tundrai nyenyecben azonban úgy tűnik, hogy mind AdvP, mind PP kategóriájú lokalizátor esetében elhagyható a kopula.

Ebben az új kopula nélküli szerkezetben – a rendelkezésre álló példák alapján – a kopula egyes szám 3. személyű alany esetén, kijelentő mód jelen időben hagyható el. Többes számú alany, vagy jelölt idő/mód esetében azonban a rendelkezésre álló példák alapján a kopula mindig kötelező eleme a szerkezetnek, mint a (16)–(17) alatti mondatokban.

(16) *maña? pædara-xana me-wa?*
 1PL erdő-LOC van-vx.1PL
 'Mi az erdőben vagyunk.' (Almazova 1961: 20)

(17) *neboj po-xona škola-wa taňana ŋa-s*
 tavaly év-LOC iskola-1PL ott van.vx.3SG-PST
 'Tavaly az iskolánk ott volt.' (Almazova 1961: 82)

A kopula nélküli lokatív mondatokban – a kopulás változathoz hasonlóan – a téma elem határozottságára vonatkozóan nincsen korlátozás, az alany tehát lehet határozott mint a (18)-as példában, valamint határozatlan olvasatú, mint a (19)-es mondatban.

(18) *Nad'a, papa-nd ŋæ-da xaňana?*
 Nadja báty-2SG.GEN láb-3SG hol
 'Nadja, a bátyád lába hol van?' (Vanujto 2012: 51)

(19) *jevej xida ti*
 leves tál itt
 'A leveses tál itt van. / Egy leveses tál van itt.' (Okotetto 1998: 51)

A (18)–(19) alatti példák alapján az is megállapítható, hogy a kopula élettelen, valamint élő alany esetén is elhagyható. Tehát sem az alany határozottsága, sem pedig szemantikai tulajdonsága nem korlátozza a kopula nélküli lokatív szerkezet megjelenését.

Továbbá – amint láthattuk – a lokatív elemre vonatkozóan sem található korlátozás (pl. szófaji korlátozás). Következésképpen az alternatív lokatív mondatok a már meglévő szerkezettel azonos használattal és funkcióval rendelkeznek.

A két szerkezet használata között tapasztalható egyetlen kikötés a 3. személyű alanyra valamint a kijelentő mód, jelen időre vonatkozik, mivel csak e feltételek mellett jelentkezik a kopula nélküli változat. A tundrai nyenyecben ezek a kategóriák morfológiailag jelöletlenek, tehát nincsen a felszíni konstrukcióban olyan testes elem, amit egy expletív elemnek hordoznia kellene.

A megfigyelt alternatív lokatív mondat a tundrai nyenyec nyelv főnévi vagy melléknévi kategóriájú állítmánnyal rendelkező azonosító/minősítő mondataihoz hasonlóan szerkesztődik. Ugyanis e típusokban sincsen kopula, ahogyan azt a (20)-as mondat ábrázolja.

- (20) *niša-r pareŋoda*
 apa-2SG király.vx.3SG
 'Az apád király.' (Puškareva 2003: 215)

A DP, NP és AP kategóriájú állítmánnyal rendelkező mondatokban azonban a kopula nemcsak az egyes szám 3. személyű alanyú, kijelentő módú, jelen idejű konstrukciók esetén törlődik, hanem minden számban és személyben, jelen és múlt időben egyaránt. Mivel az 1. és 2. személyű egyeztető morféma nem zéró alakú, így látható e szerkezetekben, hogy az egyeztető toldalék az állítmányi szerepű névszóhoz kapcsolódik, mint a (21a–b) példában.

- (21) a. *mań ti? l'ekara-dm?* Predikatív főnév
 1SG rén.PL orvos.vx.1SG
 'Én állatorvos vagyok.' (Nenjang 2005: 93)
 b. *mań ŋarka-dm?* Predikatív melléknév
 1SG nagy.vx.1SG
 'Én felnőtt vagyok.' (Orlova et al. 1996: 74)

Továbbá a múlt idő jelét is a nem-igei állítmány veszi fel (22a–b).

- (22) a. *mań jor-ta-dam-ž* Predikatív főnév
 1SG halászik-PTCP.vx.1SG-PST
 'Én halász voltam.' (Kuprijanova et al. 1957: 202)
 b. *mań ŋarka-dam-ž* Predikatív melléknév
 1SG nagy.vx.1SG-PST
 'Én felnőtt voltam.' (Kuprijanova et al. 1957: 223)

Következésképpen a tundrai nyenyec névszói állítmányú és alternatív lokatív mondatok szerkezete egybeesik. Ez az egybeesés azonban csak az egyes szám 3. személyű alanyú, kijelentő módú, jelen idejű állítmányú mondatokra korlátozódik.

Hasonló egybeesést találunk az orosz nyelv névszói állítmányú és lokatív mondataiban, amit a (23)–(24) alatti példák ábrázolnak.

- (23) *Ivan učitel'* Névszói (azonosító) állítmányú mondat
 János tanár
 'János tanár.'
 (24) *kniga na stole* Lokatív mondat
 könyv.F rajta asztal.LOC
 'A könyv az asztalon van'

Az orosz nyelvben ez a szerkezeti egybeesés viszont nem kizárólag az egyes szám 3. személyű mondatokra korlátozódik, hanem fennáll minden jelen idejű

mondatra (vö. Stassen 1997, Payne 1997, Freeze 2001 stb.). Az orosz minősítő/azonosító és lokatív mondatok kopula nélküli szerkesztése csak jelen időben valósulhat meg, ugyanis a múlt idejű formákban már kötelező a múlt idejű kopula használata (25)–(26).

(25) *Ivan byl učitel'* Névszói (azonosító) állítmányú mondat
 János van.PST.M tanár
 'János tanár volt.'

(26) *kniga byla na stole* Lokatív mondat
 könyv.F van.PST.F rajta asztal.LOC
 'A könyv az asztalon volt.'

Úgy vélem tehát, hogy az orosz nyelvben megfigyelhető fenti jelöltségi egybeesés hatást gyakorol a tundrai nyenyec szerkezetekre oly módon, hogy az eddig szisztematikus eltéréseket mutató névszói állítmányos és lokatív mondatok szerkesztése – egyelőre csak bizonyos grammatikai megkötések mellett – egyezést kezd mutatni. A folyamat az egyébként jelöletlen egyes szám 3. személyű alanyal rendelkező mondatoknál jelentkezik, mivel azokban testes egyeztető morféma nem szerepel. Így a névszói állítmányokhoz hasonlóan a kopula (látszólag) nem hordoz grammatikai funkcióval bíró elemet és redundánssá válik, az orosz szerkesztésmóddhoz hasonlóan.

A kopulás és a kopula nélküli mondatoknak a felhasznált regiszterekben való előfordulását, a szerkezetek számát a 2. táblázat foglalja össze.⁴

Gyűjtő neve/szöveg kiadója	Kiadás dátuma	Regiszter típusa	Kopulás szerkezetek száma	Kopula nélküli szerkezetek száma	Szövegszó mennyisége
Labanauskas	1995	folklór-gyűjtemény	36	4	~23000
Vanujto	2012	társalgási kézikönyv	34	3	~4000
Nenjang	2005	társalgási kézikönyv	23	3	~5000
Okotetto	1998	módszertani kézikönyv	7	25	~16000

2. táblázat. A kopulás és kopula nélküli lokatív mondatok megoszlása regiszterenként

A táblázat adatai azt mutatják, hogy a vizsgált szövegek közül a modern folklór-gyűjteményekben és a társalgási kézikönyvekben az eredeti kopulás mondatok

⁴ Mivel az adatgyűjtés kézzel történt, ezek a számok megközelítő pontosságúak. Azonban az arányok jól mutatják a két szerkezet eltérő regiszterekben való előfordulásának gyakoriságát, valamint annak különbségét.

gyakoribbak, mint az orosz hatást mutató kopula nélküliek. Ennek éppen az ellentéte rajzolódik ki a módszertani kézikönyvből származó adatokban, ahol jóval nagyobb a kopula nélküli, orosz hatást mutató lokatív mondatok száma. A kopulás szerkezetek ezzel szemben csekélyebb mértékben jelennek meg e regisztertípusban. A tanári módszertani kézikönyv iskolai előkészítő foglalkozások során használatos. Feltehetően olyan diskurzus-részleteket tartalmaz, amelyek vagy orosz párbeszédminták tundrai nyenyec fordításai, vagy amelyek megalkotása során az orosz nyelvű anyagok szolgáltak mintaként.

A táblázat adatai alapján az is jól látható, hogy a korábban meglévő forma nem tűnt el, sőt a regiszterek nagy részében egyelőre gyakoribb az előfordulása. Az új konstrukció azonban mindegyik típusban előfordul.

5. Következtetések, összegzés

A dolgozat egy tundrai nyenyec alternatív lokatív mondat szerkezet vizsgálatával foglalkozott. Az alternatív szerkezetből elhagyható a kopula egyes szám 3. személyben kijelentő mód jelen időben. Ebben az esetben ugyanis nincsen az igei egyeztetést a felszínen kifejező testes morféma. Így ebben a korlátozott esetben a lokatív mondatok ugyanúgy szerkesztődnek, mint a névszói állítmányú mondatok. A tundrai nyenyecre erősen hatást gyakorló, a tundrai nyenyec területeken domináns orosz nyelvben a lokatív mondatok – hasonlóan a névszói állítmányú mondatokhoz – szintén kopula nélkül szerkesztődnek jelen időben. Így a tundrai nyenyecre hatást gyakorol(hatot)t az orosz szerkesztési mód, míg az eszközök már a nyelvben is rendelkezésre álltak. Az elhagyhatóság opcionális, párhuzamosan jelen van az a szerkezet, amelyben a kopula megjelenik.

Rövidítésjegyzék

1	első személy
2	második személy
3	harmadik személy
ADJ	melléknév képző
AUG	augmentatív képző
DU	kettes szám
F	nőnem
GEN	birtokos eset
LOC	lokatívusz
M	hímnem
PL	többes szám
PP	névutó
PRDT	predesztinatív személyrag
PST	múlt idő
PTCP	igenév képző (participium)
SG	egyes szám
vx	igei személyrag

Hivatkozások

- Almazova Antonina V. 1961. *Samouchitel nenetskogo yazyka*. Leningrad: Uchpedgiz.
- Atkins, Sue – Clear, Jeremy – Ostler, Nicholas 1992. Corpus Design Criteria. *Journal of Literary and Linguistic Computing*. 7(1). 1–16.
- Biber, Douglas – Conrad, Susan 2009. *Register, Genre and Style*. (Cambridge Textbooks in Linguistics). Cambridge: Cambridge University Press.
- Dryer, Matthew S. 2007. Clause types. In T. Shopen (szerk.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 224–275. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dudeck, Stephan 2013. Challenging the State Educational System in Western Siberia: Taiga School by the Tiutiakha River. In: Erich Kasten – Tjeerd de Graaf (szerk.), *Sustaining Indigenous Knowledge: Learning Tools and Community Initiatives for Preserving Endangered Languages and Local Cultural Heritage*. 129–157. Fürstenberg/Havel: Kulturstiftung Sibirien.
- EL: 2012 = Evdokiya Lampay
- Freeze, Ray 1992. Existentials and other locatives. *Language* 68(3). 553–595.
- Freeze, Ray 2001. Existential constructions. In M. Haspelmath–E. König–W. Oesterreicher–W. Raible (szerk.), *Language typology and language universals*. 941–953. Berlin: De Gruyter.
- Hegedűs Veronika 2013. *Non-verbal predicates and predicate movement in Hungarian*. PhD disszertáció, Tilburg University.
- Kádár Edit 2009. Adverbial versus adjectival constructions with BE and the category Adv. In É. Kiss K. (szerk.) *Adverbs and Adverbial Adjuncts at the Interfaces*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter. 171–195.
- Kuprijanova Z. N.–Xomič, L. V.–Sčerbakova, A. M. 1957. *Nenetskiy yazyk*. Leningrad: Prosveshchenie.
- Labanauskas, Kazis I. [Лабанаускас, Казис И.] (1995), *Ненецкий фольклор: Мифы, сказки, исторические предания*. Красноярск: Красноярское книжное издательство.
- Nenjang, Maria 2005. *Russko-nenetskiy razgovornik*. Sankt-Peterburg: Drofa.
- Nikolaeva, Irina 2014. *A Grammar of Tundra Nenets*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Okotetto, Elena N. 1998. *Nenetskiy yazyk v detskom sadu*. Sankt-Peterburg: Prosveshchenie.
- Orlova Tatjana N.–Barmič, Maria Ya.–Borisenko, A. V. 1996. *Kovyor-tirtya ngano: lutsa' wadako*". Sankt-Peterburg: Alfavit.
- Pakendorf, Brigitte 2010. Contact and Siberian Languages. In Raymond Hickey (szerk.), *The Handbook of Language Contact*. 714–737. Malden/Mass: Wiley-Blackwell.
- Payne, Thomas E. 1997. *Describing morphosyntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Peredy Márta 2010. Nincs van. In Gécszeg Zsuzsa (szerk.), *LingDok 9. Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai*, Szeged: JATE Press, 145–72.

- Schneider, Edgar W. 2002. Investigating Variation and Change in Written Documents. In J. K. Chambers – Peter Trudgill – Natalie Schilling-Estes (szerk.), *The Handbook of Language Variation and Change*. 67–96. Oxford: Blackwell Publishing.
- Stammler, Florian 2005. *Reindeer Nomads Meet the Market: Culture, Property and Globalisation at the End of the Land* (Halle Studies in the Anthropology of Eurasia 6). Muenster: Litverlag.
- Stassen, Leon 1997. *Intransitive Predication*. Oxford: Clarendon Press.
- Tóth Csilla 2015. *A magyar statikus lokatívuszi kifejezések szemantikai struktúrái*. PhD disszertáció, Szegedi Tudományegyetem.
- Vanujto G. I. 2012. *Russko-nenetskiy razgovornik*. Moskva: Ventana-Graf.
- Volzhanina, Elena A. (2007), The Forest Nenets: Habitat and population size in the 20th century, and the present demographic situation. *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia* 30(2). 143–154.
- Volzhanina, Elena A. (2013), The nomadic way of life and the preservation of the native language among Nenetses of the Yamal at the turn of the 21st century. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 37. 195–240.

Mus Nikolett

MTA Nyelvtudományi Intézet

Finnugor és Nyelvtörténeti Osztály

mus.nikolett@nytud.mta.hu

A fejevű grammatikától a fejkezdetű felé: generációs különbségek a mai udmurt beszélőközösségben a szórendhasználat és -megítélés terén

Asztalos Erika

1. A probléma; a kutatás tárgya

Az udmurt nyelvet hagyományosan ún. nem-rigid SOV nyelvként tartják számon a szakirodalomban (vagyis olyan SOV alapszórendű nyelvként, amelyben nem-neutrális mondatokban megjelenhet valamilyen bővítmény az állítmány után): a legtöbb, udmurt szórendi kérdéseket tárgyaló vagy érintő mű a mondat szintjén az SOV (SXV) szórendet, frázisszinten pedig a fejevű elrendeződést tekinti neutrálisnak, a nem-állítmányvégű mondatokat és a fejkezdetű szerkezeteket pedig pragmatikailag jelöltnek tartja (Zsujkov 1937, Bulücsov 1947, Gavrilova 1970, Konyuhova 1964, Krivoscsekova–Gantman 1967, Sutov 1988, 1993, Csúcs 1990, Suihkonen 1990, Vilkuna 1998, Tánczos 2010, Winkler 2001, 2011, Tyimerhanova 2011). Néhány újabb munka (Ponarjadov 2010, Tánczos–Asztalos 2014) azonban „(S)OV–(S)VO” nyelvnek tekinti az udmurtot: az SVO szórend e munkák szerint a mai udmurtban – még ha marginálisan is – információs szerkezetileg neutrális mondatokban is használatos. A nem-igevégű mondatok, illetve a neutrális SVO megjelenését a fenti források legalább részben az orosz nyelv hatásának tulajdonítják.

Tanulmányomban amellet érvelek, hogy a mai udmurt nyelvben az OV-grammatika mellett kiépülőben van a VO-grammatika is, vagyis feltételezhető, hogy az udmurt nyelv szórendi típusváltáson megy keresztül a fejevű nyelvtípustól a fejkezdetű felé. Ilyen jellegű változás az udmurt legközelebbi

rokon nyelveiben, a komi-zürjénben és a komi-permjákban is lezajlott (még ha egyelőre nem is teljes mértékben) (Ponarjadov 2010: 52).

Empirikus kutatásom során udmurt anyanyelvi beszélőkkel teszteltem a fejkezetű szórend produkcióját és megítélését neutrális mondatokban a Dryer-féle ún. korrelációs pároknál (l. Dryer 1992), illetve néhány további frázis-típusnál. Az eredményekben generációs és areális megoszlás is mutatkozott. Egyrészt a fiatal udmurt beszélők gyakrabban produkálták és kedvezőbben ítélték meg az ún. fejkezetű szórendeket, mint az idősebb udmurt adatközlők. Ez a generációs különbség feltételezésem szerint a fiatal udmurt beszélőknek az orosz nyelv javára eltolódó kétnyelvűségével (l. Salánki 2007: 59) magyarázható (az orosz nyelv SVO alapszórendet és fejkezetű frázisszórendeket mutat, l. Bailyn 2012: 239), és – az ún. látszólagosidő-hipotézis (vö. Trudgill 1992/1997) alapján – akár folyamatban lévő nyelvi változásnak, nevezetesen az udmurt nyelv OV > VO típusváltásának a szinkrón lenyomata is lehet. Másrészt a tatár földi adatközlők – különösen az idősebbek – bizonyos tesztmondatoknál ritkábban produkálták, illetve rosszabbnak ítélték a fejkezetű szórendeket, mint az Udmurtiában élő adatközlők, ami feltehetően a – fejevégű – tatár nyelv „konzerváló” hatásával (vö. Ponarjadov 2010: 16, 91, 93) hozható összefüggésbe.

2. Szakirodalmi háttér

2.1. Nyelvtipológiai alapok

Greenberg (1963), illetve a Greenberg műve nyomán kibontakozó szórendi tipológiai kutatások (Lehmann 1973, 1978a, 1978b, Vennemann 1974, Dryer 1992) kimutatták, hogy a világ nyelveiben összefüggés van a mondat ún. alapszórendje és bizonyos kisebb összetevők (például főnévi birtok és birtokos, adpozíció és főnév, segédige és főige stb.) alkotóelemeinek neutrális szórendje között.

A mondat alapszórendjén a legáltalánosabban elfogadott meghatározás szerint a határozott, ágens szerepű főnévi alany (S), a határozott, páciens szerepű főnévi tárgy (O) és a – cselekvést kifejező igéből képzett – igei állítmány (V) szórendjét értjük stilisztikailag neutrális, önálló, kijelentő módú mondatokban (vö. Siewierska 1988: 8). Az alapszórend további jellemzője a pragmatikai – információs szerkezeti – semlegesség: megállapításához olyan mondatokat kell figyelembe vennünk, amelyek nem tartalmaznak topikalizált és fókuszált összetevőket. Az ilyen mondatok lehetséges elicitáló tesztje a ’Mi újság?’, ’Mi történik / történt?’ vagy ezekkel szinonim kérdés feltevése (SSWL); az ezekre adható válaszok ugyanis rendszerint nem tartalmaznak topikalizált vagy fókuszált mondatrészeket.

A fentiek alapján tehát a világ nyelveiben megkülönböztethetők SOV, OSV, OVS, SVO, VSO és VOS alapszórendű nyelvek,¹ sok tipológiai munka (pl. Lehmann 1973, 1978a, 1978b, Vennemann 1974, Dryer 1992) azonban az

¹ OSV, OVS és VOS alapszórendű nyelvek valójában nagyon kis számban fordulnak csak elő a világ nyelvei között.

alany pozíciójával nem számol, vagyis két fő nyelvtípust, az OV és a VO nyelvekét különböztetik meg.

A szórendi korrelációk értelmében – kissé leegyszerűsítve – harmonikus vagy következetes OV nyelvekben *alárendelt tag-fej*,² harmonikus vagy következetes VO nyelvekben pedig *fej-alárendelt tag* szórendű konstituenseket találunk. Például az orosz nyelvben a mondat alapszórendje (S)VO (1), az adpozíciók megelőzik a bővítményüket (2) (vagyis prepozíciók használatosak), a főnévi birtokos követi a birtokot (3), a segédigék pedig megelőzik a főigét (4), vagyis az orosz ún. fejkezdetű nyelv (vö. Bailyn 2012: 239):

- (1) a. *Čto novogo?*
mi.NOM új.GEN
'Mi újság?'
- b. *Ivan zaščit' il svoju dissertaciju.*
PN.NOM megvéd.PST.SG.M saját.ACC disszertáció.ACC
'Iván megvédte a disszertációját.'
- (2) *posle zaščity*
után védés.GEN
'a védés után'
- (3) *disszertacija Ivana*
disszertáció.NOM PN.GEN
'Iván disszertációja'
- (4) *Ivan budet tancevat'*
PN.NOM AUX.FUT.3SG táncol.INF
'Iván táncolni fog.'

Azt, hogy mely elempárok szórendje korrelál *ténylegesen* a világ nyelveiben az igei állítmány és a tárgy egymáshoz viszonyított sorrendjével, Dryer mutatta ki egy minden korábbi tipológiai mintavételnél nagyobb, 625 nyelvből álló, a világ nyelveit genetikusan és areálisan is reprezentáló nyelvminta alapján (Dryer 1992). Meghatározása szerint adott, X és Y elemből álló elempár szórendje akkor korrelál az ige és a tárgy szórendjével, ha az alapul vett nyelvmintában X szignifikánsan gyakrabban előzi meg Y-t VO nyelvekben, mint OV nyelvekben. X és Y ilyenkor ún. *korrelációs párt* alkotnak, melyben X ún. „igerendű” (*verb patterner*), Y pedig ún. „tárgyrendű” (*object patterner*)³ elem (1992: 87). A

² Az *alárendelt tag* vonzat és módosító is lehet, l. 1. táblázat.

³ A *verb patterner* „igerendű”, valamint az *object patterner* „tárgyrendű” kifejezéssel való fordítása Havas Ferencről származik (Havas Ferenc 2011. *A prenominitivitás. Elmélet és alkalmazása az uráli nyelvekre*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest. real-d.mtak.hu/408/4/dc_111_10_doktori_mu.pdf [Utolsó letöltés: 2016. március 31.]

korrelációs pároknak az udmurt nyelv szempontjából releváns listáját az 1. táblázat szemlélteti. Az igerendű elemek szintaktikai értelemben véve fejek (alaptagok), a tárgyrendű elemek pedig frazális, azaz elágazó kategóriák (1992: 89, 116).

IGERENDŰ	TÁRGYRENDŰ	ANGOL NYELVI PÉLDÁK
ige(i állítmány)	tárgy	<i>ate + the sandwich</i>
ige(i állítmány)	alany	<i>(there) entered + a tall man</i>
adpozíció	NP	<i>on + the table</i>
kopula	állítmánykiegészítő	<i>is + a teacher</i>
'akar' jelentésű módbeli segédige	VP	<i>wants + to see Mary</i>
időbeli/aspektuális segédige	VP	<i>has + eaten dinner</i>
tagadó segédige	VP	
mondatbevezető	S (tagmondat)	<i>that + John is sick</i>
kérdő partikula	S (tagmondat)	
határozói alárendelő kötőszó	S (tagmondat)	<i>because + Bob has left</i>
artikulus (determináns)	N'	<i>the + tall man</i>
birtokot kifejező főnév	birtokos	<i>father + of John</i>
főnév	vonatkozó mellékmondat	<i>movies + that we saw</i>
melléknév	hasonlító határozó	<i>taller + than Bob</i>
ige(i állítmány)	PP	<i>slept + on the floor</i>
ige(i állítmány)	módhatározószó	<i>ran + slowly</i>

1. táblázat: Korrelációs párok (Dryer 1992: 108 alapján)

Dryer vizsgálatai ugyanakkor arra is rávilágítottak, hogy néhány egyéb, a szórendi tipológia által hagyományosan vizsgált szerkezetek, elempárok – például *melléknévi jelző + főnév*, *mutató névmási jelző + főnév*, *fok-*, *mértékhatórozó + melléknév* – egymáshoz viszonyított sorrendje valójában nem korrelál az ige és tárgy sorrendjével; ezeket a szerkezeteket Dryer „nem-korrelációs pár”-oknak nevezi (1992: 108).

2.2. Az udmurt szórend a korábbi szakirodalomban

Az uráli alapnyelv a szakirodalom egybehangzó álláspontja szerint következetes SOV típusú nyelv lehetett (Bereczki 2003: 59, 96). A permi alapnyelvet Ponarjadov már nem teljesen következetes SOV típusú nyelvként rekonstruálja (2010: 88, 91–92), az udmurt legközelebbi rokon nyelveit, a komi-zürjént és a komi-permjáket pedig (nem-következetes) SVO nyelvként tartják számon a

szakirodalomban (Vilkuna 1998: 178, Ponarjadov 2010: 16, 52, 54). Az SOV > SVO változás első „csírái” Ponarjadov szerint már a protopermi időszakban megjelenhettek (2010: 88–92, 95), de maga a szórendi típusváltás a komi külön életében, megközelítőleg a 16–17. században zajlott le (Ponarjadov 2010: 87, 95), vagyis a permi nyelvek szétválásakor az udmurt minden bizonnyal (nem teljesen következetes) SOV típusú nyelv volt.

A következőkben azt mutatom be vázlatosan, hogy az elmúlt mintegy száz év során milyen *szinkrón* jellegű állításokat tettek az udmurt szórend kapcsán a szakirodalomban.

Az udmurt szórenddel foglalkozó (vagy ilyen kérdéseket is érintő) legkorábbi munkák (Glezgyenyev 1921, Bausev 1929) a mondat szigorú igevégeúségét, illetve a kötött „*meghatározott–meghatározó*” sorrendet hirdetik, a nem-fejvégű szórendeket pedig hibásnak és kerülendőnek minősítik. Mindez ugyanakkor inkább a kor normatív szemléletét tükrözheti, mintsem a korabeli tényleges nyelvállapotot: a nem-fejvégű szórendek „kerülendőnek” minősítése arról árulkodik, hogy valószínűleg már a 20. század elején sem a rigid SOV-típushoz tartozott az udmurt. Ezt a feltételezést Bulücsov azon észrevétele is megerősíti, miszerint már Wichmann 19. század végi folklórszövegeiben is meglehetősen szabadnak tűnik az udmurt szórend (1947: 82). (Érdekes módon a Glezgyenyev- és Bausev-féle normatív hozzáállás sokkal később, Karakulova–Karakulov 2001-es udmurt–oroszcson összehasonlító nyelvtanában [Karakulova–Karakulov 2001] is felbukkan.)

A későbbi deskriptív munkák elismerik ugyan a nem-állítmányvégű mondatok, illetve – bizonyos szerkezeteknél – a fejkezdetű szórendek létezését, ám ezt mindig valamilyen pragmatikailag vagy stilisztikailag jelölt jelentéstartalommal hozzák összefüggésbe (l. pl. Zsujkov 1937, Bulücsov 1947, Gavrilova 1970, Konyuhova 1964, Krivoscsekova–Gantman 1967, Sutov 1988, 1993, Csúcs 1990). Ez a felfogás általában a modernebb, tipológiai, illetve transzformációs-generatív elméleti keretben íródott művekben is tartja magát (l. Suihkonen 1990, Vilkuna 1998, Winkler 2001, 2011, Tánccos 2010, Tyimerhanova 2011). A mondat élére kerülhet például az állítmány kérdő mondatban (Zsujkov 1937: 18–19), vagy ha logikailag hangsúlyos (Bulücsov 1947: 35, Gavrilova 1970: 110, 117); Tánccos (2010) és Tyimerhanova (2011) szerint pedig az SOV-től eltérő szórendek fókuszált mondatrészt tartalmaznak. Ezek a művek tehát nem-rigid SOV nyelvnek tekintik az udmurtt.

A nem-igevégeű mondatok és a fejkezdetű szórendek Bulücsov (1947) és Gavrilova (1970) szerint részben az orosz nyelv hatására jelentek meg az udmurtban. Bulücsov szerint az udmurt voltaképpen szórendi változáson megy keresztül részben az orosz nyelv hatására (1947: 4, 59, 79): ez a változás a mondat szórendjének lazulásával, egyre kötetlenebbé válásával jár. Nyelvtipológiai következtetéseket Bulücsov természetesen nem von le mindezek kapcsán – ezzel meg is előzte volna korát –, az általam a mai udmurtra feltételezett, folyamatban lévő SOV > SVO típusváltás szempontjából azonban lényeges,

hogy Bulücsöv már a 20. század közepén folyamatban lévő szórendi változásról beszél.

A szórendi kérdéseket taglaló vagy érintő munkák harmadik csoportja – amely mindössze néhány újabb munkát (Salánki 2007, Ponarjadov 2010, Tánczos 2013, illetve Tánczos–Asztalos 2014) ölel föl – arra mutat rá, hogy a nem-igevégű mondatok és/vagy a fejkezetű szerkezetek jelenléte korántsem olyan marginális az udmurtban, mint ahogyan azt a korábbi szakirodalom alapján gondolhatnánk.

Salánki (2007) – bár pragmatikai szempontból nem vizsgálja az udmurt szórendet – szociolingvisztikai felmérésében rámutat, hogy az SVO / SVX szórend széles körben elfogadott a mai udmurt beszélőközösségben: az általa tesztelt SVO / SVX szórendű mondatokat az adatközlők nagy része életkortól függetlenül grammatikusnak ítélte (Salánki 2007: 175). A szerző szerint elképzelhető, hogy a szakirodalom „SOV szórendet preferáló általános álláspontja” valójában inkább „egyfajta nyelvművelő babonát” tükröz (Salánki 2007: 176).

Ponarjadov (2010) tipológiai megközelítésben vizsgálja a permi nyelvek – az udmurt, a komi-zürjén és a komi-permják – szórendjét, és megállapítja, hogy ezek nem tiszta szórendi típusokat képviselnek: az uráli eredetű „SOV-modell” mellett jelen van bennük egy ún. „SVO-komponens” is, vagyis az összes permi nyelvben megtalálhatók mind az SOV, mind az SVO nyelvekre általában jellemző neutrális és ún. emfatikus szórendek is (2010: 45–54, 93). A „komponensek” azonban eltérő arányban vannak jelen az udmurtban és a két komi nyelvben, így az udmurt Ponarjadov szerint „nem-következetes SOV-nyelv, jelentős SVO-komponenssel” (2010: 47), míg a két komi nyelv „nem-következetes SVO-nyelvek, jelentős SOV-komponenssel” (2010: 54). A nem-igevégű mondatok és végső soron az SVO-komponens megjelenése a permi nyelvekben a szerző szerint egyszerre belső nyelvi fejlődésnek (2010: 37, 94) és az orosz nyelv hatásának (2010: 16, 95) az eredménye. Egyrészt bizonyos topikális elemeknek az állítmány után, utógondolatként történő kihelyezése emfatikus mondatokban Ponarjadov szerint teljesen közönséges még a következetes SOV nyelvekben is (2010: 23) (5). Másrészt *téma–predikátum–réma* szórendű mondatok Ponarjadov szerint spontán módon megjelenhettek akár már a permi alapnyelvben (2010: 37, 97), az orosz hatás pedig elősegíthette ezek gyakoribbá válását (2010: 37).

- (5) „*T'urmayn síšto mon tone!*”
 börtön-INE megrohaszt-FUT.1SG 1SG.NOM 2SG.ACC
 'Börtönben foglak megrohasztani (én téged)!'
 (UKV⁴ 1954: 71, idézi Ponarjadov 2010: 27)

⁴ Удмурт калык выжыкыльёс. Izsevszk, 1954.

Azt, hogy az udmurtban az SVO nyelvekre jellemző szórendek ritkábban használatosak, mint a komiban, Ponarjadov szintén idegennyelvi hatással magyarázza: véleménye szerint egyrészt az orosz nyelv az udmurtra nem gyakorolt akkora mértékű hatást, mint a két komi nyelvre (2010: 92–93) (nem egészen világos azonban, hogy ez miért volna így), másrészt az udmurt esetében a környező SOV-típusú törökségi nyelvek éppen az SOV-tulajdonságok megőrzését segítették elő (2010: 16, 91, 93).

Ponarjadovhoz hasonlóan Tánccos–Asztalos (2014) szintén amellel érvel, hogy a neutrális mondat nem feltétlenül igevégű az udmurtban: kérdőíves vizsgálatuk során a 'Mi történt?' jelentésű kérdésre egyes adatközlők olykor SVO szórendű válaszmondatokat is adtak, ami azt mutatja, hogy bizonyos beszélők számára az SVO (is) használatos neutrális szórendként. Észrevételük szerint néhány további korrelációs pár esetében is lehetséges a *fej-bővítmény* sorrend (is) neutrális kontextusban. Az OV- és a VO-grammatikák Tánccos–Asztalos (2014) szerint ún. versengő grammatikákként párhuzamosan vannak jelen az udmurtban.

2.3. Szociolingvisztikai háttér

Salánki 2007-es szociolingvisztikai felmérése szerint jelenleg az udmurtok 98%-a kétnyelvű, egyaránt tud udmurtul és oroszul (2007: 81), bizonyos – Tatársztánban, illetve a tatárokkal vegyes, déli udmurt területeken élő udmurtok – pedig tatárul is tudnak (2007: 26). Az egyes generációk udmurt, illetve orosz nyelvi kompetenciája ugyanakkor eltérő (2007: 89, 205): a legidősebbek általában jobban tudnak udmurtul, mint oroszul, vagyis dominánsan udmurt kétnyelvűek; a középkorúak már rendszerint szinte ugyanolyan jól beszélnek oroszul, mint udmurtul (2007: 82), a legfiatalabbak pedig sokszor már oroszul tudnak magasabb szinten, mint udmurtul, ők tehát balans vagy oroszdomináns kétnyelvűek (2007: 82, 85). Az idős és a fiatal beszélők udmurt–orosz kétnyelvűségének eltéréseit a 2. táblázat szemlélteti.

	idős beszélők	fiatal beszélők
a két nyelv kompetenciaszintje alapján	kiegyenlített vagy egyenlőtlen kétnyelvűség az udmurt nyelv javára	kiegyenlített vagy egyenlőtlen kétnyelvűség az orosz nyelv javára
a kétnyelvűség kognitív szerveződése alapján	összetett és mellérendelt kétnyelvűség egyaránt	összetett és mellérendelt kétnyelvűség egyaránt
az elsajátítás módja alapján	iskoláskori vagy felnőttkori kétnyelvűség	gyermekkori kétnyelvűség
az elsajátítás ideje alapján	egymás utáni kétnyelvűség	egyidejű, vagy az orosz elsajátítása megelőzi az udmurtét

	idős beszélők	fiatal beszélők
a saját nyelvi közösségi támogatottság alapján	belső kétnyelvűség	belső és külső kétnyelvűség
a két nyelv egymáshoz viszonyított státusa alapján	felcserélő kétnyelvűség	felcserélő kétnyelvűség
a csoporthoz tartozás és a kulturális identitás alapján	? monokulturális kétnyelvűség	?? (sic!)

2. táblázat: Az udmurt beszélők kétnyelvűsége (Salánki 2007: 59)

Noha az SVO / SVX szórendű tesztszövegeket Salánki vizsgálata során a legtöbb adatközlő életkortól függetlenül grammatikusnak minősítette (l. 2007: 175), az egyes generációk eltérő – az idősebbek udmurtdomináns, a fiatalabbak balansz és oroszdomináns – kétnyelvűsége okán indokoltnak tartottam az SVX, illetve az egyes fejkezdetű szórendek használatát és elfogadottságát önálló, kifejezetten a szórend vizsgálatát célzó kérdőíves felméréssel is tesztelni. A generációk eltérő jellegű kétnyelvűsége alapján ugyanis feltételezhető, hogy – a VO típusú orosz nyelv hatására – az idősebb és a fiatalabb beszélők más-más mértékben használnak fejközvetű és fejkezdetű szórendeket udmurt nyelvi produkciójuk során. Célszerűnek láttam tehát az idősebb és a fiatalabb udmurt beszélők szórendhasználatát összehasonlítani, vagyis ún. látszólagosidő-vizsgálatot végezni. A látszólagosidő-vizsgálat Trudgill (1992/1997: 47) meghatározása szerint „a nyelvi változások olyan vizsgálata, amely lejátszódásuk idején kísérli meg megfigyelni a változásokat. Nem a tényleges időben (l. valóságosidő-vizsgálat) vizsgálja őket, hanem egy adott közösség idősebb és fiatalabb tagjainak beszédét hasonlítja össze; s föltételezi, hogy a kettő közti különbségek a közösség dialektusában éppen zajló nyelvi változások lenyomatai”. Amennyiben tehát kimutatható, hogy a fiatal beszélők az idősebbeknél nagyobb mértékben használják és ítélik jónak a VO nyelvekre jellemző szórendeket, valószínűsíthetjük, hogy az udmurt nyelvben ténylegesen megindult az SOV > SVO típusváltás.

Másfelől az udmurt nyelvterületet körülvevő törökségi nyelvek – ahogyan azt Ponarjadov (2010: 16, 91, 93) állítja – az OV tulajdonságok megőrzését segítik elő az udmurt nyelvben. Feltételezhető tehát, hogy a tatárokkal – illetve egyéb törökségi nyelvet beszélő népekkel, így a baskirokkal és a csuvasokkal – egyes területeken (vagyis gyakorlatilag az ún. periférikus déli nyelvjárási területen) élő udmurtok nagyobb mértékben használják a fejközvetű szórendeket, mint azok az udmurtok, akiknek a lakóhelyén nem, vagy kis mértékben kell csak számolni törökségi hatással. A kutatás során így areális tényezők figyelembe vételét is célszerűnek tartottam.

3. Anyaggyűjtés és módszerek

3.1. A vizsgált szintaktikai szerkezetek

A kutatást terepmunka során, kérdőíves, nem-reprezentatív felméréssel végeztem 2014–15 telén és 2015 tavaszán.⁵ A kérdőívben mindazon Dryer-i korrelációs párok szórendjét vizsgáltam, amelyek fejező és fejezhető elrendezésben is grammatikusak az udmurtban (*ige + tárgy, ige + alany, kopula + állítmánykiegészítő, 'akar' + VP, aspektuális segédige + VP, mondat-bevezető + S, határozói alárendelő kötőszó + S, birtokot kifejező főnév + birtokos, főnév + vonatkozó mondat, melléknév + hasonlító határozó, ige + PP, ige + módhatározószó*).⁶ Az *ige + alany*-típusú szerkezeteknél valójában csak néhány speciális mondat típus, a (*nekem*) *van egy csokim*-típusú birtoklás-mondatok és az egzisztenciális mondatok szórendjére korlátoztam a vizsgálatot.

Másrészt, mivel korábbi megfigyeléseim szerint a Dryer-i korrelációs párokon kívül néhány további konstituens esetében is lehetséges a kétféle – fejező és fejezhető – elrendezés, a következő szerkezetek szórendjét is teszteltem a kérdőívben:

1. az *'akar'* jelentésű *módbeli segédige + VP* analógiájára az *egyéb módbeli segédigék + VP* szórendjét;
2. az *ige + PP* mintájára az *ige + esetragos főnév* relatív sorrendjét;
3. a *melléknév + hasonlító határozó* analógiájára a (predikatív funkciójú) *melléknévek és vonzataik* egymáshoz viszonyított elhelyezkedését;
4. *főnevek és vonzataik* relatív sorrendjét.

3.2. A kérdőív és az adatközlők

A neutrális fejező és fejezhető sorrendek produkcióját és megítélését négyféle feladattal teszteltem. A szerkezeteket mondatba ágyazva vizsgáltam, a mondatok

⁵ A terepmunkát az Erasmus Mundus program „Aurora” ösztöndíja tette lehetővé.

⁶ A többi korrelációs pár sorrendje kötött: az *adpozíció + NP* (i), az *artikulus + N'* (ii) (amennyiben a – határozottságot is kifejező *-ez/-jez* szuffixum felfogható artikulusként), illetve az *időbeli segédige + VP* (iii) elempárok fejező elrendeződést mutatnak (egyes források (Bulucsov 1947, UKK 2011, Tyimerhanova 2011) szerint három prepozíció – *og* 'körülbelül', *kotyur* 'u.a.' és a *byden* 'egy-egy, fejenként' – is létezik az udmurtban, mivel ezek azonban csupán módosítják az őket követő szó jelentését, és nem jelölnek szintaktikai viszonyt, adpozíciókhoz való sorolásuk véleményem szerint erősen vitatható); a kérdő partikula enklitikumként a fókuszált mondatrészhez kapcsolódik (iv), a tagadó segédigék pedig mindig megelőzik a főigét (v):

- (i) *konferencija bere*
konferencia.NOM után 'a konferencia után'
- (ii) *dyšetis-ez*
tanár-DEF 'a tanár'
- (iii) *voždašk-iz val*
szégyenlősködik-PST.3SG AUX.PST 'szégyenlősködött'
- (iv) *Ton Luba-jez -a jarat-iskod?*
2SG.NOM PN-ACC -e szeret-PRS.2SG 'Te Ljubát szereted?'
- (v) *ug voždašky*
AUX.NEG.PRS.3SG szégyenlősködik-CNG.SG 'nem szégyenlősködik'

információs szerkezeti semlegességét a kontextus biztosította. A vizsgált mondatok nagy része a 'Mi történt?' jelentésű vagy ezzel szinonim kérdésre adott válaszként szerepelt a tesztfeladatokban; ahol azonban ez nehezen lett volna kivitelezhető (például a *melléknév + hasonlító határozó* elempár esetében), ott alanyi topikot tartalmazó mondatok szórendjét teszteltem.

A kérdőív három zárt és egy nyitott kérdéstípust tartalmazott. Az ún. „mondatkiegészítő” feladat során az adatközlőknek mondatkezdeményeket kellett befejezniük zárójelben megadott, általában ragozatlan szavak rendezésével és ragozásával.⁷ A „grammatikalitási ítélethozós” feladattípus a fejkezdetű szórendek megítélését tesztelte; itt az adatközlőknek háromfokozatú skála (*jó / kicsit rossz / rossz*)⁸ alapján kellett grammatikai ítéletet hozniuk fejkezdetű szerkezeteket tartalmazó mondatokról. Amennyiben a mondatot nem találták jólformáltnak, javítaniuk kellett azt (erre azért volt szükség, hogy világos legyen, hogy a mondat szórendje vagy valamilyen más, pl. például lexikális ok áll-e az ítélet hátterében – amennyiben az adatközlő nem szórendi változtatást javasolt, a válaszáat úgy értékeltem, mintha grammatikusnak tartotta volna az adott mondatot). A „kétértékelős” feladat során pedig az adatközlőknek ugyanazon szintaktikai szerkezet fejkézdű és fejkezdetű változatát is értékelniük kellett – szintén háromfokozatú skála alapján –, de javítaniuk ezúttal nem kellett a mondatokat.

A nyitott kérdéstípus mindössze egyetlen korrelációs pár, a *melléknév + hasonlító határozó* sorrendjét tesztelte a középfokú hasonlító szerkezetben. Ennél a feladatnál az adatközlőknek két, egymástól láthatóan különböző emberalakot kellett összehasonlítaniuk megadott rajz alapján.

Egy-egy korrelációs pár, illetve szintaktikai szerkezet szórendjét több tesztmondatral is vizsgáltam az alkotóelemek bizonyos grammatikai tulajdonságainak (pl. határozott és határozatlan főnévi alárendelt tag, grammatikailag súlyos és könnyű alárendelt mellékmondat, a *birtokos + főnévi birtok* szerkezet esetében elidegeníthetetlen és elidegeníthető birtok) függvényében.⁹ Az így létrejött tesztmondatok magas száma miatt valójában három kérdőívváltozatot

⁷ Sajnos nem zárható ki, hogy a felsorolás sorrendje befolyással volt a válaszmondatok szórendjére.

⁸ Az minősítések megnevezéseit – *jó / kicsit rossz / rossz* – azon, korábbi tapasztalataim során szerzett megfontolásból alakítottam ki, hogy a *helyes / furcsa / helytelen* kategorizálást az udmurt beszélők sokszor az irodalmi normához – nem pedig saját nyelvvezéklükhöz – viszonyítják. A *jó / kicsit rossz / rossz* kategorizálás azonban sajnos félrevezetőnek bizonyult, sokan ugyanis úgy értelmezték a grammatikalitási ítélethozós és a kétértékelős feladatokat, hogy ezekben a tesztmondatok tartalmát kell értékelni, azaz a bennük leírt eseményekről kell eldönteni, hogy azok örömteliek avagy sajnálatosak-e, vagy morális szempontból kell értékelni a mondatban leírt eseményt vagy tényállást. A feladatot így módon félreértelmező adatközlők válaszai a felmérés szempontjából természetesen értékelhetetlenek, azonban meglehetősen konzisztensek és ezáltal kiszűrhetőek voltak.

⁹ A grammatikai tulajdonságok függvényében sok esetben nem mutatkozott egyértelmű tendencia a fejkezdetű szórendek produkcióját és elfogadottságát illetően, így az eredmények ismertetésénél (4. pont) korrelációs páronként csak egy-egy tesztmondatra fogok szorítkozni.

készítettem; adott tesztmondatot adott kérdőívváltozatban csak egyetlen kérdés-típussal vizsgáltam.

Az adatközlők kiválasztása lakóhely és életkor alapján történt. A három kérdőívváltozatot összesen 90 (29+29+32) udmurt anyanyelvi beszélő töltötte ki; az értékelhető válaszok száma azonban sok tesztkérdésnél nem érte el az adott kérdőívet összesen kitöltő adatközlők számát. Minden főbb udmurt nyelvjárás-csoport (északi, közép-udmurtiai, déli, periferikus déli) beszélőitől, valamint a városi (izsevszki) udmurtoktól is gyűjtöttem adatot, bár az egyes nyelvjárási csoportokba tartozó kitöltők száma nem volt azonos. A válaszok kiértékelése során végül két nagy régiót, a periferikus délit (amely esetünkben a tatárföldivel volt azonos) és az „udmurtiaiit” (amely az északi, közép-udmurtiai, déli nyelvjárásokat, illetve az izsevszki udmurtokat foglalta magába) különítettem el. Az Udmurtiában gyűjtött adatok összevonását azért láttam célszerűnek, mert azokban a szórendhasználat terén nem mutatkozott számottevő különbség. A kitöltők életkora szerint a következő két csoportot különítettem el: 1. „idősebbek”: 1935 és 1965 között született beszélők (32 fő); 2. „fiatalabbak”: 1970 és 2002 között született beszélők (56 fő) (két fő nem adta meg születési évét).

A kérdőíveket helyi lakosok juttatták el a vidéki gyűjtőpontokra, kitöltésük azonban önkitöltős módon zajlott.

4. Eredmények

A mondatkiegészítő és a grammatikalitási ítélethozós feladatok tanúsága szerint a vizsgált korrelációs párokat és a többi tesztelt konstituenstípust a beszélők egy része grammatikusnak tartja és produkálja is fejkezdetű sorrendben, a kétértékelős feladat eredményei szerint pedig bizonyos beszélők egyes szerkezeteknél a fejkezdetű sorrendet a fejevéggel egyformán grammatikusnak vagy annál jobbnak ítélik.

A válaszokban az adatközlők életkora és bizonyos esetekben lakóhelye szerint is mutatkozott megoszlás. A legtöbb tesztmondat esetében a fiatalabb korosztályba tartozó adatközlők az idősebbeknél magasabb arányban produkáltak és minősítették grammatikusnak a fejkezdetű sorrendet. A kétértékelős feladatnál az adott szerkezet fejevégi és fejkezdetű változatát egyformán grammatikusnak ítélik, illetve a fejkezdetű változatot a fejevégnél jobbnak minősítő kitöltők is a legtöbb esetben a fiatalabb korosztályból kerültek ki. Bizonyos tesztmondatoknál a tatárföldi adatközlők valamely életkori csoportja, vagy a tatárföldi adatközlők összességében jobban „ragaszkodtak” a fejevégi szórendi változatokhoz, azaz magasabb arányban produkáltak fejevégi sorrendet vagy rosszabb minősítést adtak a fejkezdetű változatoknak, mint az udmurtiai válaszadók megfelelő életkori csoportja, vagy mint az udmurtiai válaszadók összességében (l. 4.2.2.1., 4.2.2.2., 4.2.4.1., 4.2.4.2., 4.2.5.1., 4.3.2., 4.3.3., 4.4.2.). Ez a tendencia különösen a tatárföldi időségek esetében volt szembetűnő, ők ugyanis mindhárom kérdőívváltozat összes tesztmondatánál következetesen szinte mindig fejevégi szórendet produkáltak, és szinte soha nem ítélték gramma-

tikusnak a fejkezetű variánsokat. Az életkori és a területi csoportok közül tehát a tatárföldi idős adatközlők mutatkoztak a „legkonzervatívabbnak”, vagyis egyértelműen a fejevégű szerkezeteket preferálónak, az udmurtiai fiatalok pedig a „legprogresszívabbnak”, vagyis a fejkezetű szórendeket a legmagasabb arányban produkálónak és elfogadónak. A produkciós feladatoknál – vagyis a mondatkiegészítő feladatnál és a nyitott kérdéstípusnál – a legtöbb tesztmondat esetében ugyanakkor náluk sem érte el az 50%-ot a fejkezetű sorrendben produkált szerkezetek aránya, egyelőre tehát azért a fejevégű szórendek tűnnek a gyakoribbnak.

A következőkben néhány konkrét példával illusztrálom a fentebb ismertetett összesített eredményeket. A kérdőívek terjedelme miatt e tanulmányban nem áll módomban minden egyes tesztmondatot, illetve az ezekre alkalmazott összes kérdéstípusnál kapott eredményeket maradéktalanul bemutatni. Az alábbiakban szintaktikai szerkezet típusonként így egy-egy tesztmondatot, illetve az adott tesztmondatra egyetlen feladattípusnál kapott eredményt fogom ismertetni. A szerkezeteket alaptagjuk típusa (kötőszó [C] / ragozott ige [I] / főnév [N]) szerinti csoportosításban veszem sorra. Az eredményeket korosztályos vagy területi (néhány esetben korosztályos-területi) bontásban közlöm, aszerint, hogy milyen jellegű különbség mutatkozott a kapott válaszokban.

4.1. Kötőszói alaptagú frázisok

4.1.1. Mondatbevezető és alárendelt mondat

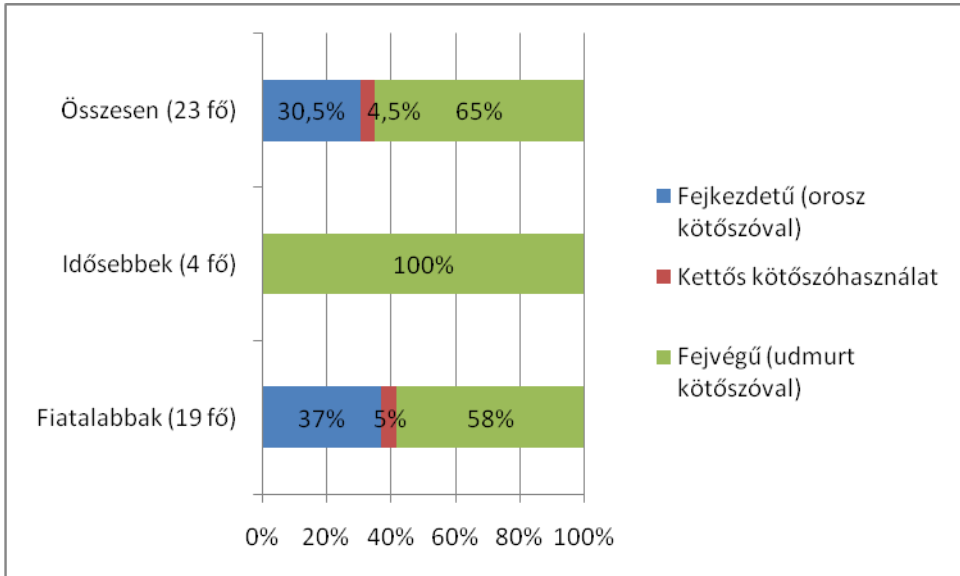
Az udmurtban mondatbevezetőként a *šuyša* 'hogy', valamint az oroszból átvett *čto* és *čtoby* 'hogy' kötőszavak használatosak.¹⁰ A *šuyša* kötőszó az alárendelt tagmondat végén, az oroszból átvett kötőszavak pedig a tagmondat elején jelennek meg. A mai udmurtban a két kötőszó együttes – egy tagmondaton belüli – használata is előfordul (l. Sutov 1999, Táneczos 2013).

A mondatkiegészítő feladat során a (6a–c)-ben ismertetett tesztmondatot területtől függetlenül kizárólag a fiatal korosztályba tartozó válaszadók egy része egészítette ki fejkezetű sorrenddel (az orosz kötőszót alkalmazva), és a kettős kötőszóhasználat (6c) is csak a fiatal korosztálynál fordult elő.

- (6) a. *Tren'er-jos vera-lo, sport tuž pajdajo šuyša.*
 edző.NOM-PL mond-PRS.3PL sport.NOM nagyon hasznos COMP
 b. *Tren'er-jos vera-lo, čto sport tuž pajdajo.*
 c. *Tren'er-jos vera-lo, čto sport tuž pajdajo šuyša.*

'Az edzők azt mondják, hogy a sport(olás) nagyon egészséges.'

¹⁰ A *čtoby* kötőmódú alárendelt mondatbeli predikátumot kívánó főmondati igék esetén fordulhat elő.

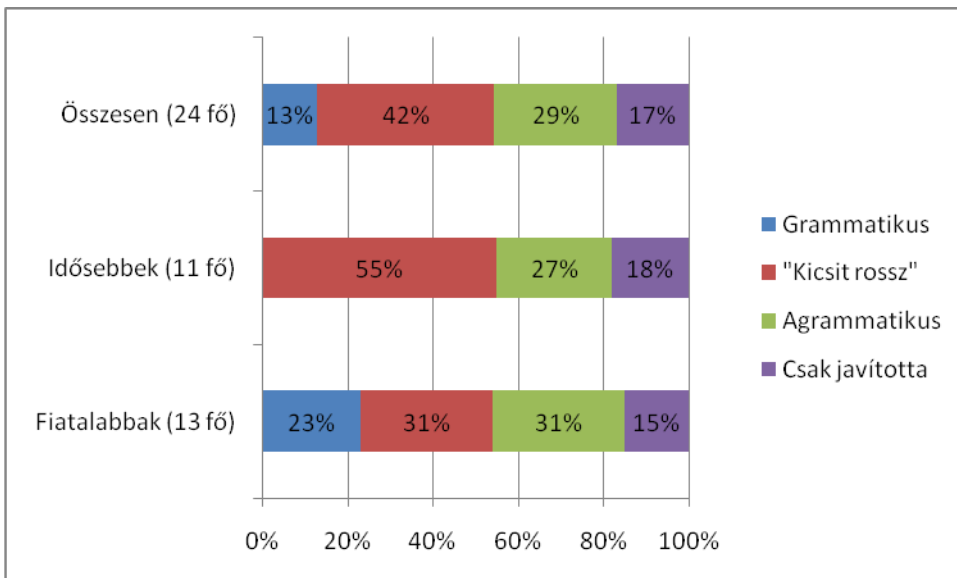
1. ábra: Mondatbevezető és alárendelt mondat sorrendje (mondatkiegészítő feladat)

4.1.2. Határozói alárendelő kötőszó és alárendelt mondat

A kérdőívben feltételes – ’ha’ jelentésű alárendelő kötőszót tartalmazó – mondatokat vizsgáltam. Az udmurt *ke* ’ha’ kötőszó az alárendelt mondat végén vagy közepén helyezkedik el, az oroszból átvett *jesli* pedig az alárendelt mondat elején. A két kötőszó együttes használata is előfordul. A (7)-ben bemutatott tesztmondat a kettős kötőszóhasználat egy ritkábban előforduló esetét mutatja be, amikor az orosz és az udmurt kötőszó is az alárendelt mondat legelején helyezkedik el. A 2. ábra a grammatikalitási ítélethozós feladat eredményét szemlélteti életkori bontásban.¹¹ Kizárólag a fiatal adatközlők egy része minősítette grammatikusnak a mondatot.

- (7) *Jesli ke araky-my kel’š-iz tynyd, ojdo kut*
 ha ha pálinka.NOM-1PL tetszik-PST.3SG SG2.DAT nosza fog.IMP.2SG
ta butylka-jez s’ör-ad.
 ez.NOM palack-ACC mögé-2SG
 ’Ha ízlett a pálinkánk, vidd magaddal ezt az üveget.’

¹¹ A grammatikalitási ítélethozós feladatban a válaszadók egy része nem értékelte, csak javította az adott mondatot, ha azt nem tartotta grammatikusnak. A grafikonokban ezt – amennyiben a javítás a szórendre vonatkozott – a „Csak javította” kategóriával jelzem.

2. ábra: *Mondateleji kettős kötőszóhasználat 'ha' jelentésű kötőszóval (grammatikalitási ítélet)*

4.2. Ragozott igei alaptagú frázisok

4.2.1. Igei állítmány és tárgy

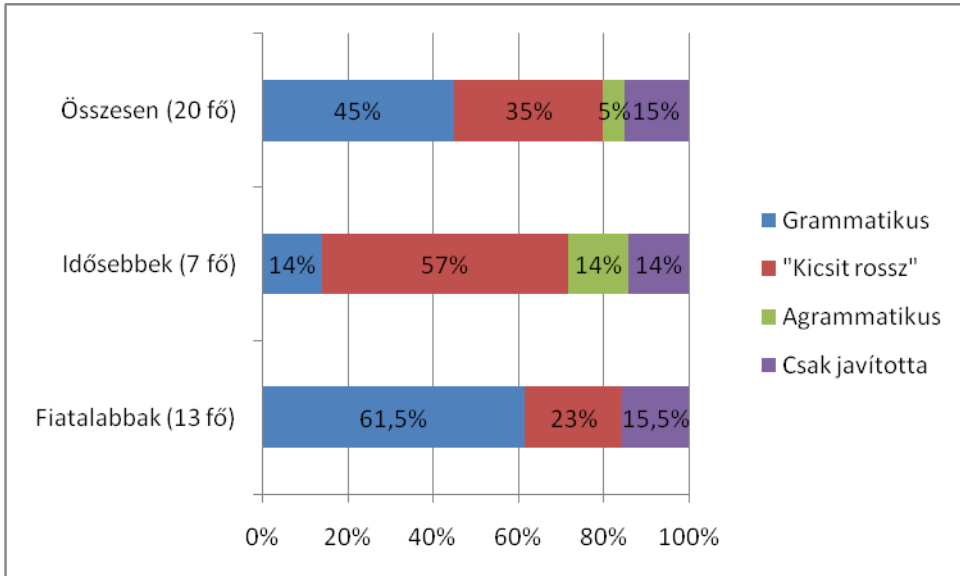
A grammatikalitási ítélethozós feladatban a fiatal válaszadók az idősebbeknél jóval nagyobb arányban ítélték grammatikusnak a (8)-ban bemutatott, SVO szórendű mondatot.

Kontextus: 'Miért sírnak a gyerekek? Mi történt?'

(8) *Nas'ta šukk-iz Koľa-jez.*

PN.NOM megüt-PST.3SG PN-ACC

'Násztya megütötte Kolját.'

3. ábra: Igei állítmány–tárgy sorrend elfogadottsága (grammatikalitási ítélet)

4.2.2. Igei állítmány és alany

4.2.2.1. Igei állítmány és alany egzisztenciális mondatokban

A „kétértékelős” feladat során az idősebb – udmurtiai és tatárföldi – adatközlők kivétel nélkül a fejező szerkezetet (9a) értékelték jobbnak vagy egyedüli jónak. Az udmurtiai fiataloknak azonban elég magas hányada a fejezdetű szórendet (9b) ítélte egyedüli jónak vagy jobbnak a fejezőnél, vagy egyformán jónak találta a két változatot.¹² A tatárföldi fiatalok között szintén akadt olyan, aki egyformán grammatikusnak találta a kétféle szórendet, vagy a fejezdetűt találta jobbnak.

Kontextus: 'A falunk nagy és szép.'

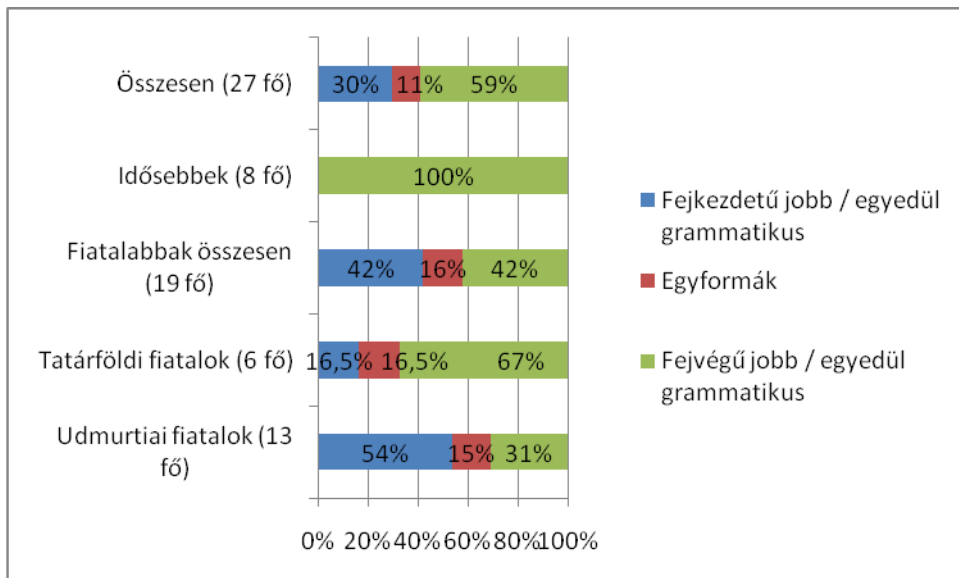
(9) a. *Otyn kinot'eatr no klub vań.*

ott mozi.NOM és klubhelyiség.NOM van

b. *Otyn vań kinot'eatr no klub.*

'Van benne mozi és klubhelyiség.'

¹² Az adatközlők nem minden esetben értékelték az adott mondat mindkét – fejező és fejezdetű szerkezettel álló – variánsát. Amennyiben az egyik változatot grammatikusnak jelölték, a másikat viszont nem értékelték, a válaszukat úgy tekintettem, hogy a két opció közül csak az egyiket tartják grammatikusnak.

4. ábra: *Létige és alany sorrendje egzisztenciális mondatban (kétértékelős feladat)*

4.2.2.2. Igei állítmány és alany birtoklásmondatokban

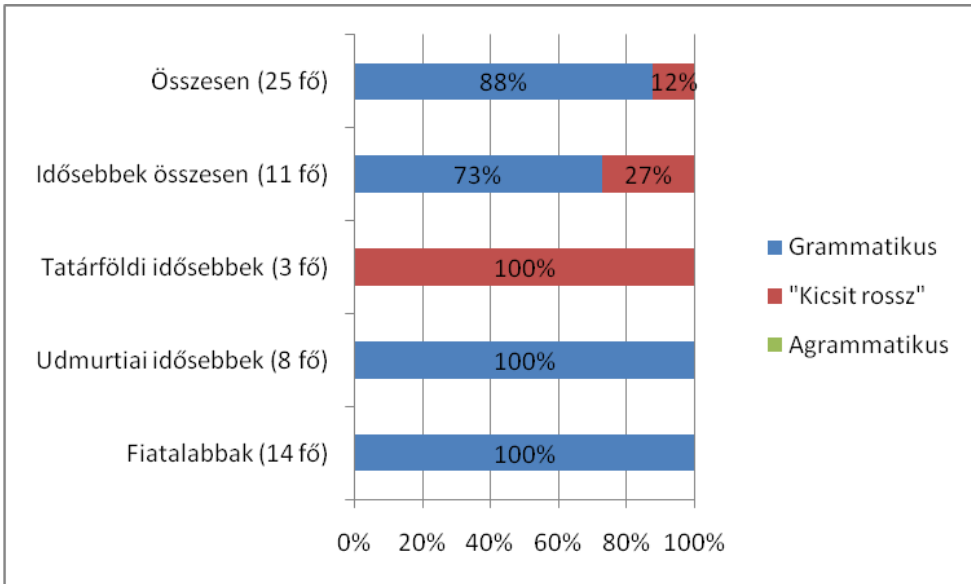
A (10)-es mondat elfogadottsági aránya a grammatikalitási ítélethozós feladatnál igen magas volt: a fiatal adatközlőknek a 100%-a, az idősebbeknek a 73%-a minősítette grammatikusnak a mondatot. Agrammatikusnak egyetlen válaszadó sem jelölte, a tatárföldi idősek azonban valamennyien „kicsit rossz” minősítést adtak a mondatnak.

Kontextus: 'Artyom és Násztya lakásban élnek.'

(10) *Soos-len vań lemur-zy no puny-zy.*

3SG-GEN van maki-3PL és kutya-3PL

'Van egy makijuk és egy kutyájuk.'

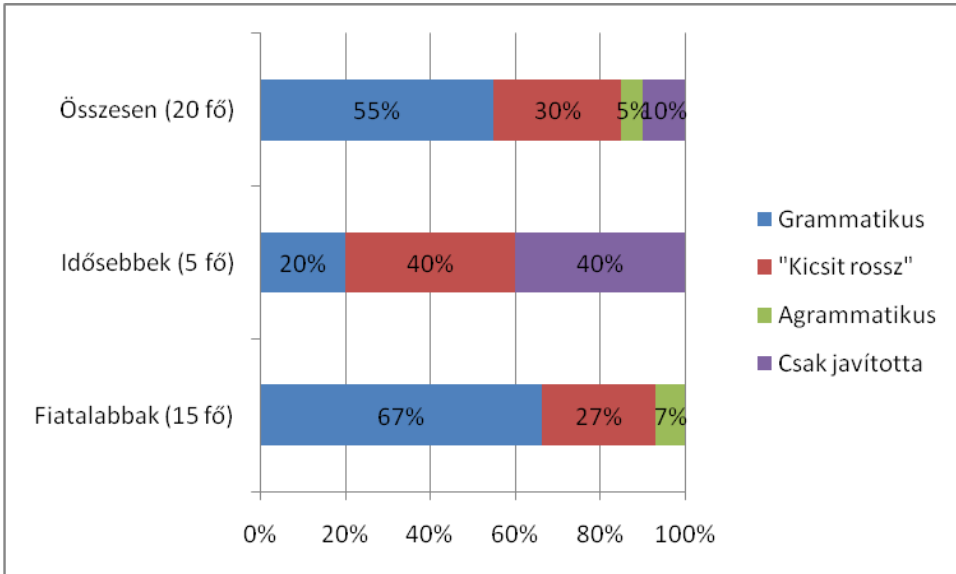
5. ábra: *Létige–alany sorrend elfogadottsága birtoklásmondatban (grammatikai ítélet)*

4.2.3. Kopula és állítmánykiegészítő

A *kopula–állítmánykiegészítő* szórendet a fiatalabb adatközlők szintén nagyobb arányban tartották grammatikusnak, mint az idősebbek.

Kontextus: 'A nagymamám a 44-es iskolában dolgozott.'

(11) *So val dyšetis.*
 3SG.NOM COP.PST tanár.NOM
 'Tanár volt.'

6. ábra: *Kopula–állítmánykiegészítő szórend elfogadottsága (grammatikalitási ítélet)*

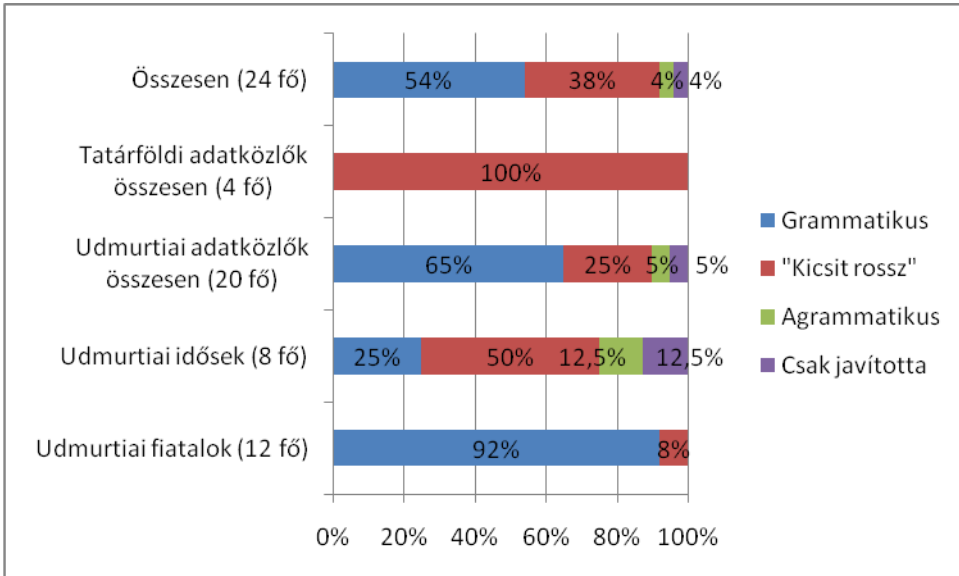
4.2.4. Módbeli segédigék + VP

4.2.4.1. 'akar' jelentésű modális segédige + VP

A grammatikalitási ítélethozós feladatnál kizárólag udmurtiai adatközlők – fiatalok és idősek egyaránt – minősítették grammatikusnak a (12)-es mondatot; a fiatalok nagyobb arányban, mint az idősek.

Kontextus: 'Olyan nagy itt a csönd. Mi történt?'

(12) *Jegit-jos-len pot-iz* *šuldyrjašk-em-zy,*
 fiatal-PL-GEN akarószik-PST.3SG szórakozik-PTCP.PRF-3PL
no košk-izy ekt-yňy kyče ke klub-e.
 és elmegy-PST.3PL táncol-INF valamilyen szórakozóhely-ILL
 'A fiatalok szórakozni akartak, és elmentek táncolni valami szórakozóhelyre.'

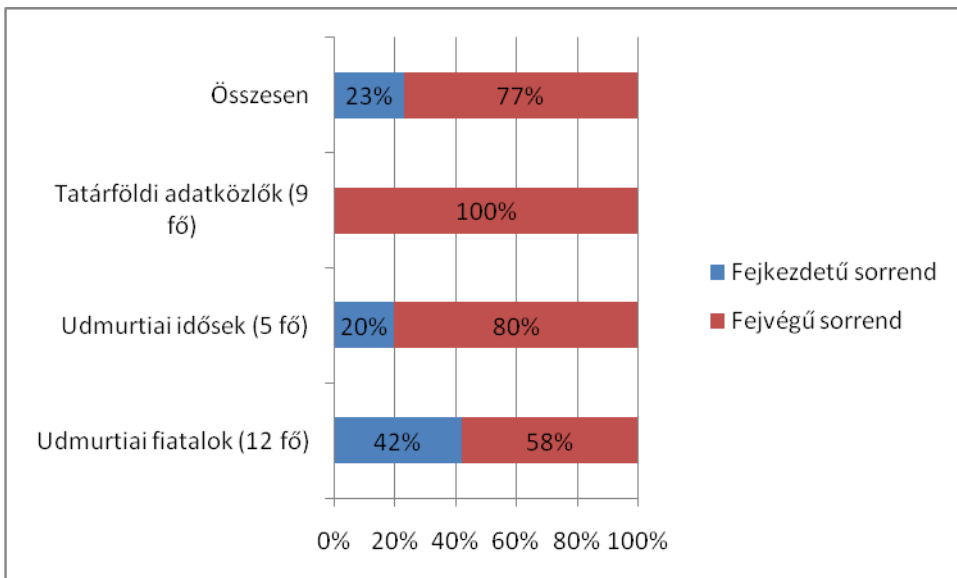
7. ábra: 'Akar' jelentésű módbeli *segedige*–*főige* szórend elfogadottsága (grammatikalitási ítélet)

4.2.4.2. Egyéb módbeli *segedigék* és *főige*

A (13)-ban bemutatott tesztmondatot kizárólag udmurtiai adatközlők produkálták fejkezetű sorrenddel (13b) – a fiatalok ezúttal is nagyobb arányban, mint az idősek.

Kontextus: 'Mérgező vagy, vagy mi van? Mi történt?'

- (13) a. *Mynym dyšetsk-yny kul-e,*
 1SG.DAT tanul-INF kell-PRS.3SG
noš mynam ug pot-y.
 de 1SG.GEN AUX.NEG.PRS.3SG akarózik.CNG.3SG
- b. *Mynym kul-e dyšetsk-yny, noš mynam ug pot-y.*
 'Tanulnom kell, de nincs kedvem.'

8. ábra: *Módbeli segédige és főige sorrendje (mondatkiegészítős feladat)*

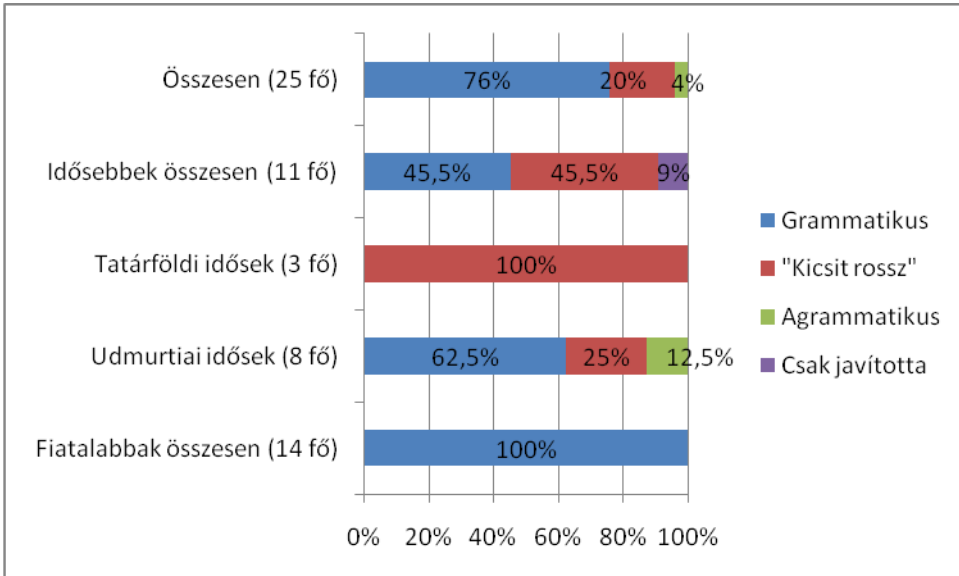
4.2.5. Igei állítmány és határozói vonzata

4.2.5.1. Igei állítmány és adpozíciós vonzata

A (14)-es mondatot a fiatal válaszadók 100%-a, az idősebbeknek azonban csak a 45,5%-a ítélte jólformáltnak; a tatárföldi idősek közül senki sem tartotta grammatikusnak.

Kontextus: 'Szomorúnak tűnsz. Mi történt?'

(14) *Mon šulmašk-iško D'ima šaryš.*
 1SG.NOM aggódik-PRS.1SG PN.NOM -rÓl
 'Aggódok Gyima miatt.'

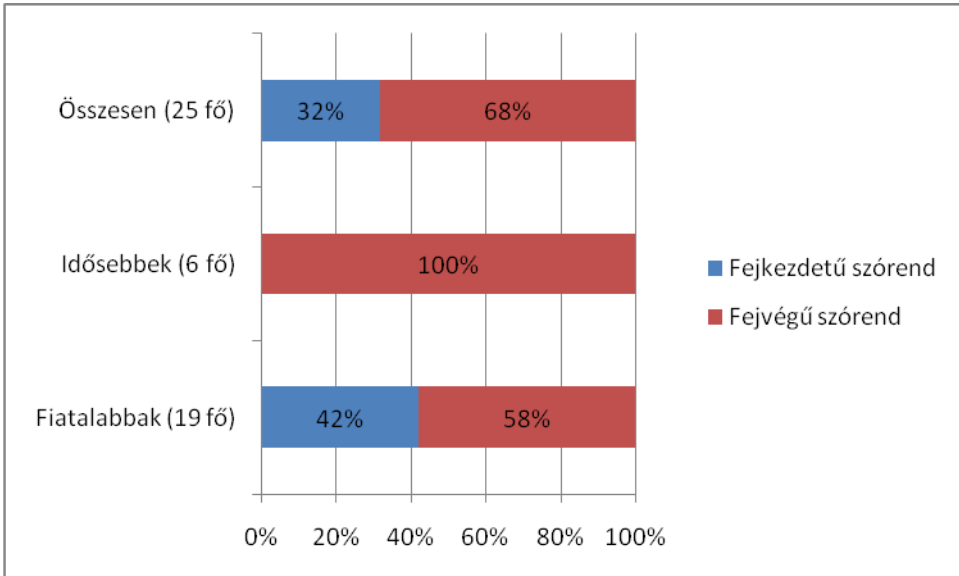
9. ábra: *Igei állítmány–adpozíciós vonzat sorrend elfogadottsága (grammatikalitási ítélet)*

4.2.5.2. Igei állítmány és esetragos főnévi vonzat

A mondatkiegészítő feladatban a (15)-ben bemutatott mondatot kizárólag fiatal – tatár-földi és udmurtiai – beszélők produkálták *állítmány–esetragos főnévi vonzat* (15b) sorrenddel:

’Olyan nagy itt a csönd. Mi történt? / A fiatalok szórakozni akartak és...

- (15) a. *kyče ke klub-e ekt-yny košk-izy.*
 valamilyen szórakozóhely-ILL táncol-INF elmegy-PST.3PL
- b. *košk-izy ekt-yny kyče ke klub-e.*
 (...) elmentek táncolni valamilyen szórakozóhelyre.’

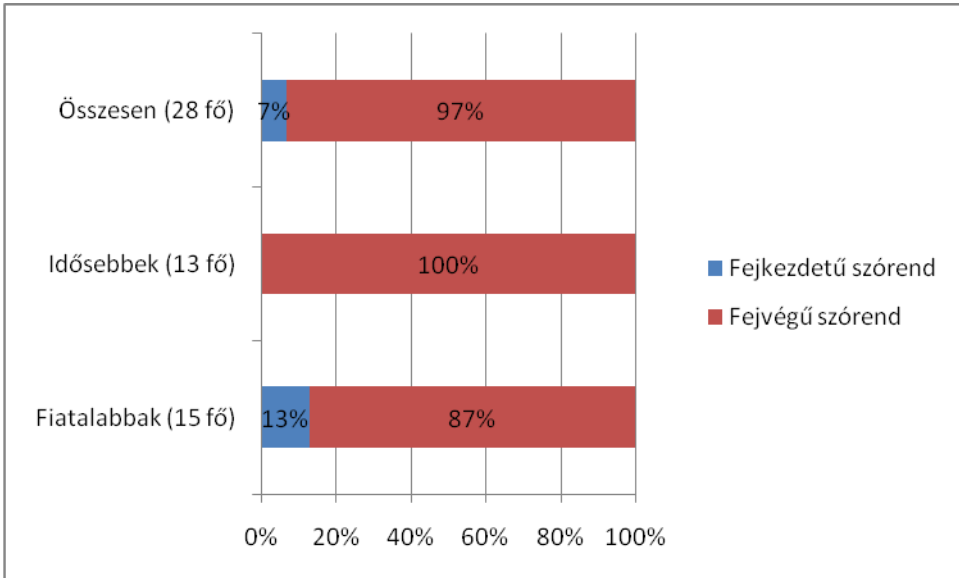
10. ábra: Igei állítmány és esetragos főnévi vonzat szórendje (mondat-kiegészítő feladat)

4.2.6. Igei állítmány és módhatározószó

A mondatkiegészítő feladatnál a válaszadók meglehetősen kis százaléka egészítette ki a (16)-os mondatot fejkezetű szórenddel (l. [16b]), ők azonban valamennyien a fiatalabb korosztályból kerültek ki.

Kontextus: 'A nyúl a mezőn él.'

- (16) a. *So turyn síj-e no džog byžyl-e.*
 3SG.NOM fű.NOM eszik-PRS.3SG és gyorsan fut-PRS.3SG
- b. *So síj-e turyn no byžyl-e džog.*
 'Füvet eszik és gyorsan fut.'

11. ábra: Igei állítmány és módhatározószó sorrendje (mondatkiegészítő feladat)

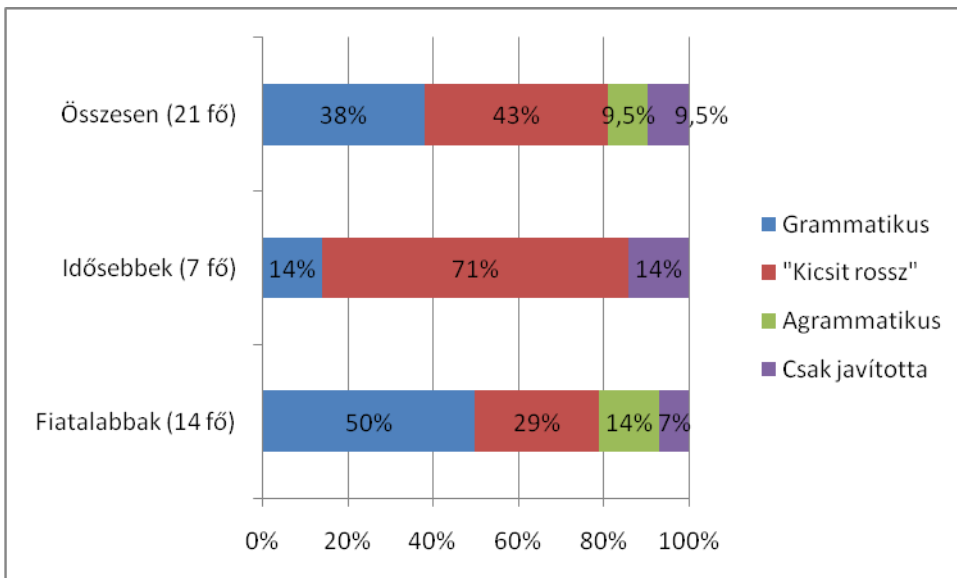
4.3. Főnévi alaptagú frázisok

4.3.1. Birtokot kifejező főnév és birtokos

A (17)-ben bemutatott, *birtok–birtokos* szórendű főnévi frázist tartalmazó mondatot a fiatal adatközlők nagyobb arányban tartották grammatikusnak, mint az idősek.

Kontextus: 'Mi történt, Petya? / Várnunk kell.'

(17) *Kyšno-jez* *Miša-len* *džyny* *čas-ly* *bere* *kyl'-oz*.
 feleség.NOM-3SG PN-GEN fél óra-DAT után marad-FUT.3SG
 'Misa felesége késni fog félórát.'

12. ábra: *Birtok–birtokos szórend elfogadottsága (grammatikalitási ítélet)*

4.3.2. Főnév és vonatkozó mellékmondat

Az udmurt nyelvben a vonatkozó mellékmondatok lehetnek particípiumos szerkezetek – ilyenkor megelőzik az általuk módosított főnevet, vagyis fejközvetű elrendeződést mutatnak (18a) –, és lehetnek finit igealakos, vonatkozó névmással bevezetett, a fejközvetűt követő vonatkozó mellékmondatok (18b). Az ige-nyelvi szerkesztésmód az uráli, eredeti szerkesztésmód, de a mai udmurt nyelvben a ragozott igés vonatkozó mellékmondatok használata sem marginális (Kalinyina 1990).

A kétrételes feladatnál a tatárföldi idősök ezúttal is valamennyien a fejközvetű szórendet (18a) jelölték jobbnak vagy egyedüli jónak; az udmurtiai idősök között azonban olyan is akadt, aki egyformán jónak találta a kétféle szerkesztésmódot; egyes fiatalok pedig – mindkét területről – a fejkezdetű szerkesztésmódot (18b) jelölték jobbnak.

(18) Kontextus: 'Anya: - Mi újság nálatok, lányom?

Kátya: - Ma melegebb lett az idő.'

a. *Vań uś-em lymy šuna-z.*

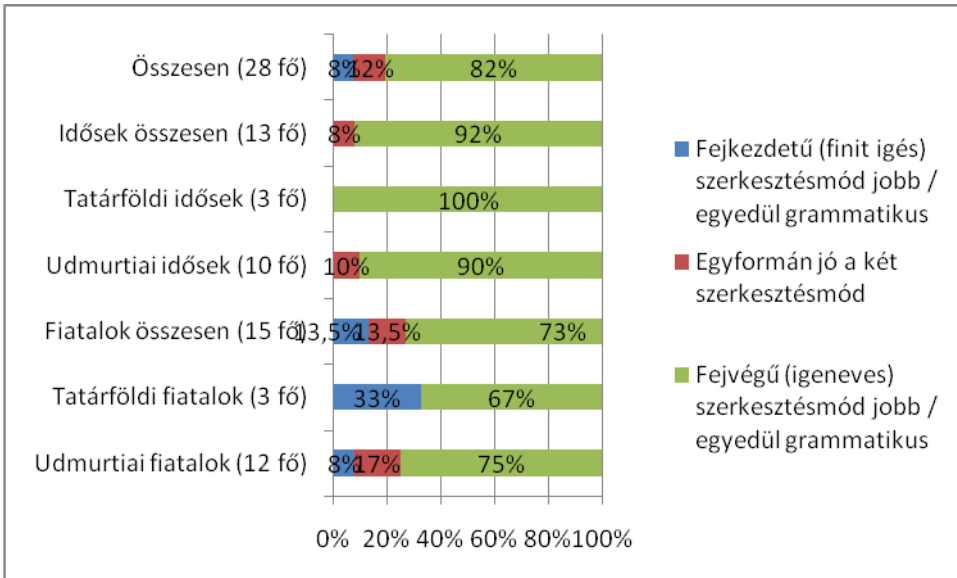
összes esik-PTCP.PRF hó.NOM elolvad-PST.3SG

'Az összes leesett hó elolvadt.'

b. *Vań lymy, kudiz uś-iz, šuna-z.*

összes hó.NOM ami.NOM esik-PST.3SG elolvad-PST.3SG

'Az összes hó, ami esett, elolvadt.'

13. ábra: *Főnév és vonatkozó mellékmondat sorrendje (kétértékelős feladat)*

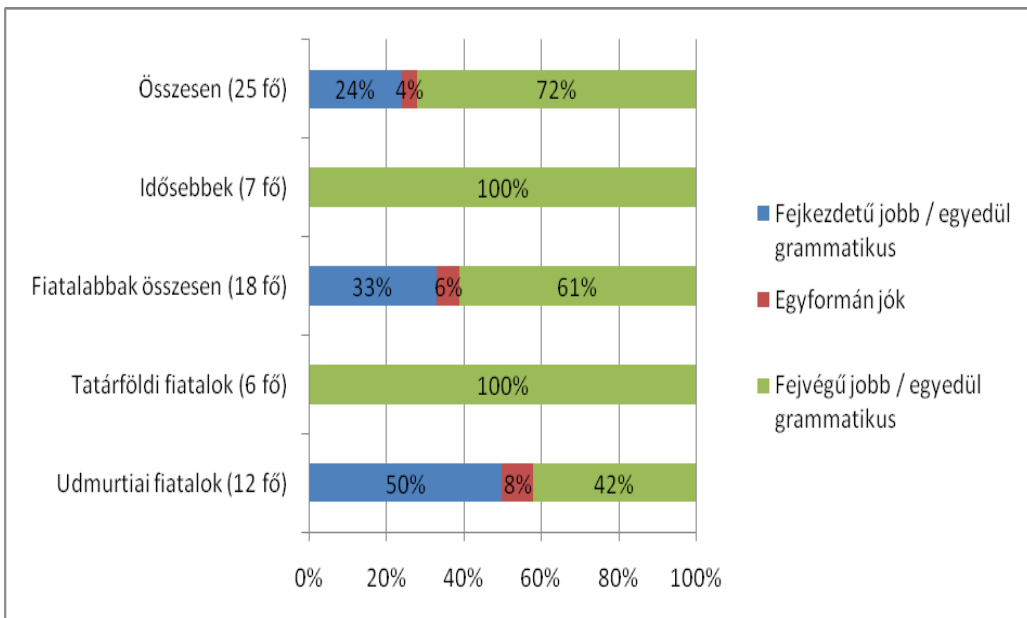
4.3.3. Főnév és főnévi vonzata

A (19a) mondat *vonzat–főnév*, a (19b) pedig *főnév–vonzat* sorrendű frázist tartalmaz. A „kétértékelős” feladatnál a tatárföldi fiatalok, valamint az udmurtiai és tatárföldi idősebbek mindannyian a fejvégű szórendet (19a) preferálták, az udmurtiai fiataloknak azonban az 50%-a a fejkezdetű szórendet (19b) ítélte jobbnak.

Kontextus: 'Olyan vidámnak tűnsz. Mi történt?'

(19) a. *Kítaj śaryś doklad-e umoj pörm-iz.*
 Kína.NOM -rŐl előadás.NOM-1SG jól sikerül-PST.3SG

b. *Doklad-e Kítaj śaryś umoj pörm-iz.*
 'Jól sikerült a Kínáról szóló előadásom.'

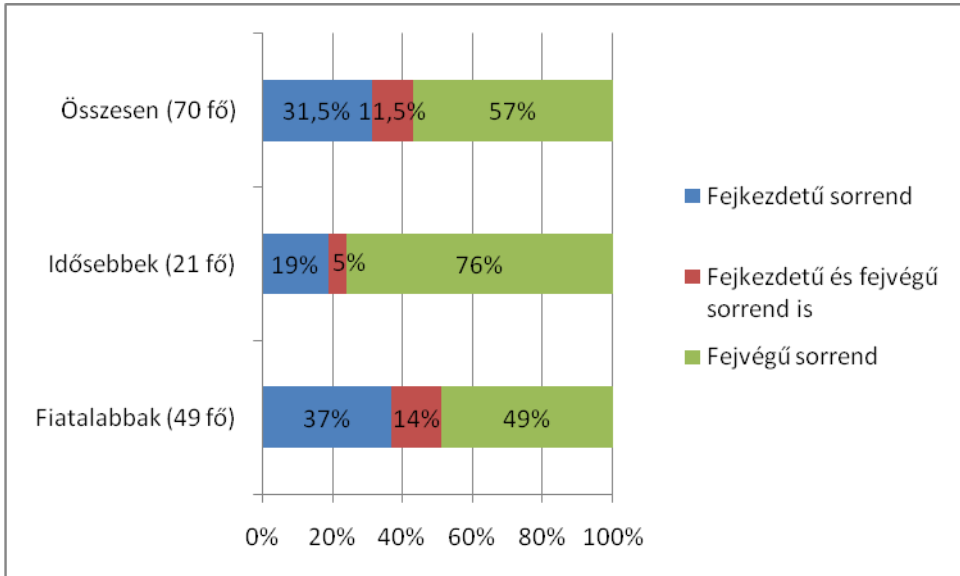
14. ábra: *Főnév és főnévi vonzata sorrendje (kétértékelős feladat)*

4.4. Melléknévi alaptagú frázisok

4.4.1. Melléknév és hasonlító határozó

A melléknév és a hasonlító határozó szórendjét az állítmányi hasonlító szerkezetben a 3.2. pontban ismertetett nyitott kérdéssel teszteltem. A válaszadók nagyobb része kizárólag fejközvetű (*hasonlító határozó–melléknév*) – 1. pl. (20a) –, mintegy egyharmaduk kizárólag fejkezetű (*melléknév–hasonlító határozó*) – 1. pl. (20b) – szórendet használt a képleírásnál, bizonyos adatközlők pedig fejközvetű és fejkezetű szerkezeteket is produkáltak. A fiatalabb adatközlők ezúttal is magasabb arányban produkáltak fejkezetű, illetve vegyesen fejközvetű és fejkezetű szórendet, mint az idősebbek.

- (20) a. *Taña Aña-leš köj-ges.*
 PN.NOM PN-ABL kövér-CMPR
- b. *Taña köj-ges Aña-leš.*
 'Tánya kövérebb Ányánál.'

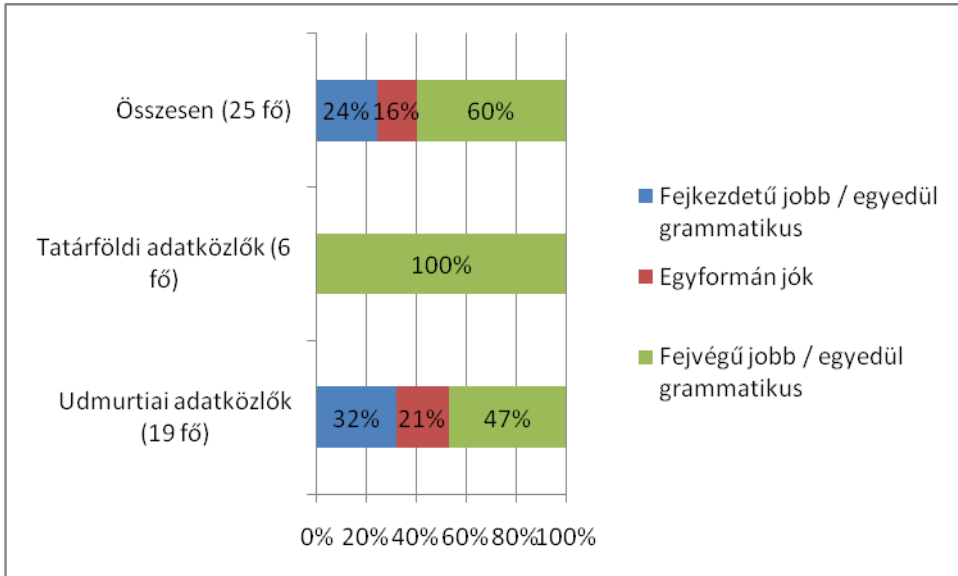

15. ábra: *Melléknév és hasonlító határozó sorrendje (nyitott kérdéstípus)*

4.4.2. Melléknév és vonzata

A kérdőívben az állítmányi szerepű vonzatos melléknév és vonzata sorrendjét vizsgáltam. Ennél a szerkezetnél inkább területi, mint korosztályos megoszlás mutatkozott a kitöltők ítéleteiben: a kétértékelős feladatnál például a tatár földi kitöltők valamennyien a fejkvégű (21a) változatot jelölték jobbnak vagy egyedüli jónak, az udmurtiai válaszadóknak azonban több mint a fele vagy egyformán jónak ítélte a két szórendi variánst, vagy a fejkezetűt (21b) ítélte jobbnak vagy egyedüli jónak.

- (21) a. *Udmurtija ošmes-jos-yn uzyr.*
 Udmurtia.NOM forrás-PL-INS gazdag
- b. *Udmurtija uzyr ošmes-jos-yn.*
 'Udmurtia gazdag forrásokban.'

16. ábra: (Állítmányi funkciójú) melléknév és vonzata sorrendje (kétértékelős feladat)

5. Következtetések

Kérdőíves felmérésem eredményei ellentmondanak a szakirodalomban régóta általánosnak számító vélekedésnek, miszerint az udmurtban a VO nyelvekre jellemző szórendek csak pragmatikailag jelölt kontextusban fordulhatnak elő, és megerősítik Ponarjadov (2010) és Tánczos–Asztalos (2014) megfigyelését, miszerint fejkezetű szórendek a mai udmurtban valójában neutrális szövegkörnyezetben is megjelenhetnek, vagyis az udmurtban egyszerre van jelen az ún. OV- és VO-grammatika. A vizsgálat szerint a Dryer-féle korrelációs párok nagy része, valamint az *igei állítmány + esetragos főnévi vonzat*, *módbeli segédige + főige*, *főnév + vonzata*, *melléknév + vonzata* frázisok valamennyien megjelenhetnek fejkezetű sorrendben neutrális kontextusban is – legalábbis bizonyos beszélők számára. Egyes korrelációs párok (*adpozíció + főnév*, *determináns + főnév*, illetve *időbeli segédige + főige*) ugyanakkor stabilan fejvégű elrendeződést mutatnak (ezeket ezért nem is teszteltem a kérdőívben), valamint a produkciós feladatok tanúsága szerint a legtöbb tesztelt szerkezet esetében a fejvégű szórend gyakoribb a fejkezetűnél, vagyis azért továbbra is az OV-grammatika tűnik dominánsnak az udmurtban.

Noha a kutatás nem volt reprezentatív jellegű, a legtöbb tesztmondatnál kirajzolódó tendencia alapján valószínűsíthető, hogy generációs különbség áll fenn a mai udmurt beszélőközösségben a fejkezetű sorrendek megítélése és produkciója tekintetében. A nyelvhasználatban mutatkozó korosztályos különbség – jelen esetben a fiatalabb válaszadóknak az idősebbekénél nagyobb preferenciája a fejkezetű sorrendek iránt – pedig az ún. látszólagosidő-hipotézis (l. Trudgill 1992/1997) értelmében folyamatban lévő nyelvi változásról, esetünkben

az udmurt nyelvnek az OV > VO típusváltásáról árulkodhat. A szórendhasználat és -megítélés terén mutatkozó generációs különbség feltételezésem szerint összefüggésbe hozható azzal, hogy míg az idős udmurtok udmurt-orosz kétnyelvűsége még jellemzően az udmurt javára, a fiatal beszélők kétnyelvűsége ma már gyakran az orosz nyelv javára mutat eltolódást (vö. Salánki 2007: 59).

A tatárföldi adatközlőknek – különösen az idősebb tatárföldi udmurtoknak – a fejevű szórendek iránti preferenciája feltehetően szintén kontaktusjelenséggel, nevezetesen az OV típusú tatár nyelv „konzerváló” hatásával magyarázható (vö. Ponarjadov 2010: 16, 91, 93).

Hivatkozások

- Bausev, K. M. [Баушев, К. М.] 1929. *Синтаксический строй вотской речи и генезис частиц союзного порядка*. Государственное издательство Москва–Ленинград.
- Baylin, John Frederick 2012. *The syntax of Russian*. Cambridge University Press. New York.
- Bereczki Gábor 2003. *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Universitas Könyvkiadó. Budapest.
- Bulücsöv, M. N. [Булычев, М. Н.] 1947. *Порядок слов в удмуртском простом предложении*. Удмуртгосиздат. Ижевск.
- Csúcs Sándor 1990. *Chrestomathia Votiacica*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Dryer, Matthew 1992. The Greenbergian word order correlations. *Language* 68: 81–138.
- Gavrilova, T. G. [Гаврилова, Т. Г.] 1970. *Порядок слов в удмуртском простом повествовательном предложении*. Записки Удмуртского НИИ истории, экономики, литературы и языка при Совете Министров Удмуртской АССР. Ижевск.
- Glezguenyev, P. V. [Глезденев, П. В.] 1921. *Краткая грамматика языка народа удмурт*. Издание Вятского Губернского Отделения Госиздата. Вятка.
- Greenberg, Joseph Harold 1963. Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements. In: Greenberg, Joseph Harold (szerk.): *Universals of Language*. MIT Press. Cambridge, MA. 58–90.
- Kalinyina, L. I. [Калинина, Л. И.] 1990. Синтаксические синонимы определительных придаточных предложений в удмуртском языке. In: Ушаков, Г. А.–Тараканов, И. В.–Загуляева, Б. Ш. (szerk.): *Вопросы грамматики и контактирования языков: Сборник статей*. Удмуртский институт истории, языка и литературы УрО АН СССР. Ижевск. 32–36.
- Karakulova, M. K. – Karakulov, V. I. [Каракулова, М. К.–Каракулов, В. И.] 2001. *Сопоставительная грамматика русского и удмуртского языков*. Издательский дом «Удмуртский университет». Ижевск.

- Konyuhova, A. V. [Конюхова, А. В.] 1964. *Удмурт кыл. Грамматика. Кыкетӥ люкетэз. Синтаксис*. Удмурт книжной издательство. Ижевск.
- Krivoscsekova-Gantman, A. Sz. [Кривошекова-Гантман, А. С.] 1967. *Порядок слов в коми-пермяцком языке в сравнении с удмуртским*. Советское финно-угроведение 1967: 4. 267–274.
- Lehmann, Winfred Philip 1973. A structural principle of language and its implications. *Language* 49: 47–66.
- Lehmann, Winfred Philip 1978a. The great underlying ground-plans. In: Lehmann, Winfred Philip (szerk.): *Syntactic typology: studies in the phenomenology of language*. University of Texas Press. Austin.
- Lehmann, Winfred Philip 1978b. Conclusion: toward an understanding of the profound unity underlying languages. In: Lehmann, Winfred Philip (szerk.): *Syntactic typology: studies in the phenomenology of language*. University of Texas Press. Austin.
- Ponarjadov, V. V. [Понарядов, В. В.] 2010. *Порядок слов в пермских языках в сравнительно-типологическом освещении (простое предложение)*. Сыктывкар.
- Salánki Zsuzsanna 2007. *Az udmurt nyelv mai helyzetete*. Doktori disszertáció. Kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest.
- Siewierska, Anna 1988. *Word Order Rules*. Croom Helm. London.
- SSWL = *Syntactic Structures of the World's Languages*. URL: <http://sswl.railsplayground.net> (Utolsó letöltés: 2016. 03. 28.)
- Suihkonen, Pirkko 1990. *Korpustutkimus kielitypologiassa sovellettuna udmurttiin*. *Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia* 207. Suomalais-ugrilainen Seura. Helsinki.
- Sutov, A.F. [Шутов, А. Ф.] 1988. *Кудӱзлэн кытын интыез*. Молот 12: 62–63.
- Sutov, A.F. [Шутов, А. Ф.] 1993. Изучение порядка слов в пермских языках. In: *Вестник Удмуртского университета* 6: 27–30.
- Sutov, A.F. [Шутов, А. Ф.] 1999. *Гипотаксис в удмуртском языке*. Издательский дом «Удмуртский университет». Ижевск.
- Tánczos Orsolya 2010. Szórendi variációk és lehetséges okaik az udmurtban. *Nyelvtudományi Közlemények* 107: 218–228.
- Tánczos Orsolya 2013. Hogy... hogy? Kettős kötőszók az udmurt mondatban. In: Agyagási Klára–É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 95–112.
- Tánczos Orsolya–Asztalos Erika 2014. *Competing Grammars in nowadays Udmurt*. Konferenciaelőadás. 7. Budapesti Uráli Műhely. 2014. 02. 03–05.
- Trudgill, Peter 1992/1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Fordította: Sándor Klára. JGYTF Kiadó. Szeged. (Eredeti mű: Trudgill, Peter 1992. *Introducing Language and Society*. Penguin Group. London.)
- Tyimerhanova, N. N. [ТИМЕРХАНОВА, Н. Н.] 2011. Особенность порядка слов в прозаических произведениях Г. Е. Верещагина и в современном удмуртском языке. In: *Типологические аспекты многоязычия в*

- современном образовательном пространстве*. Издательство «Удмуртский Университет». Ижевск. 180–185.
- UKK = *Удмурт кылэн кылкабтодосэз (морфологиез)*. Szerk.: Алашеева, А. А.–Ефремов, Д. А.–Кибардина, Т. М.–Кондратьева, Н. В.–Соколов, С. В.–Стрелкова, О. Б.–Тараканов, И. В.–Тимерханова, Н. Н.–Шутов, А. Ф. 2011. «Удмурт университет» книгапоттонни. Ижкар.
- Vennemann, Theo 1974. Analogy in Generative Grammar: The Origin of Word Order. In: L. Heilmann (szerk.): *Proceedings of the Eleventh International Congress of Linguists*. Il Mulino. Bologna. 79–83.
- Vilkuna, Maria 1998. Word Order in European Uralic. In: Siewierska, Anna (szerk.): *Constituent Order in the Languages of Europe*. Empirical approaches to language typology 20–1. Mouton de Gruyter. Berlin–New York. 173–233.
- Winkler, Ederhard 2001. *Udmurt*. Languages of the World 212. LINCOM EUROPA. München.
- Winkler, Eberhard 2011. *Udmurtische Grammatik*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 81. Harrassowitz. Wiesbaden.
- Zsujkov, Sz. P. [ЖУЙКОВ, С. П.] 1937. *Основы грамматики удмуртского языка: тезисы к первой республиканской языковой конференции*. Удмуртгосиздат. Ижевск.

Asztalos Erika

MTA Nyelvtudományi Intézet

Elméleti Nyelvészeti Osztály

asztalos.erika@nytud.hu

Az anyanyelv tükröződése az idegen nyelv kitöltött szüneteiben

Gósy Mária – Gyarmathy Dorottya – Beke András

1. Bevezetés

A beszéddel kapcsolatos kutatások jó része ma már nem nélkülözheti a korszerű, annotált adatbázisok használatát, ezeknek különösen nagy a jelentőségük módszertani szempontból. Az ilyen adatbázisok lehetőséget biztosítanak ahhoz, hogy a legkülönbözőbb beszédjellemzők elemezhetőek legyenek a finom fonetikai részletektől a hosszú narratívák sajátosságainak vizsgálatához. Az egy nyelven készült adatbázisok száma relatíve nagy, bár méretük, kritériumaik, átirataik különböznek egymástól. Az ún. tanulói korpuszok ('learner corpora') fejlesztése ugyanakkor viszonylag rövid múltra tekinthet vissza, jó részük csupán írott anyagokat tartalmaz (mindössze 31%-uk beszédkorpusz, vö. UCL: <http://www.uclouvain.be/en-cecl-lcworld.html>, ill. például Cheng et al. 2005, Gut 2007). A méretét tekintve legnagyobb tanulási beszédadatbázis 554 adatközlő informális interjúját tartalmazza idegen nyelveken, a résztvevők nyelvi szintje nagyon különböző (Gilquin et al. 2010). Az adatközlők 11 különböző anyanyelvet képviselnek, magyar anyanyelvű nincs közöttük. Ismereteink szerint a korszerű adatbázisok igényeit kielégítő magyar és angol nyelvű tanulói korpuszt még nem fejlesztettek. Ezért kezdtük el kialakítani az MTA Nyelvtudományi Intézetében a HunEng-D elnevezésű tanulási adatbázist, amely lehetőséget biztosít arra, hogy a magyar anyanyelvnek az idegen nyelvi beszédben (jelen esetben az angolban) tükröződő sajátosságait vizsgálni lehessen. Első kutatásorozatunk a kitöltött szünetek fonetikai jellemzőinek elemzésével foglalkozott az adatbázis hanganyagainak felhasználásával.

Jól ismertek a magyar és az angol nyelv grammatikai, fonológiai és fonetikai jellemzőinek különbözőségei (agglutináló jelleg, gazdag morfológia, valamint toldalékrendszer, fonológiai időtartamukban különböző magánhangzók, az angolétól eltérő artikulációs gesztusok, a diftongusok hiánya, a magánhangzó harmónia érvényesülése, kötött hangsúlyozás – csupán néhány azon tények közül, amelyek eltérést mutatnak az angol nyelvtől, vö. Siptár–Törkenczy 2000, Kenesei et al. 2012). Bármely nyelvi, illetve pragmatikai jellemző kutatására

alkalmas a HunEng-D adatbázis, amelyet a rögzített beszéd típusok reprezentálnak.

A magyar és az angol nyelv nyelvspecifikus sajátosságai különféle hangzásbeli eltéréseket eredményeznek, amelyek – feltételezésünk szerint – tükröződhetnek a kitöltött szünetek kiejtésében is. A tanulmányban a kitöltött szünet szinonimájaként fogjuk használni a 'hezitálás' szót is. Az angolnak mint L2-nek a különböző szintű használata is hatással lehet a kitöltött szünetek produkciójára. Különösen akkor valószínűsíthető ez, ha a két nyelv (L1 és L2) hezitálásai formailag jelentősen eltérnek egymástól, mint a magyarban és az angolban.

A 'kitöltött szünet' terminus a spontán beszédben előforduló különféle orális, nazális vagy kevert típusú hangjelenségekre vonatkozik, amelyek szükséges tényezői a beszédnek (pl. Gósy 2005, Horváth 2014). Univerzálisan, minden nyelv hangzó változatában megjelennek, a fonetikai forma azonban kisebb-nagyobb mértékben nyelvspecifikus, ebben a kutatók többsége egyetért (pl. Levelt 1983, Clark–Fox Tree 2002, Gósy et al. 2013). Ugyanakkor az nem teljesen világos, hogy mi okozza e tekintetben az anyanyelvi jellemzőket; az erre irányuló kutatások száma igen csekély (Leeuw 2007). A kitöltött szünetek elkülönülnek abban, hogy hol helyezkednek el a szavakhoz képest, azaz tapadnak-e hozzájuk, avagy két szünet között jelennek meg. A brit angol, a német és a holland hezitálások összehasonlítása azt mutatta, hogy a tapadók megjelenése függött magától a nyelvtől. A vokális típusúakat nagy arányban ejtették a szóhoz tapadóan a hollandban, kisebb mértékben a németben és legkevésbé az angolban (megjegyezzük ugyanakkor, hogy a brit angolban a vokális típusúak aránya volt a legkisebb). A német és a holland vokális kitöltött szüneteket gyakrabban ejtették együtt mindkét szomszédos szóval, mint az angolban (Leeuw 2007). Mind az amerikai, mind a brit angolban a legjellemzőbb és egyben leggyakrabban használt kitöltött szünetek az *uh* és az *um* (a vokálisok [ə]- és [a]-szerűek), de gyakoriságuk eltérő. A vokális típusúak nagyrészt az amerikai angolban, az *um* típusúak pedig a brit angolban jelennek meg nagy arányban (Shriberg 1994, Leeuw 2007). A magyarban a semleges magánhangzó, vagyis a percepcióban egy [ø]-szerű hang fordult elő a kitöltött szünetek 78,5%-ában fiatal felnőttek beszédében (Horváth 2014).

A hezitálások funkciói nyelvfüggetlenek. Időt biztosítanak a beszélőnek a beszédtervezési folyamatokban bekövetkezett diszharmonia feloldására, amikor az adott hiba nem is jelenik meg a felszínen (Gayraud et al. 2011), illetve megjelennek a hibásan ejtett hangsor vagy hangsorrészlet környezetében (Local 2004). Ha a beszédprodukció gyorsabbá válik, mint a közölni szándékozott gondolat kialakítása, illetve diszharmonia jön létre a nyelvi átalakítás bármely szintjén vagy a mentális lexikon aktiválása során, akkor a beszélőnek többletidőre van szüksége a probléma megoldásához (pl. Gósy 2015). Ez a többletidő szolgál a beszédtervezési műveletek ellenőrzésére, a diszharmonia, illetve a hiba azonosítására és a korrekciójára is (Levelt 1989, Shriberg 2001). Noha többféle stratégia alkalmazásával is elérhető, hogy a beszélő időt nyerjen –

így például ismétlésekkel, töltelékszók használatával (pl. Gyarmathy 2015) – nyelvtől függetlenül a kitöltött szünetek különféle formáinak a produkciója a legáltalánosabb. A diszharmonia létrejötte a beszédtervezési mechanizmusban számos okra vezethető vissza, például a szimultán beszédtervezési műveletek következtében kialakuló nehézségekre, a beszédfeladat komplexitására, a kommunikációs helyzetre, a szorongásra (pl. Christenfeld–Creager 1995). A kitöltött szünetek ugyanakkor pragmatikai célokat is szolgálhatnak, jelzik például a beszédfordulókat a hallgató számára, avagy informálják a hallgatót a beszéd megtartásának szándékáról (Swerts 1998, Roggia 2012). Sajátos funkcióban alkalmazták a kitöltött szüneteket a kétnyelvűek a kódváltásaikban (Hlavac 2011). Az időnyerési stratégiák következményei (pl. szünettartás) információval szolgálnak a hallgató számára is a beszélő beszédtervezési folyamatáról, illetve hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az elhangzottak pontosabban feldolgozhatók, érthetők és értelmezhetők legyenek (pl. Susca–Healey 2002).

A kitöltött szüneteket számos fonetikai, pszicholingvisztikai és pragmatikai szempontból elemezték különböző nyelvekben (pl. Swerts 1998, Levelt 1989, Duez 2001, Clark–Fox Tree 2002, Leeuw 2007, Watanabe et al. 2008, Urizar–Samuel 2014). Leeuw kutatása (2007) például szignifikáns különbségeket igazolt az angol, a német és a holland hezitálások formáival (hangalakjaival) kapcsolatosan. Az angol és a német beszélők sokkal többféle magánhangzót és nazális kombinációjú kitöltött szünetet használtak, mint a holland beszélők, utóbbiak főleg magánhangzós hezitálásokat produkáltak. A nazális és vokális kombinációjú hezitálások jóval gyakoribbak voltak az angolban, mint a németben és a hollandban; a csak nazális kitöltött szünetek pedig a német beszélőkre voltak jellemzők. Számos nyelv beszélt változatában kimutatták azt is, hogy a kitöltött szüneteket alacsonyabb alaphangmagasságon ejtik a beszélők, mint a környező szavakat (pl. Shriberg–Lickley 1993).

A hezitálások gyakorisága számos tényező függvénye (pl. a beszélő neme, beszédrutinja, a beszédtema, a beszédstílus, a közlés hossza, avagy a kommunikációban résztvevők viszonya). A szakirodalomban különféle adatok találhatóak a gyakoriságukról, a fonetikai jellemzőikről (ezek módszertani okoknál fogva sokszor nehezen összehasonlíthatók). Csupán tájékoztatásul közlünk néhány adatot különböző nyelvek hangzó változatában történt mérések alapján. Amerikai angol beszélők narratívájában 2,5 kitöltött szünetet adatoltak percenként, formális előadásban 3,17 fordult elő percenként; kanadai angol narratívákban 4 hezitálást találtak percenként (vö. Horváth 2014). Tíz középkorú német női beszélő kitöltött szünetei percenként 4,5 és 12,3 között szórtak, az átlag 5,2 volt. Brit angol egyetemi hallgatók percenként 3,2 és 15,5 között ejtettek kitöltött szüneteket, fiatal német beszélők percenként 2,9 és 14,9 között hezitáltak, fiatal holland felnőttek pedig minimum 3,9 és maximum 16,9 hezitálást produkáltak percenként a narratíváikban, kísérleti helyzetben (Leeuw 2007). A magyarban átlagosan 3,8 kitöltött szünet fordult elő percenként fiatal felnőttek spontán beszédében (Horváth 2010). Egy további kutatásban 16 fiatal felnőtt percenként 2,97 kitöltött szünetet produkált spontán beszédben (Gósy et

al. 2013). Kilencéves magyar gyermekek 5 kitöltött szünetet, a tizenhárom-évesek pedig 5,3-at produkáltak átlagosan percenként (Neuberger 2014). A 15 éves tinédzserek 4,39 hezitálást, a 18 évesek 5,52-t ejtettek ugyancsak percenként (Laczkó 2013).

Az adatok tehát változatosak, és meglehetősen nehéz általánosítani őket. A hezitálások időtartama ugyancsak igen széles sávban realizálódik, leggyakrabban 100 ms és 750 ms között (Shriberg 2001). Nyelvenként is változók az értékek, a franciában 500 ms-os átlagot, a svédben 480 ms-ot, egy angol vizsgálatban 776 ms-ot adtak meg, öt brazil portugált beszélő férfi adatközlőnél pedig 91 ms-nak adódott az átlagérték narratívákban (Duez 2001, Eklund 2004, Merlo–Barbosa 2010). Brit angol beszélőknél az átlag 400 ms-nak, német beszélőknél 415 ms-nak, holland beszélőknél pedig 529 ms-nak adódott (Leeuw 2007). A kitöltött szünetek időtartama elsősorban a beszélőtől függ, bár számos egyéb körülmény is befolyásolja az ejtés tartamának alakulását. Nyilvánvalóan mind a beszédprodukációs mechanizmus, mind a hallgató észlelése korlátozza a túlzottan hosszú hezitálások előfordulását. Megállapították, hogy az amerikai angolban mért kitöltött szünetek magánhangzóinak időtartamai jelentősen hosszabbak, mint az ugyanazon magánhangzók tartamai, amelyeket szavakban ejtettek (Shriberg 2001). Fiatal, magyar felnőttek kitöltött szüneteinek átlagos időtartama 340 ms-nak adódott (Gósy et al. 2013); 15 évesek közléseiben átlagosan 790 ms-os hezitálásokat adoltak, 18 éveseknél pedig 1680 ms volt az átlag (a részvevők száma korosztályonként 30 fő volt, vö. Laczkó 2009).

Az anyanyelvi sajátosságok megjelenésének elemzése az idegen nyelvben, illetve az akcentus különféle szempontú vizsgálata hosszú évtizedekre nyúlik vissza. A kezdetekben főként az életkor és a nyelv tényezőket elemezték, mint legkézenfekvőbb hatásokat. Később számos kutatás vette tekintetbe például a feladatot mint tényezőt, a tanulói attitűdöt, a motivációt, a szociális jellemzőket, avagy a nyelvhasználati rutint (Pickering 2011). A kutatások elsősorban a szegmentális szerkezetre, főként a beszédhangok kiejtésére, de egyre gyakrabban a szupraszegmentális jellemzőkre is fókuszálnak. A kutatók egyetértenek abban, hogy a nem nyelvspecifikusan produkált szupraszegmentumok (pl. hangsúly, szünetidőtartamok, az alaphangmagasság kiemelkedő értékeinek elhelyezkedése) az L2-ben nagyobb mértékben felelősek az idegen akcentusért, mint a szegmentális szerkezetben tapasztalható eltérések (pl. Munro 1995, Trofimovich–Baker 2006). A temporális viszonyok kapcsán felmerült a szünetek, így a kitöltött szünetek gyakoriságának és időtartamának kérdése is mint a beszéd folyamatosságának egyik előjelzője, valamint mint a nyelvtudási szint jellemzője (Wu 2008). Több kutatás foglalkozott az anyanyelven és az adott idegen nyelven (többnyire angolul) elhangzó közlések hezitálásainak vizsgálatával. Azt találták – anyanyelvtől függetlenül –, hogy a kitöltött szünetek gyakoribbak és rendszerint hosszabbak a második nyelv spontán közléseiben, szemben az anyanyelviakkal (Wu 2008, Trouvain–Fauth 2014). Mohle már évtizedekkel ezelőtt hangsúlyozta, hogy a nem anyanyelvi beszélőknél nem a hezitálások megléte, hanem a gyakorisága jelenti az alapvető különbséget az anyanyelvi

beszélőkhöz viszonyítva (1984). Újabb adatok is arra utalnak, hogy az idegen nyelvű beszéd folyamatosságának megítélése szempontjából nem a szünetek hosszúságának, hanem a gyakoriságának van meghatározó szerepe (Cucchiari et al. 1999). Kínai anyanyelvűek angol (mint L2) beszédében elemezve a kitöltött szüneteket, azt találták, hogy azok információja igen hasznos előjelző az anyanyelv és az idegen nyelv elkülönítésében (Wu 2008). Ennek a beszéd-technológiai alkalmazásokban lehet szerepe.

Vajon az angolt idegen nyelvként beszélők az anyanyelvi kitöltött szüneteket produkálják az idegen nyelvi beszédükben is, avagy az angolra jellemző nyelvspecifikus hezitálási formákat ejtik? Tükröződik-e valamiképpen a nyelvtudás szintje a kitöltött szünetek hangzásában? Az angolt magas nyelvi szinten beszélőknél a magyarra jellemző hezitálások hallhatók-e az angol beszédükben, avagy képesek a kitöltött szüneteket az adott nyelv hangzási kritériumai szerint produkálni? Ha ez utóbbi érvényesül, akkor az angolul nagyon jól beszélő adatközlők ejtésében a kitöltött szüneteknek eltérő hangzási jellemzői lesznek a két nyelven.

A kiinduló és alapvető kérdés az, hogy miként oldja fel a beszélő azt a szembenállást, hogy az idegen nyelvi beszédében (is) szüksége van a kitöltött szünetek használatára (ez nyelvfüggetlen igény), ugyanakkor a kitöltött szünetek nyelvspecifikus hangsorok. Változnak-e a hezitálások attól függően, hogy a beszélő anyanyelvén vagy idegen nyelven beszél? Kutatási kérdéseink a hezitálások gyakoriságának és időtartamának alakulására vonatkoztak, az L2 nyelvi tudásszint, valamint az anyanyelv és az idegen nyelv függvényében. Célunk, hogy objektív adatok feldolgozása alapján választ adjunk a fenti kérdésekre.

Feltételeztük az anyanyelvi kontaktushatást a nyelvtudás szintjétől függetlenül. Hipotézisünk szerint a magyarban a legjellemzőbb kitöltött szünetet, a semleges magánhangzó különféle ejtéseit fogják az adatközlők használni az idegen (angol) nyelven is. Feltételeztük továbbá, hogy az L2-ben több és hosszabb időtartamú hezitálást fogunk adatolni. Ugyanakkor nem valószínűsítettük, hogy a kitöltött szünetek elhelyezkedése (tapadók, ill. nem tapadók) jelentős különbségeket mutatna a nyelv függvényében.

2. Módszertan

A HunEng-D adatbázis fejlesztése 2014-ben indult az MTA Nyelvtudományi Intézetének Fonetikai Osztályán. A beszédfelvételek ugyanazon (technikai és kommunikációs) körülmények között (csendesített szobában), megegyező protokoll mentén történtek. A rögzítés digitálisan, közvetlenül a számítógépre történt AT4040 típusú mikrofonnal; a GoldWave szoftver használatával 44,1 kHz-es mintavételezéssel (tárolás: 16 bit, 86 kbyte/s, mono). Az interjúkészítő minden esetben ugyanaz a személy volt, aki az interjú nyelvének megfelelően hol magyarul, hol angolul beszélt (angol nyelvi kompetenciája magas szintű). Az adatbázis jelenleg minden csoportban 20 adatközlő felvételét tartalmazza. A

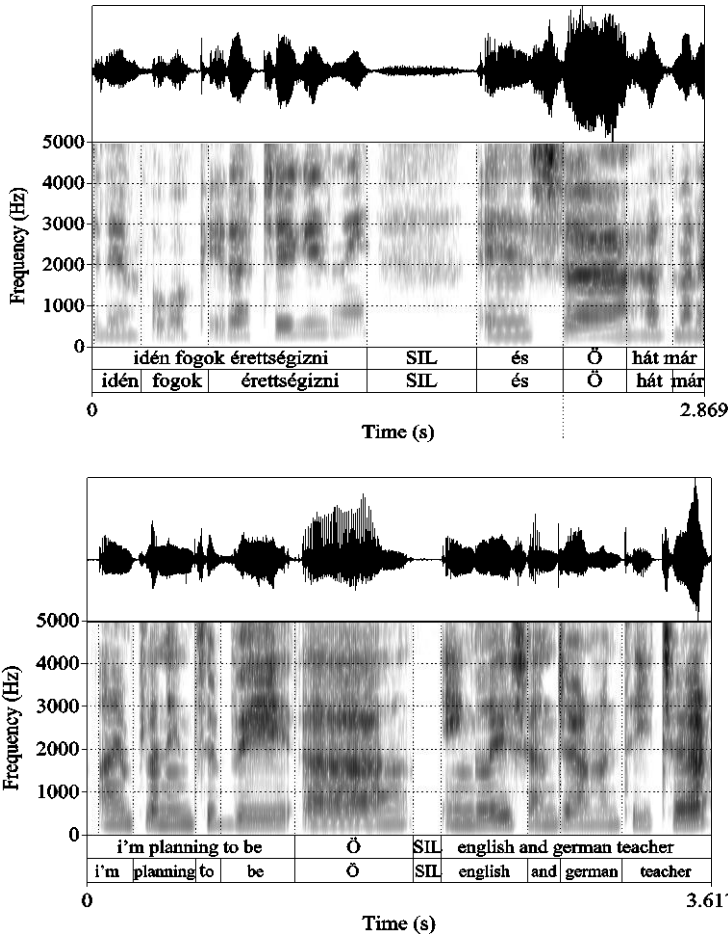
teljes beszédanyag időtartama mintegy 30 órányi (13,4 óra magyar és 16,1 óra angol nyelven).

Az adatközlők budapesti középiskolák tanulói és egyetemek hallgatói. Három nyelvtudásszintet reprezentálnak: B1, B2 és C1 (a Közös Európai Referenciakeret kategóriái szerint). A résztvevők kiválasztásában a tanárok és az oktatók segítettek, hogy amennyire lehetséges, homogén csoportok jöjjenek létre. Valamennyi adatközlő magyar anyanyelvű, idegen nyelvet az iskolai oktatás során tanultak (külföldön hosszabb ideig nem éltek). A tanított nyelv brit angol volt minden esetben. Az angol mindegyikük esetében idegen nyelv (L2). A B1 nyelvi szintet képviselő csoportba 14-15 éves tanulók kerültek, nyelvtudásukat a továbbiakban alapfokúnak nevezzük. A B2-be angol középfokú nyelvvizsgával rendelkező, érettségi előtt álló 18-19 évesek kerültek. A C1 csoportot felsőfokú angol nyelvtudással rendelkező angol szakos egyetemi hallgatók és fiatal angoltanárok alkották (23–28 évesek). Az alapfokú angol nyelvtudásúak valamennyien két és fél, illetve három éven át tanultak angolul, mindannyian teljesítették a B1 szint kritériumait. A B2 kategóriába került diákok öt-hat éve tanulták a nyelvet, angoltanáruk véleménye és a nyelvvizsga-eredményük szerint nyelvtudásuk hasonló volt. A C1 csoport adatközlői felsőfokú angol nyelvtudással rendelkeztek (mind az angol szakos végzős egyetemisták, mind a fiatal angoltanárok). A csoportok kialakításánál a Közös Európai Referenciakeret kategóriáit, illetve kritériumait alkalmaztuk. Sem az adatbázis fejlesztésekor, sem az azon alapuló kutatásokban nem foglalkoztunk a kétnyelvűség kérdéseivel.

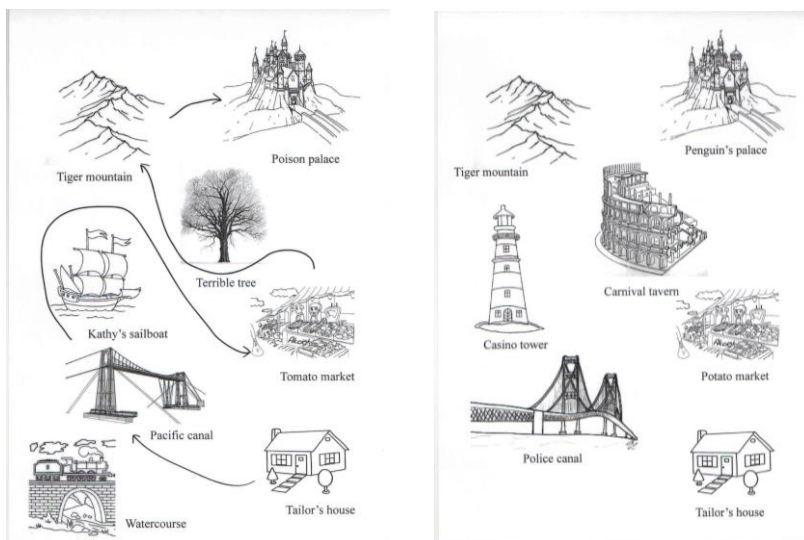
A beszédanyagokat manuálisan annotálták szakasz- és szószinten, valamint megtörtént a kitöltött szünetek és a néma szünetek azonosítása és jelölése a Praat programban (Boersma–Weenink 2009). A kitöltött szüneteket nagy Ő betűvel, a néma szüneteket pedig a SIL hangsorral jelölték (1. ábra). Az annotálást két magyar anyanyelvű, C1 szintű angol nyelvtudással rendelkező kutató végezte.

Az adatbázis protokollja különféle beszédfeladatokat tartalmaz mindkét nyelven. (i) Narratíva a beszélő életéről, családjáról, iskolájáról, munkájáról, hobbijáról. (ii) Narratíva egy adott témáról, amit az interjúkészítő vet fel. A témák megfelelnek az adatközlő életkorának, érdeklődésének. Például: továbbtanulás külföldön, egészségesek-e az iskolai büfék, hogyan szeretnénk meg a nyelvtanulást. (iii) Irányított spontán beszéd, amelynek során egy olvasott szöveget kell a beszélőnek az elolvasást követően azonnal tartalmilag összefoglalnia a saját szavaival. (iv) A dialógus két (azonos csoportbeli) adatközlő között kétféle nyelvi játék révén valósult meg. Az interjúkészítő ekkor csak irányított, ahol szükség volt rá. Az egyik a térképmódszer, a másik a zsebszöveg elnevezésű kommunikációs játék volt. A térképmódszer során a beszélők egy-egy térképet kaptak, egyikőjükénél bejelölt útvonallal. A feladat az volt, hogy a „vezető” verbálisan irányítsa a kommunikációs partnert úgy, hogy az a saját térképére berajzolhassa az útvonalat. A két térkép nem volt teljesen azonos, ezt azonban a résztvevők természetesen nem tudták (2. ábra). Ez a tény sajátos helyzetet idézett elő, aminek következményeként hosszabb párbeszéd alakulhattak ki. A

zsebszöveg játék során az adatközlőknek az interjúkészítő által megadott témáról kellett beszélgetniük, miközben az előzetesen húzott kártyákon szereplő (meghökkenítő) közléseket be kellett építeniük a párbeszédbe meghatározott időpontban. Példák a kártyákon szereplő közlésekből: *Akarsz velem jógázni? Azt hiszem, lenyeltem egy denevért. Hát erre még ráférne egy mosás! Life is like climbing a high mountain. I wanted to be a deep-sea biologist. You are a master of being silent, Watson, that's why it is such a fun talking to you!* (v) A felvétel 42 magyar és 42 angol szó felolvasásával zárult.

1. ábra. Annotált szövegrészletek magyar (felső kép) és angol (alsó kép) spontán beszédben. A képek felső részében a rezgéskép, középen a hangszínkép látható, alul pedig a szakasz- és a szószintű annotálás. A függőleges tengelyen a frekvencia, a vízszintesen az időtartam olvasható le

2. ábra. A térképmódszerhez használt (saját készítésű) térképek

A jelen kutatáshoz a HunEng-D tanulói adatbázisból véletlenszerűen választottuk ki 30 adatközlő (nők és férfiak) magyar és angol nyelvű spontánbeszéd-anyagát, tízet-tíz a B1, a B2 és a C1 csoportból. A narratívákat és a társalgás jellegű spontán beszédanyagokat használtuk fel. A magyar nyelvű felvételek időtartama 7,3 óra, az angol nyelvűeké 8,8 óra volt.

Elemeztük a kitöltött szünetek (i) előfordulását, (ii) azt, hogy tapadnak-e a megelőző vagy a követő szóhoz, valamint (iii) az időtartamukat. Valamennyi hezitálást figyelembe vettük a gyakorisági vizsgálatokban, az időtartam-mérésekben azonban csak a semleges magánhangzóként realizálódott kitöltött szüneteket adatoltuk (az ún. vokális hezitálásokat). A szegmentálást manuálisan (a fonetikában szokásos kritériumok mentén) végeztük. A hezitálások időtartamát a Praat szoftverben írt script segítségével nyertük ki az annotálásban manuálisan kijelölt hangokra. A statisztikai vizsgálatban általánosított lineáris kevert modellt (GLMM) használtunk ismétléssel az SPSS 20. statisztikai programcsomagban. A függő változó az időtartam volt, a független változók pedig a 'nyelv', a 'nyelvtudás' és a 'pozíció'. Az időtartam eloszlását lognormál eloszlással közelítettük (ekkor volt a modell komplexitása a legkisebb). A kereszttábla-elemzést választottuk az egyes hezitálási típusok előfordulási gyakoriságának és a független faktorok hatásának vizsgálatára. A statisztikai elemzéseket 95%-os konfidencia-intervallumon végeztük el.

3. Eredmények

(i) Előfordulás.

Az összes kitöltött szünet száma 4612 volt; 23-féle formát lehetett elkülöníteni, nyelvtől függetlenül, például *mm*, *öm*, *mö*, *mhö*, *öhm*, *öh*, *ömh*. Példák: *my hobby*

is *Ö acting I really like that; MM én olyan tanárrá szeretnék válni, mint amilyen tanáraink most vannak; mindenképpen egy olyan ÖM csapathoz szeretnék tartozni ahol fontosnak érzem magam; ÖM I'm a student in a secondary grammar school in Budapest; és hát a terveim MHÖ az hogy művészeti iskolára mennék mindenképpen; I'm also like drawing so MHÖ this is the two things; hát ez a szöveg Varkocs György haláláról szól ÖHM Székesfehérváron a törökök ostroma idején; I'm an eighteen years old girl ÖHM and I live in a small town; a hatalmas török túlerővel szemben védekezett ÖH a várkatonaság; he was curious to know ÖH why it has happened; hát de ÖMH utálok a talpnyalókat; it is really fun and ÖMH but it's serious too.*

Adatközlőink magyar beszédében átlagosan 2,9 kitöltött szünet fordult elő percenként, míg az angol beszédükben átlagosan 6,3 db percenként. Az összes hezitálás közül 3339-et a beszélők semleges magánhangzóként (sváként) produkáltak. Ez a nyelvtől függetlenül 71,2%, vagyis a vokális forma volt a leggyakoribb. Az L1 és az L2 között e tekintetben nem tapasztaltunk eltérést, az arány a magyarban 72%, az angolban 70,4%.

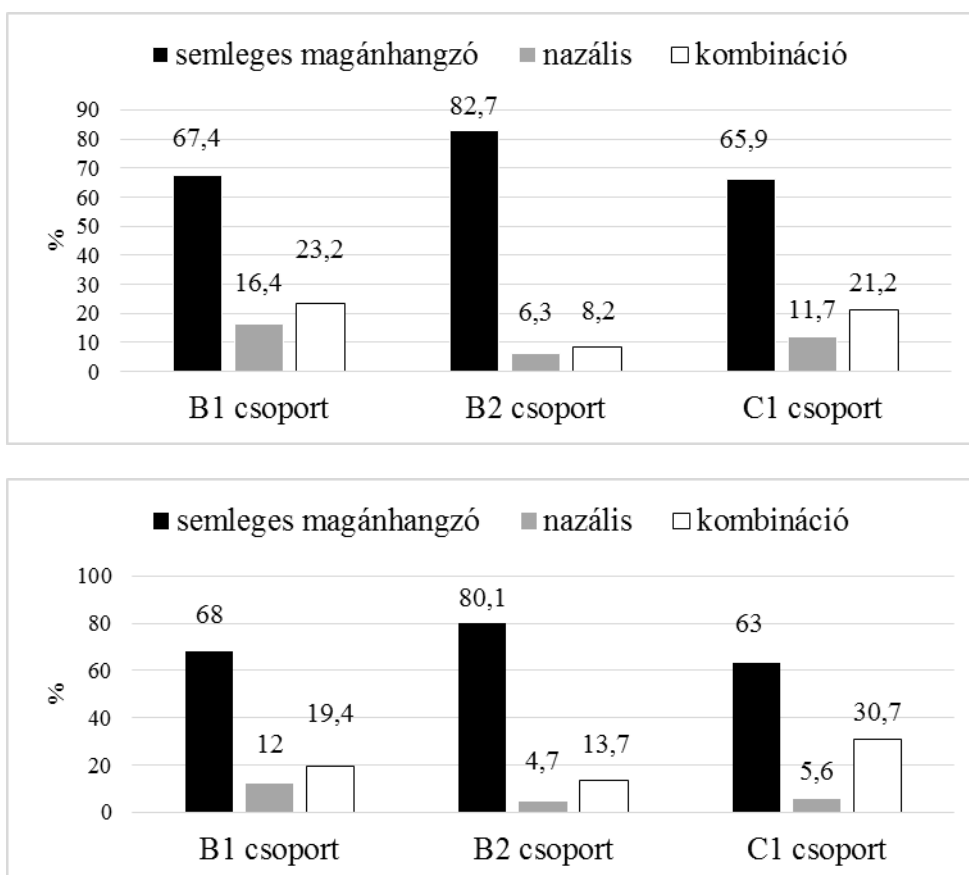
Az 1. táblázat mutatja a részletes gyakorisági adatokat a nyelvtudás és a nyelvek szerint. Mind a magyar, mind az angol beszédben a B2 csoport beszélői ejtettek leggyakrabban kitöltött szüneteket. A B1 és a C1 csoportok között a hezitálások előfordulását tekintve magyar beszédükben nem volt különbség. Az angol közlésekben a C1 csoport beszélői jelentősen kevesebb kitöltött szünetet produkáltak percenként, mint a B1 csoport adatközlői. Mindhárom csoport esetében az idegen nyelvi beszédben lényegesen nagyobb volt a kitöltött szünetek előfordulása, mint az anyanyelviben. A B1 csoport beszélői mintegy kétszer annyit hezitáltak angolul, mint magyarul, a B2 csoport tagjai több mint két és félszer több kitöltött szünetet ejtettek idegen, mint anyanyelven. Ez a különbség a C1 csoport adatközlőinél volt a legkisebb, de ők is mintegy másfélszer annyi kitöltött szünetet produkáltak az angol spontán beszédükben, mint a magyarban. A statisztikai elemzések megerősítették, hogy a nyelvtudás szintje meghatározó tényező a kitöltött szünetek előfordulásában (Chi-square = 89,76; $p < 0,05$).

Csoport	Magyar beszéd			Angol beszéd		
	Felvétel tartama	Hezitálások száma	Gyakoriság	Felvétel tartama	Hezitálások száma	Gyakoriság
B1	2,7 óra	421	2,6 db/perc	2,9 óra	952	5,5 db/perc
B2	1,8 óra	411	3,8 db/perc	2,6 óra	1587	10,1 db/perc
C1	2,8 óra	461	2,7 db/perc	3,3 óra	780	3,9 db/perc
Összes	7,3 óra	1293	2,9 db/perc	8,8 óra	3319	6,3 db/perc

1. táblázat: A hezitálások előfordulása nyelvtudás és nyelv szerint

A három leggyakoribb hezitálásforma mindkét nyelven a semleges magánhangzó, a nazális és a kettő kombinációja (*öm, mö*) volt. Arányait szemlélteti a 3. ábra (százalékban megadva) a két nyelven a nyelvtudás szintjétől függően. (Az

egyéb hangalakok /pl. *ö/h*/ mint kitöltött szünetek csupán néhányszor fordultak elő, a továbbiakban ezekkel nem foglalkozunk.)

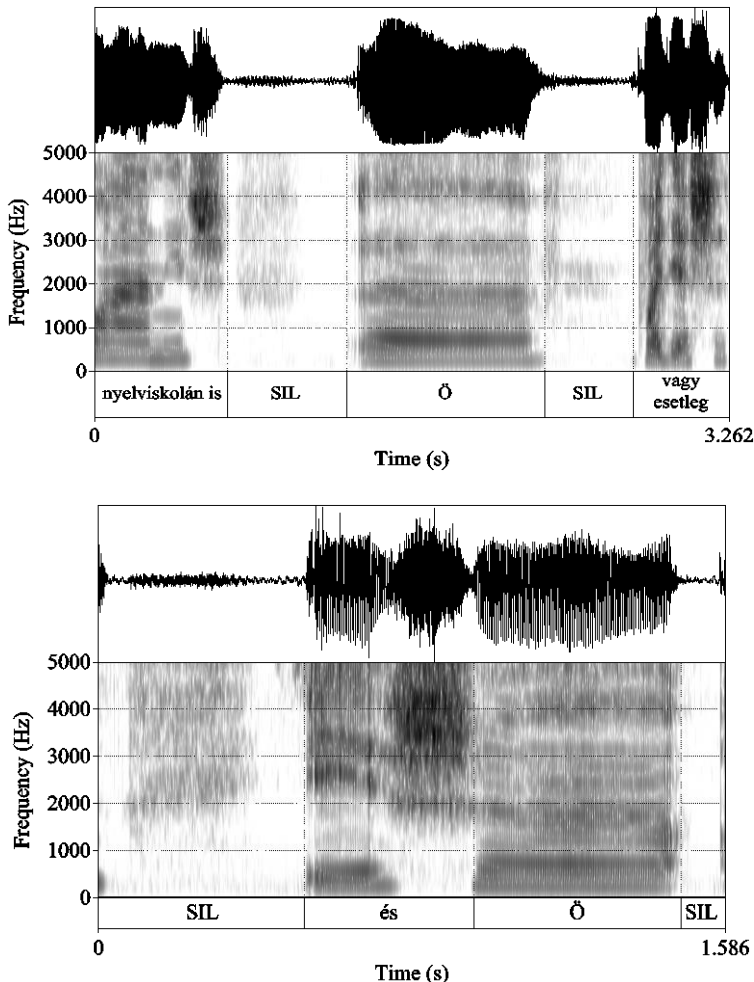

3. ábra. A három leggyakoribb hezitálásforma a két nyelven a nyelvtudás függvényében (a felső kép a magyar, az alsó az angol nyelvet reprezentálja)

Az adatközlők magyar és angol nyelvű beszédében a hezitálásformák tendenciaszerűen hasonlóak a nyelvtudás szintjétől függetlenül. Mindkét nyelven a B2 csoport ejtette nagyobb arányban a semleges magánhangzókat, a másik két csoport között egyik nyelven sincs ebben lényeges különbség. Mindkét nyelven a B1 és a C1 csoport beszélőinél fordult elő nagyobb arányban a semleges magánhangzó és a nazális kombinációja, a csak nazálist tartalmazó kitöltött szünetek relatíve ritkák voltak. Ez a tendencia a B2 csoportban is fennáll. A kombinált hezitálások a C1 csoport angol beszédében voltak a legjellemzőbbek.

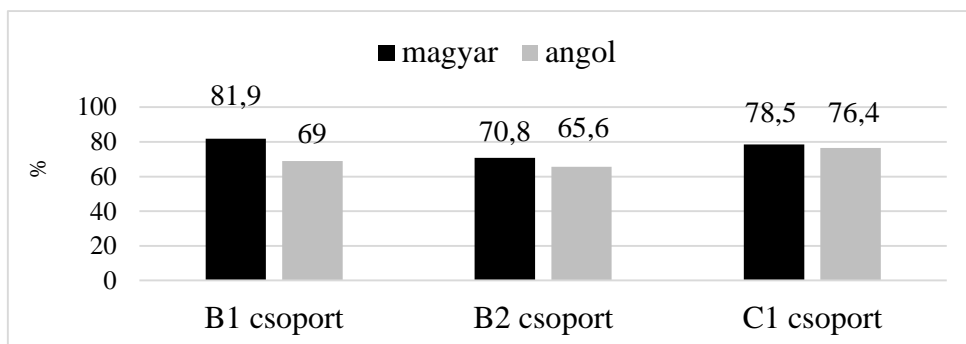
A magyar beszélők a spontán beszédük során a kitöltött szüneteket jellemzően nem két szünet között ejtik (4. ábra). Nagyobb részük tapad egy vagy két szomszédos szóhoz (Horváth 2014, Gósy 2015). Ez a tapadás azt jelenti, hogy a beszélő a kitöltött szünetet összekapcsolja a szóejtéssel, és lényegében a

szóhoz tartozó szegmentumként artikulálja, például *hát*Ö *ez az első hogy anyukám ugye ott dolgozik; my favourite*Ö *subjects are history and*Ö *literature*. Ekkor a szó hangsora teljes mértékben megőrződik, de a semleges magánhangzóval megjelenített hezitálás vagy a szó első beszédhangjához (azt megelőzően), vagy a szó utolsó beszédhangjához, azt követően hozzátapad. Ritkábban két szó közé ékelődik (szünet nélkül). Korábbi kutatásokban a magyar felnőttek közléseiben a tapadó hezitálások aránya 70,6%-nak adódott tizenhat adatközlő anyagában (Gósy–Horváth 2014), illetve 67,3%-nak két beszélő hanganyaga alapján (Gósy 2015). Brit angol nyelvű adatközlők beszédében is nagyobb mértékben fordultak elő az ún. tapadó hezitálások (Leeuw 2007).

4. ábra. A kitöltött szünetek leggyakoribb formáinak szemléltetése az elhelyezkedés szempontjából a magyar beszédben. A képek felső részében a rezgéskép, középen a hangszínekép látható, alul pedig az annotálás. A függőleges tengelyen a frekvencia, a vízszintesen az időtartam olvasható le

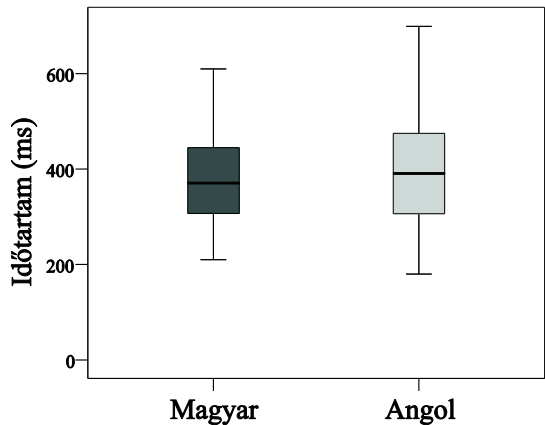
Feltételeztük, hogy adatközlőink magyar beszédében jellemzően nagy arányban fordulnak majd elő a tapadó kitöltött szünetek. Az adatok igazolással szolgáltak, amennyiben a hezitálások túlnyomó többsége (több mint 77%-uk) valóban nem két szünet között realizálódott. Elvárásunknak megfelelően nem tértek el ettől az angol közlésekben azonosított hezitálások tapadási arányai sem (77,3%). A hezitálások tapadó vagy nem tapadó megjelenései tehát azonosnak tekinthetők a két nyelvben. Ez arra utalhat, hogy a tapadás ténye nem a nyelvtől, hanem a beszélőtől függ. Tükrözi ugyanakkor a nyelvspecifikus jellemzőt is, hiszen a magyart és az angolt L1-ként beszélőknél hasonló arányokat igazolt a szakirodalom. Eltéréseket tapasztaltunk azonban a nyelvtudás szintjének függvényében. A magyar beszédet tekintve legnagyobb mértékben a B1, majd a C1 csoportnál adatoltuk a tapadó kitöltött szüneteket; legkisebb mértékben a B2 csoport beszélőinél. Az angol beszéd esetében kissé módosul a kép. Ekkor legnagyobb mértékben a C1 csoportnál fordultak elő a tapadó hezitálások, és legkevésbé a B1 csoportban, bár a B1 és a B2 között e tekintetben alig volt eltérés (5. ábra). Az ábra jól szemlélteti, hogy a C1 csoport beszélői – nyelvtől függetlenül – közel azonos arányban produkáltak a tapadó hezitálásokat. A legnagyobb különbség a nyelvek tekintetében a B1-beszélőknél volt; ez arra utal, hogy nekik a két szünet közötti hezitálások többletidejére nagyobb mértékben volt szükségük az idegen nyelvi beszédtervezés során az anyanyelvihez képest.

5. ábra. A tapadó kitöltött szünetek előfordulása a nyelvtudás és a nyelvek szerint

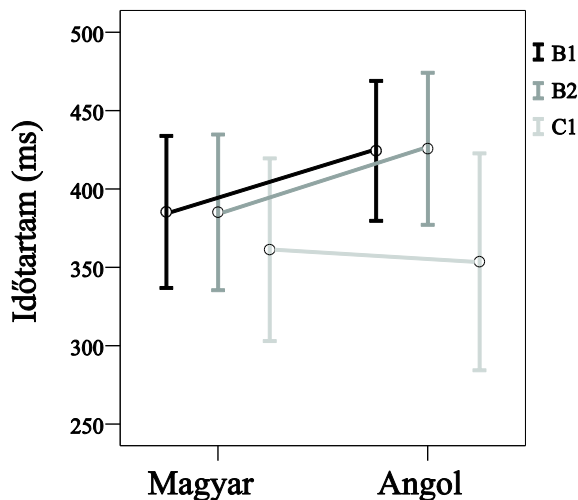
(ii) Időtartam

A kitöltött szünetek hossza átlagosan 387 ms (átl. eltérés: 112 ms); a mért időtartamaik kissé hosszabbak az angol beszédben (átlag: 394 ms; átl. eltérés 121 ms), mint a magyarban (átlag: 381 ms; átl. eltérés: 103 ms), vö. 6. ábra. Például: *azér így a művészetek* Ö (202 ms) *domináltak leginkább; in school I learn* Ö (574 ms) *English*.

6. ábra. A kitöltött szünetek időtartamai a nyelv függvényében

Ha tekintetbe vesszük a nyelvtudás szintjét, akkor az látható, hogy az angol spontán beszédben a B1 és a B2 csoportok beszélőinek közléseiben a hezitálások átlagidőtartama gyakorlatilag azonos (az eltérés az átlagértékben mindössze 2 ms). A C1 csoportban azonban már jelentősen megrövidülnek a hezitálások időtartamai. Az anyanyelvi közlésekben ejtett kitöltött szünetek is ebben a csoportban a legrövidebbek; a B1 és a B2 adatközlőknél az átlagérték ismét csaknem azonos; az eltérés az átlagértékeiket tekintve mindössze 12 ms (7. ábra). A statisztikai elemzések igazolták, hogy a 'nyelv' tényező szignifikáns hatással van a kitöltött szünetek időtartamára ($F(1,3327) = 9,244, p = 0,002$).

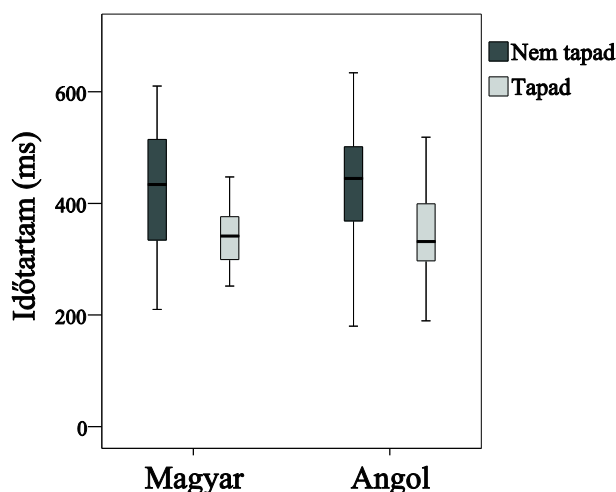

7. ábra. A kitöltött szünetek időtartamai a nyelv és a nyelvtudás függvényében

Amíg a magyar beszédben mindhárom csoport adatközlői közel hasonló időtartamokban produkálják a kitöltött szüneteket, addig idegen nyelven ez szembe-tűnően megváltozik. A nyelvtudástól részben függetlenül történik a hezitálások

nyúlása az angol beszédben, azonban a nyúlás mértéke különböző. A B1 és a B2 csoport beszélőinél az időtartamok kisebb mértékben megnövekszenek (38 ms, ill. 41 ms). A C1 csoport adatközlőinél a középértékekben nincs vagy alig tapasztalható különbség a magyar beszédben mért hezitálások adataihoz képest. A statisztikai elemzések szerint szignifikáns különbség volt kimutatható a magyar és az angol hezitálások időtartama között a 'nyelvtudás' mint tényező függvényében az alapfokú ($p = 0,001$) és a középfokú nyelvi szintet ($p = 0,007$) képviselő csoportokban. A C1 csoport adatközlőinél ilyen különbség nem volt igazolható.

Elemeztük a tapadó és a nem tapadó hezitálások időtartamait a két nyelven produkált spontán közlésekben. Az adatok nagyon hasonló eredményeket mutattak a nyelvtől függetlenül. A tapadó hezitálások lényegesen rövidebbek voltak, mint a két néma szünet között megjelenők mind az L1-ben, mind az L2-ben (8. ábra és 2. táblázat). A statisztikai elemzések azt igazolták, hogy a kitöltött szünetek pozíciója (tehát a tapadás ténye) szignifikáns hatással van a kitöltött szünetek időtartamára ($F(1,90) = 17,583$; $p < 0,001$).

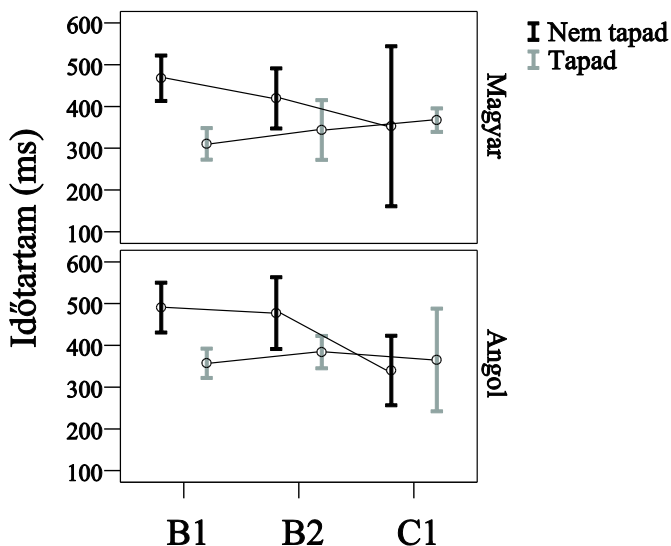

8. ábra. A kitöltött szünetek időtartamai a nyelv és a pozíciójuk függvényében

Csoport	Kitöltött szünetek időtartamai (ms)				
	pozíció	magyar		angol	
		átlag	szórás	átlag	szórás
B1	tapad	311	53	358	49
	nem	468	71	491	83
	összes	386	101	424	95
B2	tapad	344	106	384	31
	nem	420	119	478	54
	összes	385	118	426	63
C1	tapad	368	23	366	183
	nem	353	120	340	117
	összes	361	76	354	152
Összes	tapad	336	78	366	121
	nem	426	108	426	118
	összes	381	104	395	122

2. táblázat: A kitöltött szünetek időtartamai a pozíció (tapad, nem tapad), a nyelv és a nyelvtudás függvényében

A nyelvtudás szintje módosítja a tapadó és a nem tapadó hezitálások időtartamainak arányát, amit a 9. ábra szemléltet.

9. ábra. A kitöltött szünetek időtartamai a pozíció (tapadó, nem tapadó) és a nyelvtudás függvényében

A legnagyobb különbséget (133 ms-ot) a B1 csoport angol beszédében adatoltuk a kétféle pozíciójú hezitálás között. A két szünet között megjelenők időtartamai

is ebben a csoportban a legnagyobbak. Anyanyelven a B1 csoportban a tapadó és a nem tapadó hezitálások különbsége nagyobb, átlagosan 157 ms, a tapadók a rövidebbek. A B2 csoport adatközlőinek ejtését tekintve mérsékeltőbb a különbség (94 ms az angol és 76 ms a magyar beszédben előforduló hezitálásokat tekintve). Ez a nem tapadó hezitálások rövidebb időtartamának tudható be. A C1 csoport magyar beszédében a kétféle pozíciójú kitöltött szünetek időtartamai között szinte alig van különbség (átlagosan 15 ms). Az angolban ejtett hezitálások 26 ms-os különbséget mutatnak a pozíció függvényében. Kiemelendő ugyanakkor, hogy a C1 csoportban hosszabbak a tapadó kitöltött szünetek, mint a két szünet között megjelenők. A két szünet között megjelenő hezitálások időtartamai a C1 csoportban mindkét nyelv esetében látványosan különböznek (lényegesen rövidebbek) a B1 és a B2 csoportok értékeihez képest. A statisztikai vizsgálat alapján kimutatható, hogy a 'pozíció' és a 'nyelvtudás szintjének' interakciója szignifikáns hatással van a kitöltött szünetek időtartamára ($F(2,90) = 7,142; p < 0,001$). A belső Bonferroni-féle teszt alapján azonban csak a B1 és a B2 esetében van szignifikáns különbség a tapadó és a nem tapadó hezitálások időtartamában. A nyelvtudásnak tehát kimutatható hatása van a hezitálások időtartamára a pozíció függvényében.

4. Következtetések

Kutatásunkban arra a kérdésre igyekeztünk választ kapni, hogy a nyelvektől független igény, illetve szükséglet a kitöltött szünetek használatára és az adott nyelvre jellemző hangsorok szembenállását hogyan oldják fel a beszélők, amikor idegen nyelvet használnak. A HunEng-D adatbázis 30 beszélőjének magyar és angol nyelvi spontánbeszéd-anyagait használtuk fel a vizsgálatokban. Az adatközlők angol nyelvtudása alapján három csoportot határoztunk meg, amelyeket alapfokú, középfokú és felsőfokú nyelvi szintűeknek neveztünk (a B1, B2, C1 nemzetközi kategóriáknak megfelelően). Megállapítottuk, hogy a beszélők kitöltött szüneteinek döntő többsége a semleges magánhangzó, függetlenül a nyelvtől, amelyen beszélnek. Előfordulásuk a nyelvtudás szintjétől függően jóval gyakoribb idegen (esetünkben angol) nyelven, mint anyanyelven. Igazoltuk, hogy a hezitálások időtartamai mind a nyelvtudás szintjétől, mind pedig a nyelvtől magától is függenek. A kitöltött szünetek már óvodáskorban megjelennek (pl. Gósy–Neuberger 2015), a 14-15 éves beszélők már rutinszerűen használják őket.

Feltételeztük, hogy az anyanyelvi hatás erős lesz, aminek következtében a nyelvtudás szintjétől függetlenül a beszélők a magyarban szokásos hezitálásformákat fogják használni. Hipotézisünk igazolódott. A három leggyakoribb kitöltött szünet közül a semleges magánhangzós változat fordult elő legnagyobb arányban adatközlőink mind angol, mind magyar spontán beszédében. Egy kutatás adatai szerint a brit angol beszélők csak 18%-ban ejtettek vokális kitöltött szünetet, és 82%-ban a vokális és nazális kombinációja jelent meg kitöltött szünetként a beszédükben (Leeuw 2007). A jóval nagyobb arányú vokális és nazális kombinációjú kitöltött szünetek előfordulását brit angol beszédben egy másik vizsgálat is megerősítette (Lickley 1994). Az amerikai angolban a szak-

irodalom szerint (Shriberg 2001) ugyanakkor a nazális és a vokális kombinációja az összes kitöltött szünet több mint harmada volt, a vizsgált beszélők nagyobb-részt csak a vokálist ejtették. Minthogy adatközlőink brit angol nyelvet tanultak, valószínűsítjük, hogy a vokálisok nagyarányú megjelenése angol beszédükben anyanyelvi hatást mutat.

A részletes elemzés azt mutatta, hogy a 14-15 évesek angol spontán narratíváiban a vokális és a nazális kombinációja mint hezitálási forma jóval ritkább mind az anyanyelvi, mind az idegen nyelvi beszédükben, mint a vokális. A középfokú nyelvtudásúaknál ez a hezitálási forma ritkábban fordul elő mind az L1, mind az L2 esetében. A felsőfokú nyelvtudásúak angol közléseiben ugyanakkor megnövekszik a nazális és a vokális kombinációk aránya. Nem zárható ki, hogy a tanult (brit) angol nyelv hangzó változatának valamiféle hatását mutatja a növekvő tendencia a C1 csoportban. A beszélők – ha nem is feltétlenül tudatosan –, de érvényesítenek bizonyos, brit angolra jellemző hangzásokat az idegen nyelvű közléseikben.

Feltételeztük, hogy idegen nyelven több és hosszabb időtartamú hezitálást fogunk adatolni minden csoportban. Ez a hipotézisünk is igazolódott, hiszen a kitöltött szünetek lényegesen gyakoribbak voltak az L2, mint az L1 spontán közlésekben, függetlenül a nyelvtudás szintjétől. A nyelvtudás szintje ugyanakkor – bizonyos értelemben – mégis megmutatkozik az adatokban: a C1 csoportban volt a legkisebb különbség a kitöltött szünetek gyakoriságában a magyar és az angol beszédük között. Ez azt mutatja, hogy a felsőfokú angoltudással rendelkezőknek volt a legritkábban szükségük a hezitálások biztosította plusz időkre az angol közléseikben. A B2 csoportban kiugróan megnövekedett a hezitálások gyakorisága az angol beszédükben. Megítélésünk szerint a legvalószínűbb magyarázat erre az, hogy ezek az adatközlők már jól beszélnek az idegen nyelvet, és a gondolataikat igyekeznek korrekt nyelvi formában, magas szintű grammatikai szerkezetekkel megvalósítani. Ez azonban még nem problémamentes az esetükben, ezért fokozottan szükségük van a többletidőtartamokra, hogy a rejtett beszédtervezési folyamataikat megfelelően működtessék. Nyilvánvalóan másféle magyarázat is adható a B2 csoport kiugró értékére. Ha megnézzük a magyar spontán beszédük adatait, azt látjuk, hogy míg a másik két csoportban a kitöltött szünetek gyakorisága csaknem azonos, a B2 adatközlőinél jóval gyakoribb a hezitálások előfordulása. Az előzőekben ismertetett valószínű magyarázatot tulajdonképpen megerősíti ez a tény. Úgy gondoljuk, hogy a 18-19 éves diákok már igen összetett gondolatokat valósítanak meg a beszédükben (mindkét nyelven), és ez több diszharmóniát eredményez, mint a nyilvánvalóan egyszerűbb struktúrákat produkáló 14-15 éveseknél, avagy a már jóval rutinosabb tanár, illetve tanárnak készülő fiatal felnőttek esetében.

A kitöltött szünetek azon jellemzője, hogy milyen arányban tapadnak egy szóhoz, illetve fordulnak elő két szünet között, lehet nyelvspecifikus sajátosság (vö. Leeuw 2007), de adódhat a beszédtervezési diszharmónia felismerésének és korrekciójának temporális jellemzőiből is. Ha elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a tapadó hezitálások kisebb beszédtervezési diszharmóniára utalnak, mint a két

szünet között megjelenők (pl. Gósy 2015), akkor ezt a feltételezést tendenciájukban alátámasztják a jelenlegi adatok. A két szünet között megjelenő kitöltött szünetek ugyanis arra utalnak, hogy a beszélő a beszédtervezési problémáját nem tudta elég gyorsan megoldani, azaz a kitöltött szünet ejtésének időtartama nem volt elegendő a korrekcióhoz. Ezért szüksége volt plusz időre, amit a hezitálást megelőző és követő néma szünetek biztosítottak. A tapadó kitöltött szünetek rendszerint rövidebbek, mint a két néma szünet között megjelenők, továbbá az a tény, hogy a környezetükben csupán egyetlen néma szünet van, valószínűsíti azt, hogy a beszélő gyorsabban túljutott a beszédtervezési nehézségen. A nyelvtudás szintjének növekedésével kissé csökken a különbség a kétféle pozíciójú hezitálások megjelenésében. Ha a tapadó kitöltött szünetek előfordulásait nézzük, akkor azt látjuk, hogy a B1 és a B2 csoportban a tapadók megjelenése a magyarban nagyobb arányú, mint az angolban. Az angolt a legmagasabb szinten beszélőknél gyakorlatilag nincs különbség a tapadó hezitálások megjelenésében a nyelvtől függően. Kilencéves gyermekek anyanyelvi spontán beszédében a tapadó hezitálások aránya 40% körüli (Horváth 2014). A spontán beszéd „fejlődését” tehát – úgy tűnik – a tapadó kitöltött szünetek egyre gyakoribb megjelenése mutatja. Ez magyarázza adatainkat is abban az értelemben, hogy ha a beszélő a diszharmoniót relatíve gyorsan meg tudja oldani, akkor nincs szüksége két néma szünetre a hezitálások környezetében. A tapadó kitöltött szünetek aránya a brit angolban egy kutatás szerint 78% (a két szünet között megjelenőkkel szemben, vö. Leeuw 2007), vagyis az arány hasonló a magyar spontán beszédben tapasztalthoz.

Zhao és Jurafsky (2005) felhívják a figyelmet arra, hogy amikor a kitöltött szünetek előfordulását hasonlítjuk össze a beszélők anyanyelven és idegen nyelven, fontos, hogy pontosan ismerjük az adott idegen nyelvre jellemző gyakoriságot. Mandarin anyanyelvű beszélők anyanyelvi közléseiben például lényegesen ritkábban fordulnak elő a kitöltött szünetek szemben a két, töltelék-elemként használt, névmás szófajú szóval.

A kitöltött szünetek időtartamai utalnak arra, hogy milyen mértékű volt a megoldandó diszharmonia a beszédtervezésben, illetve hogy mennyi időt vett igénybe a korrekció. A jelen kutatás adatai megerősítették, hogy mindezek nem függetlenek a nyelvtudás szintjétől. Az anyanyelven adatolt időértékek nem különböztek nagyon egymástól a B1 és a B2 csoportban (a különbség a két csoport között mindössze 9 ms). Ugyanezt tapasztaltuk angol nyelvű közléseik kitöltött szüneteit tekintve is, itt az időtartamok átlagos különbsége 12 ms. Az angol és a magyar nyelvben produkált hezitálások időtartamai ugyanakkor jellegzetesen eltérnek, ha a B1 és a B2 csoportok adatait a C1 csoport adataival hasonlítjuk össze. Utóbbiak a magyar közléseikben is rövidebb időtartamú hezitálásokat ejtettek a B1 és a B2 csoport adatközlőjéhez képest. A C1 csoport angol nyelvű közléseiben a kitöltött szünetek időtartamai nagyobb mértékben térnek el a másik két csoporttól. Ezek az eltérések utalhatnak a beszédtervezési diszharmoniók különbözőségeire a nyelvtudás függvényében. A nyelv használatának biztosabbá válása a kitöltött szünetek időtartamainak csökkenéséhez vezet

az L2-ben annak ellenére, hogy a gondolati és a nyelvi komplexitás nyilvánvalóan növekszik. Hasonló adatokat kaptak koreai és angol anyanyelvű beszélők kínai (L2) spontán közléseiben a kitöltött szünetek időtartamára (Wu 2008). A kínait L2-ként jól beszélő adatközlők hezitálásainak átlagos időtartama az L2-ben 300 ms volt, míg az L1-ben jóval rövidebb.

A diszharmóniák egy részét a beszélők relatíve gyorsan azonosítják és korrigálják, ez mutatkozik meg abban, hogy általában rövidebb a tapadó hezitálások időtartama, mint a két szünet között megjelenőké. Ez a tény nyelvtől független. A beszédtervezési problémát ekkor gyorsabban megoldják, és éppen emiatt a kitöltött szünet tapad egy (vagy mindkét) szomszédos szóhoz. Idegen nyelven feltételezhetően nagyobb beszédtervezési diszharmóniák állnak elő, mind a grammatikai megformálás, mind a lexikális hozzáférés folyamataiban. Ezeknek a megoldása hosszabb többletidőt igényel, ugyanakkor a nyelvtudás szintjének függvényében a többletidő, azaz a hezitálások időtartama változik. Minél jobban beszél az adatközlő az idegen nyelvet, annál jobban csökkenti a két szünet között előforduló hezitálások időtartamát. Az amerikai angolban a kitöltött szünetek hangalakjára vonatkozóan állapították meg, hogy az *uh* típusú hezitálás rövid késlekedést jelent a beszédprodukciónban szemben az *um* típusúval, amely előjelzi a hosszabb „késést”, vagyis a folyamatosság nagyobb mértékű zavarára utal (Clark–Fox Tree 2002). Adatközlőinknél a tapadás ténye, illetve a tapadó hezitálások rövidebb időtartama utal a diszharmónia feloldásának eltéréseire. A beszéd folyamatosságának igénye magyarázhatja azt, hogy bár a C1 csoport adatközlőinek kitöltött szünetei voltak a legrövidebbek, nem igazolódott náluk különbség a tapadók és a nem tapadók időtartama között. Az utóbbiak átlagidőtartama valamivel rövidebb volt, mint a tapadóké.

A jelen elemzéssorozat a hezitálások előfordulásának és időtartamának tükrében rámutatott arra, hogy a beszédtervezés folyamatai több tekintetben különböznek az L1 és az L2 esetében. Kutatások igazolták, hogy a nyelvek közötti nagyobb különbségeket könnyebben elsajátítják a tanulók, mint a kisebbeket (Major 2001). Úgy tűnik, hogy a kitöltött szünetek esetében a funkcióazonosság, illetve funkcióhasonlóság miatt az angolt idegen nyelvként beszélő magyar adatközlők kevésbé figyelnek a hezitálás nyelvspecifikus fonetikai sajátosságaira a beszédprodukciónk során. A vokális kitöltött szünetek nem jelentenek a beszédészlelésük számára akkora eltérést a magyar és az angol között, hogy tudatosan igyekezzenek az L2-re jellemző formát megvalósítani. Hasonló megállapításra jutottak perzsa anyanyelvűek angol mint L2 közléseiben a kitöltött szünetek vizsgálatával (Khojastehrad 2012). Az angol nyelvspecifikus hezitálások náluk az összes hezitálás mintegy harmadában fordultak elő, a kitöltött szünetek döntően az *e* magánhangzóval realizálódtak, ami esetükben az L1-re volt jellemző.

Az anyanyelv hatását mutatja, hogy – bár a magyarban és a brit angolban a leggyakoribb kitöltött szünetek hangalakja eltérő – ez a különbség nem tükröződik a magyar anyanyelvű beszélők angol közléseiben. Úgy gondoljuk, hogy érdemes lenne több figyelmet fordítani a tanórákon a nyelvspecifikus

kitöltött szünetekre, hiszen azok szerves részei a mindenkori spontán beszédnek, és nagymértékben csökkenthetik az idegen nyelven beszélő akcentusáról kialakított benyomásunkat.

Hivatkozások

- Boersma, Paul – Weenink, David 2009. *Praat: doing phonetics by computer* (Version 5.0.1). http://www.fon.hum.uva.nl/praat/download_win.html.
- Cheng, Winnie – Greaves, Chris – Warren, Martin 2005. The creation of a prosodically transcribed intercultural corpus: The Hong Kong Corpus of Spoken English (prosodic). *International Computer Archive of Modern English (ICAME) Journal* 29, 47–68.
- Clark, Herbert H. – Fox Tree, Jane E. 2002. Using *uh* and *um* in spontaneous speaking. *Cognition* 84, 73–111.
- Christenfeld, Nicholas – Creager, Beth 1995. Anxiety, alcohol, aphasia, and urns. *Journal of Personality and Social Psychology* 70, 451–460.
- Cucchiari, Catia – Strik, Helmer – Boves, Lou 1999. Quantitative assessment of second language learner's fluency by means of automatic speech recognition technology. *Journal of the Acoustic Society of America* 107, 989–999.
- Duez, Danielle 2001. Acoustico-phonetic characteristics of filled pauses in spontaneous French speech: Preliminary results. In *Proceedings of DISS'01*, 41–44.
- Eklund, Robert 2004. *Disfluency in Swedish human–human and human–machine travel booking dialogues*. Linköping Studies in Science and Technology. Dissertation No. 882. Unityck: Linköping.
- Gayraud, Frédérique – Lee, Hye-Ran – Barkat-Defradas, Melissa 2011. Syntactic and lexical context of pauses and hesitations in the discourse of Alzheimer patients and healthy elderly subjects. *Clinical Linguistics and Phonetics* 25, 198–209.
- Gilquin, Gaëtanelle – De Cock, Sylvie – Granger, Sylviane (szerk.) 2010. *LINDSEI Louvain International Database of Spoken English Interlanguage*. Presses Universitaires de Louvain, Louvain.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gósy Mária 2015. Beszédtervezési diszharmónia és a kitöltött szünetek összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 139, 436–449.
- Gósy Mária – Bóna Judit – Beke András – Horváth Viktória 2013. A kitöltött szünetek fonetikai sajátosságai az életkor függvényében. *Beszédkutatás 2013*, 121–123.

- Gósy Mária – Horváth Viktória 2014. A kitöltött szünetek sajátos viselkedése magyar spontán beszédben. Előadás. XV. Pszicholingvisztikai Nyári Egyetem, Balatonalmádi.
- Gósy Mária – Neuberger Tilda 2015. Megakadásjelenségek és anyanyelv-elsajátítás. In Gósy Mária (szerk.): *Diszharmonias jelenségek a beszédben*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 49–83.
- Gut, Ulrike 2007. Learner corpora in second language prosody research and teaching. In: Trouvain, Jürgen – Gut, Ulrike (szerk.): *Non-native prosody. Phonetic description and teaching practice*. Berlin: Mouton de Gruyter, 145–167.
- Gyarmathy Dorottya 2015. Diszharmonias jelenségek, megakadások a beszédben. In Gósy Mária (szerk.): *Diszharmonias jelenségek a beszédben*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 9–49.
- Hlavac, Jim 2011. Hesitation and monitoring phenomena in bilingual speech: A consequence of code-switching or a strategy to facilitate its incorporation? *Journal of Pragmatics* 43, 3793–3806.
- Horváth, Viktória 2010. Filled pauses in Hungarian: their phonetic form and function. *Acta Linguistica Hungarica* 57, 288–306.
- Horváth Viktória 2014. *Hezitációs jelenségek a magyar beszédben*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Kenesei, István – Vago, Robert – Fenyvesi, Anna 2012. *Hungarian*. New York: Routledge.
- Khojastehrad, Shadi 2012. Hesitation strategies in an oral L2 test among Iranian students shifted from EFL context to EIL. *International Journal of English Linguistics* 2, 10–21.
- Laczkó Mária 2009. Középiskolai tanulók spontán beszédének temporális jellegzetességei. *Magyar Nyelvőr* 133: 447–67.
- Laczkó Mária 2013. A kitöltött szünet formái és funkciói tizenévesek spontán beszédében. *Magyar Nyelvőr* 137/2: 192–208.
- Leeuw, Esther 2007. Hesitation Markers in English, German, and Dutch. *Journal of Germanic Linguistics* 19, 85–114.
- Levelt, Willem J. M. 1983. Monitoring and self-repair in speech. *Cognition* 14, 41–104.
- Levelt, Willem J. M. 1989. *Speaking. From intention to articulation*. MIT Press: Cambridge.
- Lickley, Robin J. 1994. Detecting disfluency in spontaneous speech. PhD disszertáció, University of Edinburgh.
- Local, John 2004. Getting back to prior talk: *and-uh(m)* as a back-connecting device. In Couper-Kuhlen, Elizabeth – Ford, Cecilia E. (szerk.): *Sound production in interaction*. Amsterdam: John Benjamins, 377–400.

- Major, Roy C. 2001. *Foreign accent: the ontogeny and phylogeny of second language phonology*. Lawrence Erlbaum: New York.
- Merlo, Sandra – Barbosa, Plínio Almeida 2010. Hesitation phenomena: a dynamical perspective. *Cognitive Processing* 11, 251–261.
- Munro, Murray J. 1995. Nonsegmental factors in foreign accent: Ratings of filtered speech. *Studies in Second Language Acquisition* 17, 17–34.
- Mohle, Dorothea 1984. A comparison of the second language speech production of different native speakers, In: Dechert, Hand W. – Mohle, Dorothea – Raupach, Manfred (szerk.): *Second Language Production*. Gunter Narr Verlag: Tübingen, 26–49.
- Neuberger Tilda 2014. A spontán beszéd sajátosságai gyermekkorban. ELTE Eötvös Kiadó: Budapest.
- Pickering, Lucy 2011. Second language speech production. In: Gass, Susan M. – Mackey, Alison (szerk.): *The Routledge Handbook of Second Language Acquisition*. <https://www.routledgehandbooks.com/doi/10.4324/9780203808184.ch20>
- Roggia, Aaron B. 2012. *Eh* as a polyfunctional discourse marker in Dominican Spanish. *Journal of Pragmatics* 44, 1783–1798.
- Shriberg, Elisabeth 1994. *Preliminaries to a Theory of Speech Disfluencies*. Ph.D. Diss., University of California.
- Shriberg, Elizabeth E. – Lickley, Robin J. 1993. Intonation of clause-internal filled pauses. *Phonetica* 50, 172–179.
- Shriberg, Elizabeth. 2001. To ‘errrr’ is human: ecology and acoustics of speech disfluencies. *Journal of the International Phonetics Association* 31, 153–169.
- Siptár, Péter – Törkenczy, Miklós 2000. *The phonology of Hungarian*. Oxford University Press, Oxford.
- Susca, Mike – Healey, Charles E. 2002. Listener perceptions along a fluency-disfluency continuum: A phenomenological analysis. *Journal of Fluency Disorders* 27, 135–161.
- Swerts, Marc 1998. Filled pauses as markers of discourse structure. *Journal of Pragmatics* 30, 485–496.
- Trofimovich, Pavel – Baker, Wendy. 2006. Learning second language suprasegmentals: Effect of L2 experience on prosody and fluency characteristics of L2 speech. *Studies in Second Language Acquisition* 28, 1. 1–30.
- Trouvain, Jürgen – Fauth, Camille 2014. Zu phonetischen Details von Pausen – Untersuchungen von Lesesprache in L1 vs. L2. *Phonetik und Phonologie* 10. Konstanz.
- Urizar, Xabier – Samuel, Arthur G. 2014. A corpus-based study of fillers among native Basque Speakers and the role of *zera*. *Language and Speech* 57, 338–66.
- Watanabe, Michiko – Hirose, Keikichi – Den, Yasuharu – Minematsu, Nobuaki 2008. Filled pauses as cues to the complexity of upcoming phrases for native and non-native listeners. *Speech Communication* 50, 81–94.

- Wu, Chen-huei 2008. Filled Pauses in L2 Chinese: A Comparison of Native and Non-Native Speakers. In: Chan, Marjorie K.M. – Kang, Hana (szerk.): *Proceedings of the 20th North American Conference on Chinese Linguistics (NACCL-20)*. The Ohio State University: Columbus, Ohio. Vol. 1, 213–227.
- Zhao, Yuan – Jurafsky, Dan 2005. A preliminary study of Mandarin filled pauses. *Proceedings of Diss '05*. 179–182.

Gósy Mária
MTA Nyelvtudományi Intézet
gosy.maria@nytud.mta.hu

Gyarmathy Dorottya
MTA Nyelvtudományi Intézet
gyarmathy.dorottya@nytud.mta.hu

Beke András
MTA Nyelvtudományi Intézet
beke.andras@nytud.mta.hu

Népdalok kölcsönhatása: metaforizáció a magyar és a szlovák népköltészetben

Baranyiné Kóczy Judit

1. Bevezetés

A nyelvi kontaktusjelenségek legismertebb fajtája a szókészletet érintő kölcsönzés, de számos kutatás irányul a nyelvek grammatikáját érintő folyamatokra is: a hangrendszer, a morfológia és a szintaxis nyelvi rétegeinek szinkrón és diakrón megközelítésű, kontaktushatásból eredő változásaira. A kontaktológiai vizsgálatok sokféle nyelvtudományi kérdést érintenek többek között a kétnyelvűség, a dialektológia, a nyelvművelés, vagy akár a jelnyelvek kutatása területén (Agyagási–Hegedűs–É. Kiss 2013). Ezekhez képes újszerű kutatási irányokat hozhatnak létre a kognitív nyelvészeti kiindulópontú kérdésfelvetések, amelyek a nyelv, a megismerés és a jelentésalkotás összefüggésének különböző tényezőit vizsgálják. Ilyen tanulmányozásra váró terület lehet két kulturális közösség (egyben nyelvközösség) konceptualizációjának összevetése, azt feltételezve, hogy a nyelvekhez kapcsolódó nyelvi tevékenységek, gyakran diskurzustípusok kölcsönzése folytán a jelentésalkotási mintázatok is átterjedhetnek egyik közösség kulturális jelentésalkotási mintázatainak a tárházából a másik közösségébe.

A tanulmány célja a magyar és a szlovák népdalok kölcsönhatásának vizsgálata a két szövegcsoporthoz fogalmi világának és metaforizációs folyamatainak néhány választott szempont szerint történő összevetésével. A kutatás kiindulópontját a magyar népdalok konceptualizációs rendszerében felismerhető jellemző kognitív struktúrák és műveletek leírása képezi (Baranyiné 2011, 2014ab, 2015), ahonnan a szerző kitekintést tesz a szlovák népdalok irányába. A fő kérdésfelvetés a következőképpen fogalmazható meg: megfigyelhető-e a magyar és a szlovák népdalok konceptualizációs szerkezetében hasonlóság, amely arra utalhat, hogy a két népdalvilág hatott egymásra, a népdalokat alkotó és alakító kulturális csoportok együttélésének és egymás mellett élésének nyomai a népdalok konceptualizációs jellegében is megmutatkoznak? A népdalok jelentésképzési struktúrái közötti hasonlóság ugyanis jóval túlmutat a szöveggel való kölcsönzés hatókörén: két különböző népi kulturális konceptualizáció világának, rendszerének kapcsolatát jelzi. A jelen vizsgálat elsősorban a természeti metaforikus jelen-

tésképzés kérdésére összpontosít és az ezzel összefüggő konceptualizációs műveleteket tanulmányozza.

A dolgozat felépítése ennek megfelelően a következő: elsőként azt a nyelvészeti keretet vázolom föl, amely leginkább alkalmas a népdalok kulturális konceptualizációjának vizsgálatára. Ez a nagymértékben a kognitív tudományban gyökerező, de számos más tudományterületet is integráló diszciplína a kulturális nyelvészet. Ezt követően áttekintem a magyar népdalok kulturális konceptualizációjára vonatkozó eddigi eredményeket, amelyek kiindulópontként viszonyulnak a további összehasonlító kutatáshoz. A dolgozat harmadik része a magyar és a szlovák népdalok közötti hasonlóságokat és különbségeket ismerteti néhány részterület vizsgálatára összpontosítva. Három fő szempont szerint történik az elemzés: a) az egyes természeti tárgyakhoz kapcsolódó közös metaforikus konceptualizációk feltárása; b) az azonos témához kapcsolódó hasonló metaforikus természeti jelenetek kimutatása; c) a metaforákon túl azonos konstruálási műveletek alkalmazása hasonló jelentésalkotási céllal. A felhasznált korpuszok a magyar népdalok tekintetében Ág Tibor három, Nyitra vidéki népdalgyűjteménye (Ág et al. 1997; Ág 2004; Ág–Jóba 2006) és két átfogó korpusz (Ortutay–Katona 1975; Kodály–Vargyas 1991), míg a szlovák népdalok Bartók Béla *Tót népdalok* című gyűjteményének első kiadásából származnak (Käfer–Sztakovics 2011). A szlovák népdalok fordításához a szöveggyűjtemény függelékében található magyar nyersfordítást használtam fel.

2. Kulturális nyelvészeti keret

A nyelv lényegi tulajdonsága, hogy társas interakciókban, alkotásban és befogadásban valósul meg, amelynek háttérében szociokulturális és kognitív tényezők állnak (vö. Tátrai 2011). A nyelvi tevékenység központjában álló jelentésképzés és a világhoz fűződő ismeretek a holisztikus funkcionalista nyelvfelfogás szerint szorosan összefüggnek (Langacker 1987, 2001), amelynek alapja a tapasztalat: „a világról alkotott tudásunk legjavát tapasztalataink útján nyerjük, amely tapasztalat mindig kulturálisan és történetileg meghatározott” (Kövecses–Benczes 2010: 21). Eszerint a nyelv a világ olyan specifikus leképező módja, amely az adott nyelvközösség és kultúra kölcsönhatásában formálódik és hagyományozódik, amelyben a közösség saját egyetemes és kulturspecifikus tapasztalatait a sematizáció és a kategorizáció műveletével összegzi (Tolcsvai Nagy 2005: 169). Ez egybecseng Szilágyi N. Sándor „nyelvi világmodell” fogalmával, amely alatt az adott közösségnek a világról való implicit elmélete értendő (Szilágyi N. 1996: 8). Az implicititás arra a lényeges szempontra mutat rá, hogy a nyelv sajátosságai a közösség tagjai számára jellemzően nem tudatosulnak a nyelvhasználatban. A nyelvi interakciók keretében megvalósuló diskurzusok sokfélék, és kiterjedt szempontrendszerek mentén hasonlíthatók vagy különböztethetők meg. A diskurzusokat átható kulturális meghatározottság is nyilvánvalóan egyes szövegtípusokban és azok instanciációiban erőteljesebbek, míg másokban kevésbé szembetűnők. A tanulmány központjában álló folklór-szövegeket, mint kollektív alkotásokat, hangsúlyozottan erőteljes kulturális

beágyazottság jellemzi, hiszen a nyelvi tevékenység megvalósulásának színtere a közösség szintje. „A különböző szövegfajták az adott társadalom organizációjáról, irodalmi hagyományairól, szokásairól tanúskodhatnak [...]. A mese vagy a népdal struktúrája adatokat tartalmaz a világnézet módjait illetően” (Banczerowski 2012: 14). Mindezeknek megfelelően tehát a folklórszövegek a paraszti közösség fogalmi világának leképezéseiként szemlélhetők, így a vizsgálat tárgyát képező népdal is.

A nyelv és a kultúra viszonyát vizsgáló átfogó nyelvészeti terület a kulturális nyelvészet, amely így definiálható: „A kulturális nyelvészet egy olyan kutatási terület, amely a nyelv, a kultúra és a konceptualizáció közötti kapcsolatot kutatja”¹ (Sharifian 2015: 473). Ez a terület a kognitív nyelvészet és a nyelvészeti antropológia különböző területeinek az egyesítéséből formálódott, és számos releváns kutatási terület eredményeit egyesíti „esernyő” jelleggel. A kulturális nyelvészet olyan újszerű szemléletmód, amely integrálja a kulturális tapasztalatokat, azt, hogy a világ hogyan válik jelentéssel bíróvá egy kulturális csoport számára, a történeti nyelvészeti eredményeket, stb. (Kövecses 2012), ennek megfelelően tárgya a kulturális megismerés (*cultural cognition*, vö. Sharifian 2011). Néhány eddig elterjedt alkalmazási területe az interkulturális kommunikáció, az angol nyelv változatai és a politikai társalgáselemzés, de alkalmas lehet akár a nyelvjárások vizsgálatára, vagy éppen a folklórirodalom konceptuális szerkezetének, összefüggésrendszerének feltárására is.

A kulturális nyelvészet a kultúra fogalmát nem elvont értelemben használja, hanem olyan felfogásban, amely szerint az a mindent átszövő „jelentésalkotás”, azaz konceptualizáció jelenségén keresztül közelíthető meg. Geertz a kultúrát jelentéshálónak tekinti, amely az emberi tevékenység minden szegmensére kihat. „Az ember olyan állat, amely a saját maga által szőtt jelentéshálókból van felfüggesztve. Ezeket a hálókat tekintem én kultúrámnak, ezért a kultúra vizsgálata nem törvényeket feltáró kísérleti tudomány, hanem jelentést kereső értelmező tudomány” (Geertz 1973, idézi Kövecses 2012). Bár Geertz állításával szemben a kultúra tanulmányozása lehet kísérleti tudomány, de lényege valóban a jelentésalkotás és az értelmezés, amely specifikusan egy adott kulturális csoporthoz köthető. „Akkor beszélhetünk kultúráról, ha valamely adott társadalmi, történelmi és fizikai környezetben élő embercsoport többé-kevésbé egységes módon értelmezi azt, amit átél” (Kövecses 2012: 17). Lényege tehát egyfajta kooperatív tevékenység, amelynek keretében „olyan tárgyakat, szövegeket és társalgást képesek létrehozni, amelyeket a csoport többi tagja is jelentéssel bírónak tart” (u.o.). Ez összhangban áll a népdal folklór megközelítésű definíciójával is: „főként a parasztság életét, gondolatait és érzelmeit kifejező rövid ének, mely kisebb-nagyobb közösségek keretében van elterjedve, eredete és alkotója rendszerint ismeretlen, szóbeliségben él, fő jellemzője az állandó variálódás (változás), dallama és szövege szerves, de nem szétválaszthatatlan egységet

¹ „Cultural linguistics is a multidisciplinary area of research that explores the relationship between language, culture, and conceptualisation.”

alkot. A népdalt azok adják elő, akik élnek vele, vagyis a mindennapok műfaja. Közösségivé válása és továbbhagyományozódása során az egyéni, esetleges jegyek letörlődnek, és a változatok közös stílussajátságokat öltenek” (Katona 1998: 357).

A kulturális nyelvészet tárgya tehát a kultúra, a nyelv és konceptualizáció (jelentésalkotás) érintkezésének, közös halmazának vizsgálata (Palmer 1996). Ez a halmaz a kulturális megismerés (*cultural cognition*) fogalmával jellemezhető, amelynek feltárása nem más, mint egy kulturális csoport kollektív ismeretének a megértése multidiszciplináris eszközökkel. A kulturális megismerés olyan összetett kulturális tudást foglal magába, amely az emberi testen kívüli ismereteket is tartalmazza (pl. környezet, technológia, művészet), egy kulturális csoport egyedeinek interakciójából származik, térben és időben folyamatosan alakul, ennél fogva dinamikus, folyamatos egyezkedés terméke az egyes generációkon belül és keresztül. Ezt a kulturális ismeretet az is jellemzi, hogy egy közösség tagjai számára – a családi hasonlóság elvén – különböző mértékben hozzáférhető (*heterogeneously distributed cognition*).

A kulturális ismeret vizsgálata nem elvont, absztrakt értelemben valósítható meg, hanem olyan kulturális jelentésalkotási formákon (*cultural conceptualisations*) keresztül, amelyek „kulturális alappal rendelkeznek és az emberi nyelvek sajátosságaiban vannak kódolva, valamint e jellemzőkön keresztül közvetítve”² (Sharifian 2015: 473). A jelentés tehát itt is konceptualizációt jelent, hasonlóan a kognitív nyelvészet felfogásához, amelyet a kulturális nyelvészet kiindulópontnak tekint. A két nyelv tudományi terület közötti szoros összefüggést jelzi Langacker megállapítása, aki így tekint a kultúra szerepére a jelentésalkotásban: „a kognitív nyelvészet megjelenése a kulturális nyelvészethez való visszatérést jelezheti. A kognitív nyelvészeti elméletek a kulturális ismereteket nemcsak a lexikon alapjának tekintik, hanem a nyelvtan meghatározó tényezőjének is”³ (Langacker 1994: 31, eredeti kiemelés). Ez arra is utal, hogy a holisztikus kognitív nyelvészetben központi szerepű *kontinuitás* fogalom, amely az egyes nyelvi szintek közötti éles határ tagadását, helyette pedig a szintek közötti összefüggést, átjárást jelenti, a kulturális nyelvészetben hasonlóan érvényes és meghatározó tétel. A kultúrának formáló-alakító hatása van a nyelvi konceptualizációra, amely a nyelv minden rétegére kihat (Palmer 1996): a narratív, figuratív nyelvre, a szemantikára, a grammatikára, a diskurzusra és még a fonológiára is.

² „that have a cultural basis and are encoded in and communicated through features of human languages”

³ „The advent of cognitive linguistics can be heralded as a return to *cultural linguistics*. Cognitive linguistic theories recognise cultural knowledge as the foundation not just of lexicon, but central facets of grammar as well.”

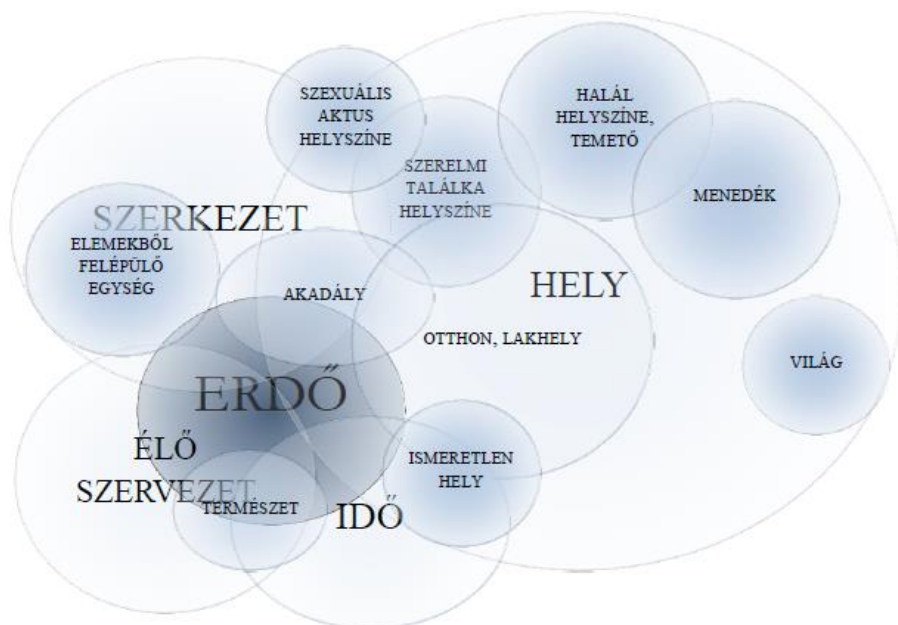
1. ábra. A kulturális konceptualizáció folyamata és tényezői a népdalban

A kulturális nyelvészeti vizsgálat célja így a kultúra túl absztrakt fogalma helyett a kulturálisan megszerkesztett konceptualizáció egyes típusainak elemzése, amelyek közül a leggyakoribbak a kulturális metaforák, a kulturális sémák és a kulturális kategóriák (beleértve a kulturális prototípust). Mindhárom típus jellemzője, hogy megvalósulnak a nyelv morfoszintaktikai, szemantikai és pragmatikai tényezőiben is. A tanulmány szempontjából kiemelten fontos a kulturális metaforák kategóriája, amelynek leírása a fogalmi metafora definíciójából indul ki, ez pedig egy elvontabb fogalmi tartomány (céltartomány) megértése egy másik, konkrétabb fogalmi tartomány (forrástartomány) segítségével (pl. Lakoff–Johnson 1980). A fogalmi metafora „segítségével túl tudunk lépni konkrét-fizikai világunk értelmezésén és verbalizálásán, és az emberi lét és gondolkodás elvont dimenzióját tudjuk létrehozni” (Kövecses 2012: 16). A metaforikus megismerésben és fogalomalkotásban így a (tágon értelmezett) környezet hatása kiemelten fontos tényező, még akkor is, ha a környezet egyes kulturális csoportok esetében hasonló. Mindez azért lehetséges, mert „a valamely céltartományhoz tartozó univerzális tapasztalati alap számos különböző komponensből, összetevőből állhat,” a választás pedig a konceptualizálás folyamatát körülvevő kulturális közeg számos tényezőjétől függ (Kövecses 2012: 19). Így válik a kultúra szerepe a metaforikus fogalom-alkotásban meghatározóvá (Kövecses 2005; Kövecses–Benczes 2010).

3. A magyar népdalok konceptualizációs jellemzői

A magyar népdal kognitív megközelítésű vizsgálatának mostanáig bemutatott eredményei ráirányítják a figyelmet arra, hogy a szövegtípusban jellemzően kimutatható jelentésalkotó eljárások a metaforák vizsgálatán jóval túlmutatnak, és számos konstruálási műveletet érintenek (Szelid 2007; Baranyiné 2014b). Ebben az értelmezésben a népdalok a kulturális kogníció instanciációinak felel-

nek meg. A népdalokban elterjedt természeti metaforizáció kapcsán például az egyes természeti fogalmakhoz konvencionális metaforikus jelentések társulnak, amelyek kibontásával és kapcsolatrendszerük feltárásával leírható a fogalmak funkcionális szemantikai mátrixa (Baranyiné 2008; 2011a; 2011c), amely valójában az adott fogalomhoz fűződő kulturális konceptualizációs szerkezetet rejti (ld. 2. ábra).

2. ábra. Az ERDŐ kulturális konceptualizációjához kapcsolódó metaforikus tartományok Baranyiné (2011a) alapján

Ebben a vizsgálatban kimutatható, hogy a fogalmak térbeli összetevői jelentős metaforikus potenciállal bírnak, sőt általánosságban a népdalokban kibontakozó természeti tér horizontális és vertikális felosztásának metaforikus jelentősége is nagy, amelyet határok, elkerített területek, folyók, dombok, hegyek stb. jeleznek. A metaforizáció bizonyos jelentésalkotási eljárásokra is kiterjed, mint a figyelemirányításban fontos szerepet betöltő referenciapont-szerkezetek és azok nagyobb alakzatainak esetében, ahol a szerkezeti láncokban mentális folyamatok képeződnek le (Baranyiné 2014a). A térbeli metaforizáción alapul a népdalokban rendszerint strófakezdő távolra mutató térdeixis művelete, amely aktuális percepciót feltételező, közvetlen tapasztalatból kiinduló reprezentációt jelez, és a konstruálásban a távolra mutató által kijelöl és megnyit egy új, fiktív dimenziót, amelyben valamilyen, a megnyilatkozó vágyát kifejező metaforikus jelenet bontakozik ki (Baranyiné 2011b). Egy másik jellegadó konstruálási forma a magyar népdalban a perspektíva azonosíthatóságának a bizonytalansága, amely egyszerre teszi lehetővé a szöveg személyes és közösségi nézőpontból való értelmezését (Baranyiné 2015).

A fent kiemelt néhány jelenség a magyar népdal sajátosságának, szöveg-típológiai jellemzőjének tekinthető. A kognitív nyelvészet összetett eszköztára segítségével a korábbi szövegtani és folklorisztikai vizsgálatok eredményeihez képest merőben új megállapításokat tehetünk a népdalról és más folklórműfajokról, elsősorban a kulturális konceptualizáció (jelentésképzés) megvalósulási formáiról.

4. Hasonlóságok és különbözőségek a magyar és a szlovák népköltészet kulturális konceptualizációjában

4.1. Általános jellemzők

A szlovák kultúrát gazdag népdalkincs jellemzi, egyetlen adatközlő akár 400 dallamot is ismerhet. Alapját az ősi, szlovák pogány korból származó népdalok teszik ki, amely két nagyobb csoportra bontható: a zólyomvidéki pásztordalokra, amelyek szabad, rubato ritmussal jellemezhetők, és az alkalmi népdalokra: arató-, szénagyűjtő-, bölcső-, valamint házasítódalokra. Erre a rétegre rakódott rá a jelenleg legnagyobb halmazzal kitévő állomány, amely nyugat-európai, cseh és német befolyás alatt keletkezett. A legújabb a magyar hatás alatt kialakult dalok rétege, amely nagyjából 15%-ot érint és három formában valósult meg (Bartók 1966). A magyarból kölcsönzött népdalok egy részében a dallam minden változás nélkül kölcsönződött, pontozott ritmus jellemzi, az idegen hatásról pedig a csonkítás vagy valamely belső dallamsor kihagyása árulkodik. Egy másik kölcsönzési forma az, amikor egy népdal a szlovák érzésvilágba beilleszkedve többé-kevésbé átalakul. Az eredeti változathoz képest legjobban módosult, harmadik kategóriába tartozó szövegek a magyar vidéken már nem ismertek vagy nem lelhetők fel, de magyar eredetüket elárulja a pontozott ritmika. A magyar népdalok hatása a szlovák népzeneire nem tekintélyelvű volt, ugyanis a magyar felsőbb osztályok nem ismerték a népzeneét. Helyette mezei munkák vagy katonai szolgálat során, természetes és spontán módon valósulhatott meg: az új stílusú népdal éles, határozott ritmusa vonzó lehetett a szlovák fiatalok számára, akik ugyanúgy átvették, mint ahogy az a régi stílusú dallamokat kiszorította a magyar népdalokon belül. Mindezeket azonban Bartók Béla elsősorban a dallamokra vonatkozólag állapította meg, a szövegek hatását, konceptualizációs struktúrák kölcsönzését nem vizsgálta.

A két népdalcsoport nyelvi, formai, tartalmi, hangulati elemei közötti alapvető különbség a magyar népdal lírai, míg a szlovák szövegek gyakori epikai jellege, miszerint egy népdalban sokszor egy kerek történet található (1).

(1)

*Ked' som išou od má milej
Mesiačik bou visoko.
Ona za mňou pozerala,
Či som ja už d'el'ako.*

Kedvesemtől mikor váltam,
A hold fénylett magosan.
Nézegetett ő utánam,
Milyen messze jutottam.

*Ked' som ja bou na tri míle,
Ona za mňou volala:
Vrát' sa, milí, duša moja,
Prenocuj tu do rana.*

Három mérföldet míg mentem,
Oly szépen hívogatott:
Fordulj vissza, kedves lelkem,
Várd meg a virradatot.

*Ej, ved' bi som prenocuvau,
Ale som aj s koňičkom.
Milá očká út'ierala,
Šlinguvaním ručníčkom*

Hisz ha lovam itt nem lenne,
Maradhatnék ma éjjel.
Ő a szemét törölgette,
Hímzett zsebkendőjével.

(Blaskó 2010: 6631)

A szlovák népdalt, ha alapvetően lírai jellegű, akkor is balladisztikus tömörségű kifejezőmód jellemzi, vagy a ballada műfaja párosul lírai jelleggel. A drámaiság a gyakori párbeszédekben nyilvánul meg, amely a magyar népdalban is előfordul, de a szlovákban jóval gyakoribb (vö. [2]-ben a 4., 8. és 9. versszakban).

(2)

*Stojí šuhaj na pažiři, kukuk,
Stojí šuhaj na pažiři,
Húta si uom, d'e má it'i,
kukuk, kukuk, kukuk.*

Áll a legény a zöld gyepen,
Áll a legény a zöld gyepen,
Gondolkodik hova megyen.

*Či tam dole, či tam hore,
Lem k má milej, do komore.
Stávajt'e hor, sini mojí,
Nád'et'e švagra v komori.*

Oda le, vagy oda feljebb,
A kamrába, kedvesemhez.
Jó fiaim, felkeljetek,
A sógorhoz bemenjetek.

*Ked' oni hor postávali,
Na kusi ho rozsekali.
D'e lem s ňeho krú kvapkala,
Šad'e ruža prekvitala.*

A kamrában azon éjjel,
Darabokra vágják széjjel.
Amerre csak vére hullott,
Minden cseppből rózsa nyílott.

*Kerie panni st'ato idu,
Každá si s ňich dve odtrhnu.
A tie ruže - z mojho muže,
A tie kvietke - moje d'ietke.*

Hol a szüzek lépegetnek,
A rózsából tépnek egyet.
E rózsa az én kedvesem,
Virágja sok szép gyermekem.

*A ja smutná, ňi mam komu,
Porúčam sa Pánu Bohu.*

Árva vagyok, senkim sincsen,
Te őrizz meg, kegyes Isten.

(Blaskó 2010: 6631–32)

A természeti reprezentáció itt is megjelenik, de nem közvetlenül az érzelmi üzenet megjelenítőjeként, hanem inkább annak körülményeként.

4.2. A konceptualizációs mintázatok hasonlóságai a szlovák népdalokban

A részletesebb szövegvizsgálat azt mutatja, hogy a szlovák szövegekben található hasonló konceptualizáción alapuló metaforák, amelyek párhuzamot mutatnak a magyar népdalok metaforikájával. A kutatás három fő kérdéskörre fókuszált: a) Vannak-e olyan természeti entitások, melyekhez a két népdalkörben azonos vagy hasonló kulturális metaforák kapcsolódnak? b) A népdalok legkonvencionálisabb témája, a szerelem, és annak résztemái kifejeződnek-e hasonló konceptualizáción alapuló metaforikus jelenetekben? c) Van-e olyan jelentésalkotó művelet, amely mindkét szövegcsoportha jellemző? Ez utóbbi esetben a vizsgálat kifejezetten a térbeli lehorgonyzás kérdésére irányult. A dolgozat átfogóbb célja emellett olyan vizsgálati szempontrendszer bemutatása, amellyel két kulturális közösség jelentésalkotási struktúrái összevethetők kifejezetten egy diskurzustípuson belül. A következőkben az egyes hasonló kulturális metaforákat szemléltető szlovák és magyar népdalok egymás mellett szerepelnek: bal oldalt a szlovák, jobb oldalt pedig a vele párhuzamba állított magyar népdal.⁴ Ahol lehetséges, a magyar konceptualizációt Nyitra vidéki népdalok példázzák, ahol azonban nem akadt párhuzamos példa, ám felismerhető a magyar hasonlóság, ezt kiegészítik az egész magyar nyelvterületet kiegyensúlyozottan lefedő gyűjtemények szövegei (Ortutay–Katona 1975; Kodály–Vargyas 1991). Bár a kontaktushatás elsősorban a Felvidéken jöhetett létre, ennek a területnek a népdalgyűjteményei – a gyűjtők szerint – nem adnak teljes képet az ott létező népdalokról, feltehetően más szövegek és dallamok is elhangozhattak a magyar–szlovák érintkezés kapcsán. Ismert tény, hogy a magyar népdalokat szinkrón szempontból viszonylagos homogenitás jellemzi.

4.2.1. A vizsgálatban feltárt hasonlóságok egy csoportja az ERDŐHöz (ld. 2. ábra) és a FOLYÓHoz kapcsolódó kulturális metaforák megjelenése. (3)-ban az ERDŐ egy szerelmespár találkozásának a helyszíne, tehát olyan terület, ahol elrejtőzve, intimitásban lehetnek együtt. Ez megfelel a magyar népdalokban AZ ERDŐ A SZERELMI TALÁLKA HELYSZÍNE ÉS A SZEXUÁLIS AKTUS HELYE metaforáknak (4 és 5).

⁴ Az alábbiakban csak a szlovák népdalok magyar fordítását közlöm.

(3)

Ej, erdő, erdő,
Zöld erdő,
Ki szólít engem
Abba az erdőcskébe?

Szólít engem, szólít
Az én szeretóm:
– Gyere hát, kedves, hozzánk,
Egyedül vagyok otthon.

(Käfer–Sztakovics 2011: 6b)

(4)

Erdőben, erdőben,
szép kerek erdőben
Rózsát szed a babám
rózsafa tövében.

Szedjed, babám, szedjed,
hogy el ne hervadjon,
Hogy a mű szerelmünk
félbe ne szakadjon!

(Ortutay–Katona 1975:
Szerelmi dalok: 42)

(5)

Ezt az erdőt, ezt a mezőt,
Valami zúgatja, valami zúgatja,
Talán bizony Péter Pista,
A lovát itatja, A lovát itatja.
(Ág 2004: 62, Barslédéc)

(6)-ban és (7)-ben az ERDŐ mint ELEMÉKBŐL FELÉPÜLŐ EGYSÉG jelenik meg. A konceptualizáció azon alapul, hogy az entitás lényegét összetevői, a fák csoportja alkotják. Mindkét kulturális tapasztalatban az ERDŐ a rész–egész összetartozás prototipikus példája, amelyet, mint forrástartományt más absztraktabb sémákra vonatkoztat: (6)-ban a férfi–nő összetartozásra, (7)-ben a bánat és a szív természetes együttesére egy szerelmi szituációban, amely végső soron szintén a megnyilatkozó és szerelme összetartozásában gyökerezik.

(6)

Semmit sem ér ez az erdő
Ej, Jávorfá nélkül;
Semmit sem ér az a lány,
Ej, akinek nincs szeretője.
(Käfer–Sztakovics 2011: 47b/c)

(7)

Erdő nincsen zöld ág nélkül;
Mező sincsen virág nélkül.
Az én szívem sincs bú nélkül,
Mert távol van kedvesétül.
Az én kedves rózsabimbóm, galambom.
(Ortutay–Katona 1975:
Szerelmi dalok: 17/2)

A magyar népdalokban igen elterjedtek a folyóval, vízzel kapcsolatos kulturális metaforák. Ennek fő metaforikus tartományai A FOLYÓ ELVÁLASZTÓ, HATÁR; A FOLYÓPART PERIFÉRIKUS HELYSZÍN; A FOLYÓVÍZIVÁS VÁGYAKOZÁS; és A VÍZFOLYÁS ÉRZELEM konceptuális halmazok. A szlovák népdalokban mind a négy metaforikus jelentésre található példa. A FOLYÓ vagy ÁROK elválasztó, elhatároló funkciója profilálódik a (8)-as és (9)-es példákban, ahol a beszélő kiindulópontjához képest a túlsó parton található a szerelmi társ. A fizikai akadály metaforikusan mentális elválasztót jelenít meg, amely érzelmi vagy szociokulturális különbségen alapulhat. (9)-ben és (10)-ben a folyón való átkelés

a szerelmi társ megközelítése is egyben, úgy fizikai, mint érzelmi síkon, amely fizikai erőfeszítést igényel, ezért egyfajta próbatételt jelent.

<p>(8)</p> <p>Az árok másik oldaláról
Volt nekem szeretőm,
Krajcsová Krajcsová,
Krajcsová Krajcsová.
(Käfer–Sztakovics 2011: 64b/a)</p> <p>(9)</p> <p>Várjál csak, várjál,
Le se feküdjél,
Most kelek át
Azon a csendes Dunán.</p> <p>Azon a csendes Dunán,
Azon a csendes tengeren,
Várjál csak, várjál,
Én boldogságom.
(Käfer–Sztakovics 2011: 143c)</p> | <p>(10)</p> <p>Mély a Nyitrának a széle,
tiriririrárom, tirárom,
De még méjjobb a közepe,
tiriririrárom, tirárom,
Át akarnék rajta menni,
hej tirárom, tirárom,
Bazsarózsát szakajtanyi,
tiriririrárom, tirárom.</p> <p>Bazsarózsa nő nyiladozz,
tiriririrárom, tirárom,
Énrám rózsám nő vára kozz,
tiriririrárom, tirárom,
Mer’ ha énrám vára kozol,
hej, tirárom, tirárom,
Soha meg nem házasodol,
tiriririrárom, tirárom.
(Ág–L. Jóna 2006: 197, <i>Martos</i>)</p> |
|---|--|

A FOLYÓPARTtal vagy ÁROKPARTtal összefüggő metaforák a magyar népdalokban számos konceptualizációt takarnak, közös bennük a negatív konnotáció, amely a part átmenetiségére (a folyó és a szárazföld között) és főként az áradás miatti veszélyességére vezethető vissza. A (11)-ben és (12)-ben bemutatott népdalokban hasonló a FOLYÓPART/ÁROKPART mint SZERELMI AKTUS HELYSZÍNE, valamint az ELFOLYÓ VÍZ, amelynek a metaforikus funkciója nincsen kifejtve, de a magyar népdalok konceptualizációjában rendszerint VISSZAFORDÍTHATATLAN TÖRTÉNÉST jelent (13). Hasonló még az is, hogy az aktuális szerelmi aktus összekapcsolható a szerelmi kapcsolat jövőjével. Ez explicit módon a szlovák népdal második versszakában fogalmazódik meg, a magyar népdalban (12) jóval áttételesebb: a *legény nézi folyó vize nagy habját* kettős jelentésű, a folyó vizét és a szexuális aktus végét is megjeleníti egyszerre, a *leány nézi az ragyogós csillagját* pedig a távolba tekintés révén reményteli jövőt sejtet a leány számára. A legény tekintetének irányultsága lefelé néző, lokális jellegű, az aktuális szituációra vonatkozik, ellentétben a leánynak az égre emelt, tág perspektívára nyíló nézőpontjával. Ez az ellentét jelzi azt a diszharmóniát, amely a szexuális aktus és a kapcsolat más és más értelmezése a férfi és a nő számára. A (11)-ben a természeti jellegű jelenet a magyar népdalhoz hasonlóan szintén összefüggésbe van hozva a házasság előtti (a kulturális szokások szerint tiltott) szexuális aktus és a lány részéről remélt házasság kérdésével.

(11)

Az árokban lefelé
Szalad a víz,
A lány mellett
Fekszik a legény.

Ha csak fekszik,
Hadd feküdjön,
Hogy őt
Őszre elvenné.

(Käfer–Sztakovics 2011: 84c)

(12)

Tisza szélén egy nagy nyárfa tüvébe
Barna leány ül a legény ölibe.
Legény nézi folyó vize nagy habját,
Leány nézi az ragyogós csillagját.

(Ortutay–Katona 1975:
Szerelmi dalok: 216)

(13)

Lefelé folyik a Tisza,
Nem folyik a többé vissza;
Rajtam van a rózsám csókja,
Ha sajnálja, vegye vissza!

(Ortutay–Katona 1975:
Szerelmi dalok: 122/6)

A VÍZFOLYÁS ÉRZELEM metafora a magyar népdalokban számos különböző kontextusban, változatos instanciációkban valósul meg. Az elfolyó vízhez fűződő tapasztalat az egyirányúság, visszafordíthatatlanság, így válik az idő múlásának megjelenítőjévé, és az időben lezajló, visszafordíthatatlan folyamatok forrástartományává. A magyar szövegekben a leggyakoribb konceptus A SZERELEM ELMÚLÁSA (15), ehhez hasonló, bár inkább a szépség elmúlását jelzi a (14)-es szlovák népdal.

(14)

Voltam én, voltam
Valamikor gyönyörű,
Ej, de az én szépségem
Elment a vízzel lefelé.

(Käfer–Sztakovics 2011: 46a)

(15)

Aláfoly a Duna,
nem foly többé vissza,
Elment az én babám,
nem jön többé vissza.

(Ortutay–Katona 1975:
Szerelmi dalok: 385/2)

Végül a negyedik konceptualizációs tartomány a VÍZIVÁS, ITATÁS VÁGYÓDÁS metafora. Szerelmi kontextusban ez leggyakrabban a VÍZIVÁS, LÓITATÁS CSÓK/SZERELMI AKTUS metaforában valósul meg (18, 19). A vízivás és az udvarlás közötti kapcsolat (18)-ban kifejtett, míg a szlovák népdalban (16) áttételesebb. Az is lényeges különbség, hogy ebben a szlovák népdalokban elterjedt jelenetben a párbeszéd a legény anyja és a leány között folyik, az anya kér a lánytól vizet a fia számára.

(16)

Mikor a csermelyben
Vizet meregettem,
A legény anyja
Kiáltotta nekem:

Adjál nekem, leány
Hideg vizet,
Hogy az én legényem
Ne járjon hozzátok hiába.

– Minek kellene nekem
Magának vizecskét adnom,
Hiszen nem én járok őt
Az ablak alá hívogatni.
(Käfer–Sztakovics 2011: 19f/b)

(17)

Janko ki a vízből,
Anka be a vízbe:
– Ne fuss el, lelkem,
Adj a lovaknak vizet.

(Käfer–Sztakovics 2011: 4b/b)

(18)

Gerlice a búzát
A párjának hordja,
Mint a lyány a legényt,
Csókjában itatja.

(Ortutay–Katona 1975:
Szerelmi dalok: 119/4)

(19)

Azért szeretek én,
Falu végén lakni,
Oda jár a babám,
A lovát itatni.

A lovát itatni,
Magát fintorgatni.
Két piros orcáját,
Vélem csókolgatni.

(Ág 2004: 105, Zsére)

4.2.2. A népdalok legkonvencionálisabb témája a szerelem, amelynek számos résztémája fordul elő a magyar népdalokban. Az alábbi elemzés azokat a szerelemhez kapcsolódó metaforákat veszi sorra, amelyek mindkét népdalállományban előfordulnak. Az egyik ilyen a SZERELEM GYÜMÖLCS metafora, amelynek alapja a SZERELMI VÁGY ÉHSÉG fogalmi metafora (Kövecses 2000: 45). Ennek megnyilvánulása a gyümölcszedés, amely a szerelmesek együttlétét, a kapcsolat fenntartását jelzi. A magyar népdalban elterjedt alma, szilva, meggy, eper szedése helyett (21) a szlovák népdalokban visszatérő jelenet a tobozszedés (20).

(20)

Cirbolyafenyő, cirbolyafenyő,
Zöld cirbolyafenyő,
Hullanak a tobozok
A mi pitvarunkba.

– Kinek szeded, kedves,
Ezeket a tobozokat?
– Neked, kedves, neked,
Aki hozzánk jársz.

(Käfer–Sztakovics 2011: 19f/a)

(21)

Látod-e te azt a hegyet,
Hegy tetején azt a meggyest?
Én majd rázom, te csak szedjed!
Adok csókot, de csak egyet.

(Ortutay–Katona 1975:
Szerelmi dalok: 209)

(22)

Hull a körte, hull a körte
 az olasz körte,
 Az alatt van egy székecske
 kicsi alacsonka.

Azon ül a Gatyás Maris,
 szép rózsás szoknyába,
 Arra megy a szomszéd Pista,
 sarkantyús csizmába.

Jobb kezébe boros korsó:
 igyál, Maris, igyál!
 Bal kezébe a legyező:
 legyezd, magad, legyezd!
 (Ág 2004: 71, Felsőaha)

A HULLÓ GYÜMÖLCS a magyar konceptualizációban rendszerint SZERELEMRE ÉRETTSÉGET, HAJLANDÓSÁGOT jelent és a lány személyéhez kötődik. Az érett gyümölcs tulajdonsága az, hogy ha „megérik és nem szedik le idejében, a földre hull” (Lükő 2001: 141–2); a gyümölcszedés ehhez a konceptualizációhoz kapcsolódó tevékenység. Érdekes párhuzamot és egyben különbséget mutat a (23)-as és a (24)-es példa. Nagyon hasonló a mindkettőben lehulló, egyetlen alma, a szlovák népdalban azonban ELMŰLŐ SZERELMET jelent, egy kapcsolat végét. Azonban a negatív kontextus a magyar szövegben is megjelenik a SÁR képében: ha a lehullott gyümölcs sáros lesz, az a lány SZÉGYENÉT jelzi. Míg tehát a lehulló alma a magyar népdalban a szerelmi érettséget jeleníti meg és A SZERELEM GYÜMÖLCS metaforának a kidolgozása, addig a szlovák megfelelőjében A HULLÁS ELMŰLÉS metafora profilálódik, amely magyar népdalokban inkább a levélhullás természeti tapasztalatához kötődik.

(23)

Lehullott egy alma
 Az édes almafáról, –
 Már nem lesz úgy nekem,
 Ahogy tavaly volt.

Lehullott egy alma,
 Ráesett egy köre;
 A mi szerelmünknek,
 Kedvesem, már ámen.

Szerettük egymást
 Mint egy galambpár,
 Ki az oka nekünk,
 Büntesse meg az Úristen.
 (Käfer–Sztakovics 2011: 61d)

(24)

Piros alma leesett a sárba,
 Ki felveszi, nem veszi hiába.
 Én felvettem, megmostam a sártól.
 Páros csókot kaptam a babántól.

(Ortutay–Katona 1975:
 Szerelmi dalok: 196/1)

A következő, hasonlóságot mutató példák szorosan a szerelem metaforikus térbeli megjelenítésének a kifejeződései. Az alábbi népdalok az ÖSVÉNY UDVARLÁS metaforán alapulnak. A (25)-ös és a (27)-es népdalban a pár két felét összekötő ösvény metaforikusan jelzi a ketjük között lévő viszonyt. Mindkét esetben a panaszt nyilvánító beszélő az, aki ezen az úton járt rendszeresen a múltban, tehát ő a dinamikus fél, a másik pedig a statikus, fogadó. Az ÖSVÉNY járhatósága a kapcsolat minőségét jelzi, ennek megfelelően a FIZIKAI AKADÁLY az úton a kapcsolat külső akadályozottságát. A másik fél anyjának a kapcsolatba történő beavatkozása a párhuzam a (26)-os szlovák népdal és a (27-es) magyar között. Különbség az, hogy – bár a magyar szöveg nem jelzi egyértelműen – rendszerint a magyar népdalban az ösvényen járás konceptualizációja a férfihez mint aktív félhez és egyben megnyilatkozóhoz kötődik. Látható azonban, hogy (26)-ban a lány a megnyilatkozó és a fiú anyjának a rosszindulatáról panasz-kodik.

(25)

Ez az az út
A szőlőskertek alá,
Ej, amit én jártam,
A kedvesemhez háztűznézőbe.

Amikor én jártam,
Mindannyian jártak,
Ej, Mikor én abbahagytam,
Abbahagyta mindenki.

Amikor én jártam,
Az ösvény igazi volt,
Ej, Amikor abbahagytam,
Tehenek járnak rajta.

(Käfer–Sztakovics 2011: 56b/a)

(26)

A legény anyja,
A legény anyja,
Hej, Amerre járok,
Az ösvényeket szurkálja.

Te, a legény anyja,
Te, a legény anyja,
Ilyen jót ne kívánj nekem:
Amerre járok,
Az ösvényeket ne szurkáld!

(Käfer–Sztakovics 2011: 16/e)

(27)

Egy ösvényen jártam hozzád,
Azt is elkertelte anyád.
Se nem tüssel, se nem fával,
Csak az irigyek szavával.

(Ortutay–Katona 1975:
Szerelmi dalok: 221/9)

A következő természeti metaforák a SZERELEM EGYSÉG fogalmi metaforára eredeztethetők vissza, és érdekes hasonlóság a szlovák és a magyar népdalban a

két fa közé beférkőző természeti jelenség: a folyóvíz (28) és a holdvilág (29). Ez a metaforikus jelenet sematikus az összetartozás megszakítását, a szerelmesek szétválasztását jeleníti meg. Feltételezhető, hogy a szlovák népdalban szereplő folyó víz a **4.2.1.**-ben elemzett, A FOLYÓ VÍZ ELMÚLÁS, VISSZAFORDÍTHATATLAN ESEMÉNY metafora instanciációja is egyben, amelyre a (30)-as magyar népdal mutat párhuzamot.

(28)

Folyik a víz, folyik
Két fenyőfa között,
– Miattad nekem, legény,
Sápad az arcom.

Folyik a víz, folyik,
Két szikla között, –
Ne mondd meg, legény,
Hogy csókolóztunk.

(Käfer–Sztakovics 2011: 59)

(29)

Két fa között kisütött a holdvilág
Olyan vagyok, mint a pipitérvirág.
Fele piros fele fehér fele más
Mégöl engem a sok köserű sírás.

(Kodály–Vargyas 1991: 45)

(30)

Lefelé folyik a Tisza,
Nem folyik a többé vissza.
Rajtam van a rúzsám csókja,
Ha sajnálja, vegye vissza.

(Ortutay–Katona 1975:
Szerelmi dalok: 122/6)

Végül A TÁVOLSÁG SZERELMI AKADÁLY hasonló konceptualizációs formáját mutatja az alábbi két szöveg.

(31)

Ott fenn a Sitnón
Fehér rózsza virít,
Akinek asszony kell,
Menjen érte,
És bizony szüzeckéért,
Piros Anyicskéért.

(Käfer–Sztakovics 2011: 56d)

(32)

Magos kősziklának ódalábó nyílik
A szerelem orvosság
Aki a szerelmet soha nem próbáta,
Csak álmoknak álitja.

(Kodály–Vargyas 1991: 70)

Mindkét népdal a szerelemmel kapcsolatos általános (tehát nem személyes, aktuális) tapasztalatot közvetíti, azzal a különbséggel, hogy (31)-ben az értékes szerelmi társ (egy szűz lány) elérésének a nehézsége áll a középpontban, míg (32)-ben a népdal üzenete az, hogy a szerelmi bánat gyógyírját nehéz megszerezni, illetve a szerelem titokzatos. Párhuzamos a két konceptualizációban, hogy a távolság vertikálisan jelenik meg, mindkettőben egy nehezen megközelíthető hegy tetejére kell eljutni.

4.2.3. A magyar és a szlovák népköltészet összehasonlításának harmadik szempontja a térbeli lehorgonyzás implikációinak összehasonlítása. A magyar népdalok konceptualizációs szerkezetének vizsgálatakor ugyanis kimutatható, hogy a térbeli lehorgonyzás fokozatai fontos értelemösszetevők (Baranyiné

2014b): gyakori szövegkezdő művelet a távolra mutató térdeixis, amelynek egyrészt a közvetlen tapasztalatból kiinduló diskurzusvilág építésében, másrészt pedig a fiktív megjelenítésben van jelentős szerepe. Ezzel szemben a közelre mutató térdeixis is kontextualizáló szereppel bír: közvetlen, aktuális helyzet megjelenítésében játszik szerepet és szerelmi témához köthető.

A közelre mutató deixis a szlovák népdalokban is megtalálható, hasonlóan szövegkezdő helyzetben. Az udvarlás kontextusában a szerepe az én és a rámutatással megjelenített entitás közelségének a jelölése (itt ismét idézem AZ ÖSVÉNY UDVARLÁS metaforát szemléltető népdalt).

(25)

Ez az az út
A szőlőskertek alá,
Ej, amit én jártam,
A kedvesemhez háztűznézőbe.
(Käfer–Sztakovics 2011: 56b/a)

(33)

Ezt a kerek erdőt vágom én;
Ezt a barna kislányt várom én.
Ez a barna kislány viola;
Én vagyok a vigasztalója.
(Ortutay–Katona 1975:
Szerelmi dalok: 217/2)

A szlovák népdalban is tetten érhető az aktuális tapasztalatból való kiindulás fontossága, amellyel a korábbi udvarlás élménye felidézhetőbbé válik, és ezáltal a térbeli közelség az érzelmi élmény közelségét (azaz mentális közelséget) is megjeleníti. A magyar párhuzamban az *ez* deixis metaforikus potenciálja még nagyobb, hiszen szövegkezdő pozícióban ismétlődik, valójában ez adja a strófa szemantikai és ritmikai vázát. Itt hangsúlyosan megjelenik az itt, én és most együttállása, amelyet a jelen idejű igék is alátámasztanak. A közelre mutató deixis tehát egy erőteljesen megélt, aktuális pillanat megjelenítését eredményezi, aminek a középpontjában az én áll.

A magyar népdalokban elterjedtebb távolra mutató térdeixisre példa a (36)-os népdal, amelyben a deixis aktuális percepciót feltételez, a konceptualizálótól eltávolít, egyben rámutatással kijelöl egy helyet, a konceptualizáció terén belül egy kisebb, behatárolt területet (erdő), ahol egy vágyott eseményt (összetartozás, házasság) jelenít meg. A távolra mutató térdeixis tehát a fizikai tér horizontális vagy vertikális irányú megosztásával különböző mentális tereket képez a szövegvilágban.

(34)

Van ott, van ott,
Az erdőbe egy utacska,
Mendegél rajta
Egy kis árva lány. stb.
(Käfer–Sztakovics 2011: 45b)

(35)

Azon a nyitrai mezőn
Kis kocsmá áll,
Odagyülekezik
Három angol király

(Käfer–Sztakovics 2011: 119)

(36)

Amoda le van egy erdő,
jaj, de nagyon messze van!
Közepibe, közepibe
két rozmaringbokor van.

Egyik hajlik a vállamra,
másik a babáméra;
Így hát, kedves kis angyalom,
tiéd leszek valaha.

(Ortutay–Katona 1975:
Szerelmi dalok: 366/3)

A szlovák szövegekben is akad távolra mutató térdeixis szövegkezdő helyzetben (34, 35). A funkciója hasonló abban, hogy a beszélőtől távol kijelöl egy helyet, amely egy fiktív esemény(sorozat) kiindulópontja lesz. Itt azonban a funkciója véget is ér a fenti balladákban, mert a konceptualizáló mindvégig a háttérben (offstage) marad, és a közte és az esemény közti fizikai távolság többé nem releváns. A szlovák népdalokban a deixis metaforikus szerepe így kisebb, és előfordulása is ritkább. Jellemzően epikus népdalok elején fordul elő.

4.3. A konceptualizációs mintázatok különbségei a szlovák népdalokban

Az alábbiakban néhány konceptualizációs különbségre mutatok rá a két népköltészet konceptualizációs rendszerében. Az elemzés módszere a természeti jelenetekben a forrástartomány és a céltartomány közti megfeleltetés különbözőségeire összepontosítva, azoknak az eseteknek a szemléltetése, amikor a hasonló forrástartomány más céltartomány megjelenítésére szolgál. Általános különbségként mindenekelőtt kiemelhető az, hogy a két konceptualizációs hálóban más-más jelenetek válnak begyakorlottá és ezáltal sematizálódnak, még akkor is, ha igen hasonló tapasztalati alappal rendelkeznek. Például a mezőgazdasági munkához kapcsolódó dalok (aratás, szántás, gereblyezés, favágás) mindenütt megjelennek, és metaforikusan udvarlást, esetleg szerelmi aktust idéznek (37 és 38), azonban a szlovák példában szereplő gereblyezés nagyon gyakori, egy az egyben ismétlődő, tehát erőteljesen sematizálódott jelenet, amely a magyar népdalokban nem található meg.

(37)

A hegyen, a Babán,
Egy legény szénát gereblyéz,
Mennék segíteni neki,
De ott van neki az anyja.

(Käfer–Sztakovics 2011: 15c/b)

(38)

Kemény a föld a patonyi határba,
Olyan kemény, még az eke se állja.
Olyan kemény, még az eke,
a nagy eke se állja,
Minden lánynak szebb
a maga babája.

(Ág 2004: 105, Dióspatony)

Szintén gyakori a szlovák népdalokban A SZERELEM JÁTÉK metafora, ezen belül a kártyázás, egy rendszeresen előforduló sematikus jelenetben, amelyben egy zöld csúcsú körtefa vagy fenyőfa alatt vannak a szerelmesek, majd elalszanak (39).

(39)

A széles mezőn körtefa,
Zöld csúcsa van,
Alatta a kedves
A kedvessel kártyázik.

Játszottak, játszottak,
Amíg nem veszítettek,
A nagy szerelemtől
Mindketten elaludtak.

(Käfer–Sztakovics 2011: 99)

(40)

Túl a Tiszán az akácfa
most virágzik,
Az én kedves kisangyalom
mással játszik.
Játsszál, kedves kisangyalom,
én nem bánom,
Csak a szombat esti
csókjaid sajnálom.

(Ág et al. 1997: Dióspatony)

A magyar népdalokban ez a metafora nem létezik, illetve egy példát találhatunk hasonlóra (40), de itt a játék átvitt értelemben is érthető, testi kapcsolatra utalva, ezt erősíti a csók említése is.

4.3.1. A konceptualizációs különbségek szemléltetésének egyik módja az, ahogy egy kulturális közösség hasonló forrástartományt más céltartományra alkalmaz. A magyar népdalokban a LEVÉLHULLÁS a SÍRÁS, KÖNNYHULLATÁS metaforikus megjelenítője, míg (41)-ben a körülményekkel szembenelő udvarlást jelez.

(41)

Ne verdess, ne verdess,
Hullanak a zöldek; –
Akkor vedd el a lányt,
Ha adják neked.

Hiszen én nem verdestem,
Maguktól hullottak nekem; –
Akkor vettem el a lányt,
Amikor adták.

(Käfer–Sztakovics 2011: 90b)

(42)

Amőre én járok, még a fák is sírnak,
Gyenge ágaikról levelek hullanak.
Hulljatok levelké, takarjatok engem
Mert az édesanyám sírva keres engem.
(Ág 2004: 90, Gimes)

Egy másik példa a konceptualizációs különbségre a SZÉL metaforikus funkciójához kapcsolódik. Az alábbi szlovák szöveg bujdosók hangulatát idézi, amelyben az ing metonimikusan jeleníti meg a viselőjét. A szél nem csupán környezeti elem, hanem az inggel való dinamikus érintkezésben a személy élő volta is érzékelhető.

(43)

Én boldogságom,
Istenem, merre van,
A szellőcske hol
Fújja az ingecskéjét?

Ma fújja neki
A maróti mezőn,
Holnap fújja neki
Az ajtónk előtt.

(Käfer–Sztakovics 2011: 143c)

(44)

Nem mozog a fa levele,
ha a szél nem fújja.
Nem köll nekem olyan legény
kit az anyja tiltja.

Tartottam szeretőt
Csehország közepin,
Aki nékem minden este
rózsás levelet ír.

(Ág et al. 1997: 121, Dióspatony)

A magyar népdalokban a SZÉLnek nagyobb metaforikus potenciálja van, amint az (44)-ben látható: sejtelmet, pletykát, hírt, rosszakaratot jelent.

Végül az ERDŐ eltérő kontextualizációja tapasztalható (45)-ben és (46)-ban. Itt csupán abban hasonló a két forrástartomány, hogy az erdőben járás egy cselekvés, ami erőfeszítéssel jár. Ez az erőfeszítés (46)-ban a szerelmi hódítás, míg (45)-ben a szerelmi bánaton való túllépés nehézségeit szemlélteti.

(45)

Zöld erdőcske,
Ej, mikor megyek át rajta,
Kedves lelkem,
Ej, mikor felejtelek el?

(Käfer–Sztakovics 2011: 157c)

(46)

Erdő, erdő, sűrű erdő,
Jaj, de nehéz bejárni!
De nehéz a kislány szívét
Szerelemre kicsalni!

Rejtve annak a szerelme,
Mint az erdő virága,
A szerelmes legény szíve
Óhajtozhat utána.

(Szerelmi dalok: 104/1)

5. Következtetések

A fentiekben bemutatott példák természetesen nem adnak részletes képet a magyar és a szlovák népdalok konceptuálizációs mintázatainak egyezéseiről és különbségeiről, de a vizsgálatok áttekintést adhatnak arról, hogy a két kulturális közösség szövegeit milyen kapcsolódási pontok jellemzik. A kulturális jelentésalkotás kölcsönhatásának tanulmányozása azért is összetett kérdés, mert a konceptuálizációt számos tényező befolyásolja. Feltételezhető, hogy két hasonló fizikai környezetben élő, hasonló szokásrendszerrel, szociokulturális háttérrel bíró kulturális csoport hasonló kulturális konceptuálizációs mintázatokat alkalmaz. Különösen igaz lehet ez a természeti metaforákra, amelyek feltehetőleg azonos vagy hasonló tapasztalatokon alapulnak. Másfelől azonban egy-egy szövegtípus kialakulása is összetett folyamat, amely igaz a népdalra is, amelyben a nyelvi meghatározottság szerepe kétségtelen, hogy csak egy jelentősen eltérő szempontot említsünk. A szövegtípus általános definícióján túl feltehetőleg minden kulturális csoport számára mást jelent a népdal fogalma, ha arra keressük

a választ, hogy pontosan mit és hogyan fejez ki. A szövegtípusok jegyei ugyanis „a megismerő gondolkodás és a társadalmi kommunikáció igénye alapján választódtak ki és váltak ismétlődő sajátosságaik révén megszokássá, illetve tudássá (kompetenciává)” (Kocsány 1989: 41), amely az egyes közösségekben eltérő módon alakulhatott és alakulhat ki. A szövegtípus, így a népdal alakulását a külső hatások mellett a belső folyamatok is meghatározzák: a közösség egyedei számára a megvalósuló szövegpéldányok a szövegtípusra vonatkozó tudásukat is befolyásolják, ahogy a séma megvalósulása nem hagyja a sémát érintetlenül, az emlékek felidézése nem hagyja érintetlenül a reprezentációkat (Siegel 2001).

A szövegvizsgálat alapján megállapíthatjuk, hogy a két csoportban valóban kimutathatók hasonló konceptualizációra utaló népdalok, így például egyes fogalmakhoz (mint az ERDŐ és a FOLYÓVÍZ) fűződő kulturális metaforák megtalálhatók a szlovák népdalban is. Felmerül azonban a kérdés, hogy ezek a konceptualizációs mintázatban felismerhető hasonlóságok mennyire tekinthetők univerzális ill. lokális jelenségnek, azaz Közép-Európa ezen régiójára sajátosan vonatkozóknak. Ezzel kapcsolatosan a kutatás alapján az egyik fő állítás az, hogy a hasonlóságok pusztán hasonlóságok, és az univerzális jellegű természeti tapasztalatok kulturálisan megszerkesztett, alakított módon kerülnek egy közösség konceptualizációs tárába. Az univerzalitás és a lokalitás szempontjából a kulturális jelentésalkotó mintázatok fokozatairól beszélhetünk, annak megfelelően, hogy az egyes sémák, metaforák kialakulásában milyen mértékű a kulturális meghatározottság szerepe. Ennek a képzeletbeli skálának az egyik végén helyezhetők el olyan, a tanulmányban részletesen nem tárgyalt konstruálási műveletek, mint a természeti tárgyak tulajdonneveinek (a földrajzi neveknek) a térbeli lehorgonyzó szerepe. Ezeknek vélhetően minden folklórirodalmi alkotásban fontos azonosító és identitásjelölő szerepük van egy helyi közösség számára, aki a szövegek átvételekor a maga számára releváns tulajdonnevekre cseréli ki őket. A szlovák népdalok között például a (35)-ös, (37)-es és a (43)-as szövegben (*nyitrai mezőn, Babán, maróti mezőn*), a magyar népdalokban pedig a (38)-as és a (40)-es szövegekben (*túl a Tiszán, a patonyi határba*) találhatunk rá példát. A skála másik végén helyezhető el A LOVAK ITATÁSA SZERELMI AKTUS metafora, azonban ennek biztos kijelentéséhez más népek népdalait is meg kellene vizsgálni. Hasonlóan specifikus jellegűek A FOLYÓPART/ÁROKPART SZERELMI AKTUS HELYSZÍNE metafora kapcsán idézett népdalok. A két véglet közé tehető AZ ELFOLYÓ VÍZ ELMŰLÉS vagy A SZERELEM EGYSÉG metafora (illetve annak megbomlása, a közbeférkőzés) instanciációi, amelynek alapja univerzális tapasztalat, de specifikus jelentései már kulturálisan eltérnek.

Az elemzésben egymás mellé helyezett magyar és szlovák példák hasonló kulturális fogalomalkotást rejtő eseteiben a különbségek több vizsgálati szempont alkalmazásával fedhetők fel. Ezek közül a legfontosabbak a metaforikus jelenet kidolgozottságának a mértéke, a sematizáltság foka, a népdalszövegeken belüli konvencionalizáltság, valamint a metaforikus potenciál nagysága, amelyen a metaforikus megjelenítés asszociativitásának a mértéke és

szerteágazása értendő. Az azonos metaforára visszavezethető természeti jelenetek is ezekben a tényezőkben eltérő reprezentációs formát öltenek. A kutatás tehát arra a következtetésre enged, hogy míg egyes lexikai, grammatikai elemek, struktúrák kölcsönzése két nyelv között megtörténhet, megtörténik (erről számolnak be a konferenciakötet különböző tanulmányai), a konceptualizáció kölcsönzése és vizsgálata is összetettebb folyamat. Bár két olyan nép folklór irodalmának a vizsgálatáról van szó, amely földrajzilag közeli, hasonló viszonyok között élt, él, mégis a sokak által „népléleknek” nevezett konceptuális univerzum, amely különböző konceptualizációs szerkezetekben nyilvánul meg, nem integrálódhat olyan könnyen egyik nép fogalmi tárából a másikba. Mindez hangsúlyozza a kulturális meghatározottság szerepét a folklórirodalomban.

Hivatkozások

- Ág Tibor – Barsi Ernő – Koncsol László 1997. *Kemény a föld a patonyi határba*. *Dióspatony népzenei hagyománya*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely.
- Ág Tibor 2004. *Semmit se vétettem Nyitra városának. Nyitra–vidéki magyar népdalok*. Csemadok Dunaszerdahelyi Területi Választmány, Dunaszerdahely.
- Ág Tibor – L. Jóba Ferenc 2006. *Az árgyélus kismadár. Martos falu népzenei hagyománya*. Csemadok Dunaszerdahelyi Területi Választmány, Dunaszerdahely.
- Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.) 2013. *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba.
- Banczerowski Janusz 2012. A világ nyelvi, tudományos és kultúrtérképe mint a nyelvtudományos kutatások tárgya. In: Balázs Géza – Veszelszky Ágnes (szerk.): *Nyelv és Kultúra: Kulturális nyelvészet*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 11–15.
- Baranyiné Kóczy Judit 2011a. Az *erdő* konceptualizációja a magyar népdalokban. *Magyar Nyelv* 107: 318–325, 398–406.
- Baranyiné Kóczy Judit 2011b. Szövegtípus és deixis: a térdeixis funkciója a magyar népdalban. *Magyar Nyelvőr* 135: 36–47.
- Baranyiné Kóczy Judit 2011c. Az *erdő* konceptualizációja a magyar népdalokban. *Magyar Nyelv*: 318–325, 398–406.
- Baranyiné Kóczy Judit 2014a. Referenciapont, -szerkezet és -lánc a népdalok térszemantikai konstrukciójában. *Magyar Nyelvőr* 138: 83–99.
- Baranyiné Kóczy Judit 2014b. *A magyar népdal térszemantikai megközelítése*. PhD. értekezés.
- Baranyiné Kóczy Judit 2015. Közösségi vagy személyes? Perspektivizáció a magyar népdalban. *Jelentés és nyelvhasználat* 2: 31–44.
- Bartók Béla 1966. Szlovák parasztzene. In: Szöllőssy András (szerk.): *Bartók Béla összegyűjtött írásai I*. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest, 487–48.

- Blaskó Mihály 2010: A sarvašká slovenčina nyelvi szépségei a népballadák tükrében. *Barátság* 17, 6630–6632.
- Geertz, Clifford 1973. *The interpretation of cultures. Selected essays*. Basic Books, New York.
- Käfer István – Sztakovics Erika (szerk.) 2011. *Szlovák népdalok. Bartók Béla Tót népdalok című gyűjteményének „píszkozata” I*. Gerhardus Kiadó, Szeged.
- Katona Imre 1998. Líra. In: Voigt Vilmos (szerk.): *A magyar folklór*. Osiris Kiadó, Budapest, 356–399.
- Kocsány Piroska 1989. Szövegnyelvészet vagy szövegtípusok nyelvészete? *Filológiai Közöny* 35: 26–43.
- Kodály Zoltán – Vargyas Lajos 1951/1991. *A magyar népzene. A példatárt szerkesztette Vargyas Lajos* (12. kiadás). Editio Musica, Budapest.
- Kövecses Zoltán 2000. *Metaphor and Emotion: Language, culture, and body in human feeling*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex, Budapest.
- Kövecses Zoltán 2012. Mi a kulturális nyelvészet? In: Balázs Géza – Veszelszky Ágnes (szerk.): *Nyelv és Kultúra: Kulturális nyelvészet*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 16–20.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lakoff, George–Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press, Chicago.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Volume I. Stanford University Press, Stanford–California.
- Langacker, Ronald W. 2001. Dynamicity in grammar. *Axiomathes* 12: 7–33.
- Langacker, Ronald W. 1994 Culture, cognition and grammar. In: Pütz, M. (szerk.): *Language contact and language conflict*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- Lükő Gábor 1942/2001. *A magyar lélek formái*. Táton, Budapest.
- Ortutay Gyula – Katona Imre (szerk.) 1975. *Magyar népdalok I–II*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Palmer, Gary B. 1996. *Toward a theory of cultural linguistics*. University of Texas Press, Austin–Texas.
- Sharifian, Farzad 2011. *Cultural conceptualisations and language: Theoretical framework and applications*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia.
- Sharifian, Farzad 2015. Cultural Linguistics. In Sharifian, Farzad (szerk.) *The Routledge handbook of language and culture*. Routledge, London–New York, 478–492.
- Siegel, Daniel J. 2001. Memory: An overview, with emphasis on developmental, interpersonal, and neurobiological aspects. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry* 40 (9): 997–1011.

- Szelid Veronika 2007. *Szerelem és erkölcs a moldvai déli csángó nyelvhasználatban. Kognitív szemantikai elemzés.* PhD disszertáció.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára.* Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. Líra és folklór. Kognitív nyelvészeti megközelítés. In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Foklór és irodalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 265–276.

Baranyiné Kóczy Judit PhD
Patrona Hungariae Gimnázium
baranyikoczy@gmail.com